

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

МАЗУРОК ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК: 321.7:004

**КОНЦЕПЦІЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ
ЯК СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ**

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник –
Кирилюк Федір Михайлович,
доктор філософських наук, професор

КИЇВ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3 – 8
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади формування концепцій електронної демократії	9 – 51
РОЗДІЛ 2. Сутність та структура електронної демократії як системи політичних комунікацій	52 – 105
РОЗДІЛ 3. Чинники реалізації концепції електронної демократії в системі політичних комунікацій	106 – 139
РОЗДІЛ 4. Перспективи впровадження концепції електронної демократії в системі політичних комунікацій України	140 – 186
ВИСНОВКИ.....	187 – 196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	197 – 215

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В останні десятиріччя інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) активно проникають у політичну сферу суспільного життя. Розвиток цифрових технологій дав поштовх ідеям „інформаційного суспільства”, які поступово поєднувалися з концепціями постіндустріалізму та послужили, в свою чергу, теоретичною основою для постановки проблеми електронної демократії (е-демократії).

Актуальність теми дослідження обумовлена низкою чинників. У науково-теоретичній площині основними з них можна виділити: зростання теорії інформаційного суспільства як одного з ефективних теоретичних інструментів дослідження тенденцій розвитку політичних спільнот; поширення впливу концепцій демократії участі та електронної демократії як у західному науковому співтоваристві, так і серед впливових міжнародних організацій, зокрема: Організації Об'єднаних Націй, Європейської Комісії, Ради Європи, Організації економічного співробітництва та розвитку. У практичній площині актуальність теми даного дослідження зумовлена проявами кризи традиційної представницької демократії, яка виявляється у відстороненні громадян від політичних процесів. Однак, у розвинених демократичних країнах вже є певний успішний досвід виходу з цієї кризи на основі застосування механізмів та інструментів електронної демократії, що також потребує вивчення та осмислення. Вхідження України у глобальний інформаційний простір вимагає більш ретельного вивчення існуючих концепцій електронної демократії для посилення розбудови українського інформаційного суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в межах комплексної наукової програми «Наукові проблеми сталого державного розвитку України», науково-дослідної теми філософського факультету №06БФ041-01 „Філософія та політологія в структурі сучасного соціогуманітарного знання”.

Мета і завдання дисертаційного дослідження.

Мета дисертаційного дослідження полягає у розкритті змісту концепції електронної демократії як системи політичних комунікацій та з'ясуванні перспектив її реалізації на практиці.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні **завдання**:

- визначити теоретичні засади формування концепцій електронної демократії;
- дослідити історію розвитку концепцій електронної демократії;
- визначити сутність електронної демократії та з'ясувати її структуру;
- проаналізувати та систематизувати набір механізмів та інструментів функціонування електронної демократії як системи політичних комунікацій;
- з'ясувати та систематизувати чинники реалізації концепції електронної демократії як системи політичних комунікацій;
- проаналізувати перспективи впровадження концепції електронної демократії в Україні.

Об'єктом дослідження є теорія і практика демократії.

Предметом дослідження є концепція електронної демократії як системи політичних комунікацій.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою аналізу концепцій електронної демократії є низка як загальнонаукових, так і спеціально-наукових методів пізнання. За допомогою історичного методу було досліджено розвиток концепцій електронної демократії з часу їх зародження і до сьогодення. Завдяки концептуальному підходу було розроблено концепцію електронної демократії як системи політичних комунікацій. Системний, структурно-функціональний та комунікативний підходи дали можливість з'ясувати сутність електронної демократії, проаналізувати основні чинники її становлення, визначити структуру е-демократії та механізми, що підтримують функціонування цієї структури.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційне дослідження є однією з перших в Україні робіт, де здійснюється комплексний аналіз концепцій електронної демократії. Це дало змогу сформулювати наступні результати, які характеризуються науковою новизною, розкривають базову концепцію дисертації і виносяться на захист:

- отримало подальший розвиток дослідження витоків концепцій „електронної демократії”. З’ясовано, що методологічну основу формування концепцій електронної демократії склали теорія постіндустріалізму Д.Белла, концепція „демократії участі” Й.Масуди, концепція „напівпрямої демократії” Е.Тоффлера та концепції „кризи представницької демократії” і „становлення інформаційної демократії” М.Кастельса. Підкреслюється, що саме критика представницької демократії в інформаційному суспільстві сприяла розвитку концепцій демократії участі, функціонування якої стане можливим завдяки використанню інформаційно-комунікативних технологій у політичному процесі;

- на новому науковому рівні досліджено розвиток концепцій електронної демократії. На основі вивчення еволюції концепцій е-демократії, встановлено можливість підтримки інформаційно-комунікативними технологіями всіх форм демократичної організації суспільства: прямої демократії, демократії участі та представницької демократії. В результаті аналізу зарубіжних концепцій, виокремлено та концептуально обґрунтовано три наукові моделі е-демократії:

- модель підтримки прямої демократії, якій відповідають концепції „теледемократії” та „електронної республіки”;

- модель підтримки представницької демократії, якій відповідає концепція „електронної демократизації”;

- модель підтримки демократії участі, якій відповідають концепції „кібердемократії”, „деліберативної демократії”, „віртуальних спільнот” та „електронного залучення”;

- вперше у вітчизняній науці на основі системного і комунікативного підходу розроблено концепцію електронної демократії як системи політичних

комунікацій. В межах цієї концепції визначено сутність та структуру е-демократії. Підтримується розуміння електронної демократії як форми політичної організації суспільства, що ґрунтується на основних принципах демократії та передбачає активне залучення громадян до політичного процесу за допомогою засобів інформаційно-комунікативних технологій. Визначено структуру електронної демократії як системи політичних комунікацій, яка включає в себе три рівні політичних взаємодій: 1) політичні взаємодії між органами державної влади та громадянами (об'єднаннями громадян); 2) політичні взаємодії між соціальними спільнотами (чи їх громадсько-політичними об'єднаннями); 3) політичні взаємодії між органами державної влади різних рівнів;

- вперше у вітчизняній науці систематизовано механізми та інструменти електронної демократії, що підтримують взаємодії у системі політичних комунікацій. Визначено, що на рівні політичних взаємодій між органами державної влади та громадянами (об'єднаннями громадян) функціонують два основні механізми е-демократії: електронна участь громадян у процесі прийняття політичних рішень та електронні вибори громадян до органів державної влади. З'ясовано, що на другому рівні політичних взаємодій, які відбуваються між соціальними спільнотами (чи їх громадсько-політичними об'єднаннями) використовується механізм утворення віртуальних спільнот. Встановлено, що на рівні взаємодій між органами державної влади, основним механізмом підтримки цих комунікацій є електронний документообіг. Кожен із зазначених механізмів е-демократії підтримується інструментами, що являють собою певні веб-сайти різного функціонального навантаження;

- уточнено та доповнено перелік чинників реалізації концепції електронної демократії. Чинниками визначено сприятливі умови впровадження механізмів е-демократії у політичний процес, до яких належать:

- політична воля представників влади до зміни форми взаємодії державного та громадського сектору;

- електронна готовність громадян, що включає в себе доступ громадян до ІКТ та рівень використання ІКТ як засобу політичних відносин;
- професійна та соціально-психологічна адаптація державних службовців до роботи з ІКТ;
- соціалізація громадян та органів влади у кіберпросторі;
- становлення культури інформаційної відкритості суспільства;
- сприятливе законодавство до впровадження механізмів е-демократії у політичний процес;
- дотримання основних демократичних принципів;

- отримало подальший розвиток дослідження шляхів реалізації концепції електронної демократії в Україні. На основі попередньо визначених чинників становлення електронної демократії, з'ясовано рівень готовності України до впровадження механізмів е-демократії у політичний процес. Наголошується на необхідності інтегрованого підходу до впровадження у політичний процес технологій е-урядування та е-демократії. Підкреслюється, що впровадження технологій е-урядування забезпечить поступовий розвиток електронної готовності широкої громадськості, а впровадження механізмів е-демократії забезпечить можливість використовувати вже зараз наявну електронну готовність неурядових організацій до участі у політичному житті суспільства.

Теоретичне та практичне значення здобутих результатів. Результати дослідження можуть бути використані в діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування та неурядових організацій для підвищення ефективності прийняття політичних рішень та розширення можливості участі громадян у політичному процесі. Окремі результати дисертаційного дослідження були включені до розділів щорічної Доповіді Кабінету Міністрів України до Верховної Ради України „Про стан та перспективи розвитку інформатизації та інформаційного суспільства в Україні у 2009-2010 роках” (довідка № 4915/05– від 31.08.2010 р.).

Зміст дисертаційного дослідження, методологічний матеріал дослідження е-демократії, а також аналітичний матеріал про основні чинники, механізми та інструменти функціонування електронної демократії може знайти застосування при підготовці лекцій, спеціальних курсів, навчально-методичних посібників і рекомендацій у допомогу викладачам і студентам при вивченні відповідних тем теоретичної та практичної політології.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертаційного дослідження було повідомлено та обговорено на Міжнародній науково-практичній конференції „Сучасні проблеми політичного менеджменту – 2008” (Київ, 2008), Міжнародній науковій конференції „Дні науки філософського факультету – 2009” (Київ, 2009), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Нова інформаційна ситуація і тенденції альтернативного розвитку ЗМК в Україні” (Острог, 2010), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Ціннісний вимір політичної діяльності: теорія і практика розвитку сучасного українського суспільства” (Херсон, 2010), Міжнародній науково-практичній конференції з соціології „Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія” (Київ, 2010), II Міжнародній конференції молодих вчених „Гуманітарні та соціальні науки - 2010” (Львів, 2010), Міжнародній науковій конференції „Методологія політичної науки (II читання)” (Львів, 2010).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані автором у чотирьох статтях у наукових фахових виданнях України та чотирьох тезах – у матеріалах доповідей наукових конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 215 сторінок. Список використаної літератури включає 225 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЙ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Динаміка розвитку інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) як каналу політичної комунікації змінює наше уявлення як про традиційні інструменти політичної участі, так і про систему забезпечення політичної діяльності загалом. На цьому підґрунті посилюються дебати стосовно теорії демократії.

В зарубіжній і вітчизняній політологічній літературі інтенсивно розробляється проблематика розвитку інформаційного суспільства і пов'язані з нею поняття „електронної демократії” та „електронного урядування”. Переважно увага дослідників зосереджена на проблемі використання інформаційно-комунікативних технологій в організації діалогу між владою і громадянським суспільством. В умовах нової політичної реальності констатується криза традиційної представницької демократії і робиться спроба знайти вихід з неї.

Концепції електронної демократії здійснили значний внесок в розуміння функціонування демократичної політичної системи в інформаційну добу розвитку суспільства. В першу чергу, цей внесок характеризувався зміною підходу до розуміння демократії як форми політичної організації суспільства, яка поступово почала еволюціонувати від представницької форми до учасницької. Використання ІКТ в політичному процесі як стимул до дискусій про електронну демократію був доповнений реакцією дослідників на дискурс про взаємозв'язок функціонування традиційних засобів масової інформації, зниженням політичної активності громадян та кризи представницької демократії, політичних і партійних систем.

Починаючи від другої половини ХХ-го століття розробка нових форм взаємодії органів влади та громадян почала відбуватись у зв'язку з розвитком кризи політичної участі у демократичних політичних системах. Аналізу цієї проблеми були присвячені праці Д.Белла (D.Bell) [6,7,8], Е.Тоффлера (A.Toffler)

[153,154,155], Й.Масуди (Y.Masuda) [207], М.Кастальса (M. Castells) [71, 73, 187], Ю.Габермаса (J.Habermas) [165], С.Гантінгтона (S.Huntington) [167], Р.Даля (R. Dahl) [35, 36], А.Ковлера [75].

Значний внесок в аналіз переваг прямої демократії та демократії участі і перспектив їх становлення в умовах формування інформаційного суспільства зробили Б.Барбер (B.Barber) [180,181], С.Верба (S.Verba) [222], Б.Кауфманн (B.Kaufman) [199, 200], М.Уотерс (M.Waters) [200], К.Патеман (C.Pateman) [214] та ін.

Дослідження змісту та потенційних небезпек встановлення інфоократії, медіакратії та нетократії здійснили А.Бард (A. Bard) [6], Я.Зодерквіст (J.Soederqvist) [6], Л.Беннетт (L. Bennett) і Р.Ентман (R.Entman) [182] та ін.

Серед вітчизняних вчених, праці яких присвячено вивченню проблем впливу інформатизації на політичну сферу суспільного життя, можна назвати О.Голобуцького [24], О.Дубаса [46], Д.Дубова і С.Дубової [47], В.Ковалевського [74], В.Горбатенко [168], В.Коляденка [82], А.Сіленко [133, 134], О.Маруховського [96], О.Шевчука [24], В. Недбая [101, 102], Н.Рудніченко [128] та ін. Цій же проблематиці присвячені роботи російських вчених К.Калюжного [228], М.Раскладкіної [112], О.Яковлевої [178], А. Чугунова [170, 171] та ін.

У дослідженні процесів зародження і розвитку електронної демократії великий науковий доробок становлять праці К.Артертона (C.Arterton) [179], Т.Беккера (T.Becker) і К.Слетон (C. Slaton) [181], Л.Гроссмана (L.Grossman) [195], М.Постера (M.Poster) [216], Г.Рейнгольда (G.Rheingold) [217], Д.Сейко (D.Saco) [218], П.Норріс (P. Norris) [209], Р. Цагароусіану (R. Tsagarousianou) [221], Д.Тамбіні (D.Tambini) [221], К.Брайєн (C. Bryan) [221], С.Коулмана (S.Coleman) та Д.Готзе (D.Gutze) [48], С. Лондона (S.London) [203, 204, 205], Б.Рілей (B.Riley) та К.Рілей (K.Riley) [190], М.Хагена (M.Hagen) [197], С.Кліфта (S.Clift) [188, 189]. В тому числі російські дослідники: В.Солодов [141], М.Вершинін [16, 17], В.Дрожжинов [44. 45], В.Голичов [24], М.Грачов [28, 29, 30], М.Соколова [138], Н.Обрывкова [108] та ін. Серед вітчизняних вчених найбільший внесок в розвиток проблематики електронної демократії та

електронного урядування зробили О.Голобуцький [24], О.Шевчук [24], Д.Яковлев [176, 177], О.Ємельяненко [51], А.Семенченко [131], С.Чукот [20, 58], О.Загвойська [20, 58] та ін.

У даному дисертаційному дослідженні для розробки концепції електронної демократії як системи політичних комунікацій буде використано комунікативний підхід, теоретичне обґрунтування якого заклали природничо-наукові дослідження Н.Вінера (N.Wiener) [18], У.Уівера (W.Weaver) [227], К.Шеннона (C. Shannon) [219] та інших вчених.

Разом із тим, зважаючи на значний науковий доробок у сфері вивчення проблеми впливу процесів інформатизації на політичну сферу суспільного життя, сьогодні відсутні наукові праці вітчизняних вчених, в яких би здійснювався системний аналіз концептуальних засад електронної демократії. Дане дисертаційне дослідження має на меті здійснити комплексний аналіз концепцій електронної демократії, розкрити зміст концепції електронної демократії як системи політичних комунікацій та з'ясувати перспективи її реалізації на практиці.

Необхідною умовою досягнення мети дисертаційної роботи є використання наступних методів дослідження:

Концептуальний підхід передбачає використання у дослідженні кількох основних концепцій, присвячених тому чи іншому феномену. Використання дисертанткою низки існуючих в політичній науці концепцій електронної демократії: 1) створило сприятливі умови для більш чіткого розуміння і адекватного відображення сутності електронної демократії; 2) дозволило визначити концептуальні засади електронної демократії як системи політичних комунікацій; 3) сприяло визначенню основних засад становлення електронної демократії в Україні.

Історичний метод орієнтований на з'ясування того коли, як і за яких обставин зароджувався той чи інший феномен, які етапи у своєму розвитку він пройшов та яка його сучасна доля. Завдяки використанню цього методу було

досліджено розвиток концепцій електронної демократії з часу їх зародження і до сьогоднішнього дня.

Системний підхід орієнтує дослідження на розкриття об'єкта як цілісності і тих механізмів, які цю єдність забезпечують. Цей метод допомагає виявити багатоманітні зв'язки складного об'єкту і звести їх у єдину теоретичну конструкцію. У даному дослідженні системний метод використовувався для з'ясування поняття та сутності електронної демократії. За допомогою цього підходу було розроблено та описано концепцію електронної демократії як системи політичних комунікацій.

Структурно-функціональний метод – спосіб дослідження, який полягає у розчленуванні об'єкта на складові, визначенні зв'язків між ними та з'ясування функцій окремих складових в існуванні об'єкта як цілого за умови збереження ним своєї цілісності у взаємодії із зовнішнім середовищем. Структурно-функціональний метод застосовувався для визначення структури е-демократії як системи політичних комунікацій, а також для з'ясування механізмів та інструментів, які підтримують функціонування цієї структури.

Комунікативний метод дозволяє досліджувати політичний процес з точки зору кібернетичного підходу, розглядаючи політичні структури як комунікативні одиниці, одиниці спілкування. За допомогою комунікативного методу політичні взаємодії були розглянуті як інформаційні потоки, що здійснюються за допомогою інформаційно-комунікативних технологій у політичному просторі. Також цей метод було використано при розробці концепції е-демократії як системи політичних комунікацій в аспекті порівняння систем безпосередніх комунікацій та комунікацій, що опосередковані інформаційно-комунікативними технологіями.

Окресливши основні методи досягнення мети дисертаційного дослідження, зосередимо тепер увагу на тому, що стало теоретичною передумовою та послугувало методологічною основою розвитку концепцій електронної демократії.

Історично першою моделлю демократії стала антична демократія, головним чином афінська демократія. Модель античної демократії стала втіленням у життя теорії прямої демократії. Ідея цінності політичної участі громадян бере свої корені від Аристотелівського розуміння держави, участь у справах котрої було обов'язком кожного громадянина. Власне за цим критерієм – рівнем можливості участі громадян у політичному процесі, існуючі концепції демократії дослідники умовно розділяють на дві групи. До однієї з них входять концепції, які ґрунтуються на представницькій моделі демократії, а до іншої – концепції, що ґрунтуються на основі ідеї прямої демократії, чи передбачають певні механізми прямої участі у політичному процесі.

До концепцій, які передбачають обмежену участь громадян у політичному процесі, відносять класичну ліберальну (представницьку) демократію, протектативну демократію (від англ. „protective democracy”), елітарну демократію, а також частково відносять плюралістичну демократію. До концепцій, в основі яких лежить ідея можливості широкої участі громадян у політичному процесі, відносять пряму демократію, частково відносять розвиваючу демократію (від англ. „developmental democracy”) та партисипаторну чи демократію участі (від англ. „participatory democracy”).

Передумовою становлення класичної ліберальної демократії, що бере свій початок від XVII ст., став політичний лібералізм, основними ідеологами якого були Дж.Локк та Ш.Л. Монтеск'є [28, с.47]. Осьовими ідеями у теоріях лібералізму були політична рівність та представницьке правління. У дослідженнях теорії демократії, а саме у працях К.Макферсона та Д.Хелда, виокремлюються з ліберальної демократії два напрямки – „протектативна” („protective”) демократія та „розвиваюча” демократія („developmental”). Основними представниками напряму протектативної демократії визначають Дж.Локка, Ш.Л. Монтеск'є, І.Бентама, Дж. Міля. „Розвиваючий” напрям представляють А. де Токвіль, Дж.Стюарт Міль, Дж.Д'юї, Л.Т. Хобхаус [28, с.48]. Спільною рисою обох моделей є пріоритет громадянського суспільства над державою. Водночас прихильники другої моделі виступають за виборче право

без будь-яких майнових обмежень та розмежування функцій виборних органів влади та державної бюрократії. Прихильники концепції „розвиваючої демократії” стверджують, що участь в політичному житті необхідна не лише для захисту індивідуальних інтересів, а й для виховання в громадян компетентності та поінформованості.

В ХХ столітті, в результаті перегляду ряду цінностей та ідей, відгалуженням від концепції „розвиваючої демократії” стали моделі соціального лібералізму. Основними представниками ідеї розширення державних функцій в забезпеченні гідного рівня життя населення стали Дж.Кейнс, Д.Д'юї, Дж.Ролз[28, с.48]. Але надмірне втручання держави в суспільне життя може обмежити права та свободи громадян, про що наголошується, насамперед, в теорії ліберальної демократії.

Звернемо увагу на те, що поняття „політична участь” в теорії класичної ліберальної демократії характеризує індивідуальну практичну дію громадянина в політичній сфері, до основних форм якої належать участь у виборах до представницьких органів різного рівня, референдумах і народних ініціативах, участь у діяльності політичних партій та участь у конвенційних (наперед погоджених) і неконвенційних політичних акціях. Теорія класичної ліберальної демократії не розглядала можливість залучення громадян до процесу прийняття політико-управлінських рішень. Перегляд доктрини класичної ліберальної демократії призвів до виникнення трьох нових концепцій демократії – елітарної, плюралістичної та партисипаторної (демократії участі).

Основи елітарної теорії демократії у своїх працях заклали такі вчені, як Й.Шумпетер, Г.Моска, В.Парето, Р.Міхельс та М.Вебер, які розглядали демократію як метод відбору найбільш обдарованої і компетентної пануючої еліти [28, с.49]. Головним носієм демократичних цінностей тут виступає еліта, а не звичайні громадяни, що не є компетентними у політичній справі. Більш ефективно управляти суспільством і захищати цінності ліберальної демократії має саме еліта. Демократія, в цьому випадку, - правління еліт, яке здійснюється за згодою народу за допомогою виборів.

Плюралістична теорія демократії базується на різноманітті суспільних інтересів і форм їхнього вираження. Її найвизначніші представники - Г.Ласкі, Д.Труман, Р.Даль. [28, с.51]. Прихильники цієї демократії вважають не виправданими претензії якої-небудь однієї еліти на представництво інтересів усього суспільства. Саме тому плюралісти роблять головний акцент на необхідності реалізації всіх суспільних інтересів шляхом впливу зацікавлених груп на процес прийняття рішень. Звернемо увагу на те, що Р.Даль, створивши універсальну теорію демократичного процесу, детально розробив етапи і критерії процесу прийняття рішень. При чому вчений розглядав процес прийняття рішень не тільки на рівні державних структур, а й на рівні різноманітних асоціацій. Теорія демократичного процесу Р.Даля спрямована на розширення політичної участі і залучення громадян до процесу прийняття рішень на всіх рівнях. Враховуючи всі ці аспекти, деякі дослідники, в тому числі і вітчизняні [31] класифікують наукові погляди Р.Даля як партисипаторно-плюралістичну теорію демократії.

Партисипаторна демократія одержала широке поширення в 60-70-х рр. ХХст. Її основні положення стосувались того, що громадяни повинні брати активну участь не лише вибираючи своїх представників, а й безпосередньо в політичному процесі - у підготовці, прийнятті та реалізації рішень. Основною у цій теорії є ідея розвитку самоврядування як наслідку децентралізації управління і прямої участі у ньому широких народних мас.

Бурхливий розвиток інформаційно-комунікативних технологій у середині ХХ століття спричинив інформаційну революцію. Основною тенденцією в інформаційну добу стало те, що власне інформаційні цінності, а не матеріальні, стали рушійною силою формування та розвитку суспільства. Як слушно зазначив Джон Несбіт: „Комп'ютерні технології стали для інформаційного століття тим самим, чим була механізація для промислової революції” [161, с. 16]. Розвиток ІКТ дав поштовх ідеям „інформаційного суспільства”, які поступово поєднувалися з теорією постіндустріалізму. В умовах формування глобального і національних інформаційних суспільств, кризи класичної ліберальної, тобто

представницької демократії, появи нових інформаційних технологій їх зростаючого впливу на всі політичні процеси призвело до появи нових форм демократії та методів і механізмів її реалізації. Останнє, в свою чергу, обумовило зародження нових концепцій демократії, зокрема таких, як „демократія участі” Й.Масуди, „демократії співучасті” Д.Белла, „завчасна демократія” та „напівпряма демократія” Е.Тоффлера, „інформаціональна демократія” М.Кастельса. Саме дослідження цих вчених стали методологічною основою для подальших розробок концепцій електронної демократії.

Доктрина інформаційного суспільства сьогодні розглядається як один з ефективних теоретичних інструментів вивчення тенденцій і процесів політичної еволюції людської спільноти, яка входить у XXI століття. Японський вчений Й.Масуда вперше ввів у науковий обіг, визначив зміст та окреслив специфіку інформаційного суспільства, що дало підстави саме його вважати „батьком-засновником” концепції інформаційного суспільства [97, с.11]. Й.Масуда, ще в середині 60-х років XX ст., ввів у науковий обіг поняття „інформаційне суспільство”, „інформаційна епоха”, „глобальний інформаційний простір” та ін., Вчений дав їх визначення та сформулював принципи, на яких вони мають базуватися. Особливу науково-теоретичну та практичну значимість становлять дослідження, проведені Й.Масудою щодо перспектив розвитку демократії в умовах становлення інформаційного суспільства, зокрема аналіз основних причин кризи представницької демократії та необхідності її заміни на демократію участі. Так Й.Масуда запропонував „шість базових принципів”, на яких має розвиватися демократія участі та конкретні пропозиції щодо реалізації цих принципів.

Й. Масуда пише про те, що „ймовірна політична система в інформаційному суспільстві має бути за своїм характером „демократією участі” і визначає демократію участі як „форму правління, в якій політичні рішення і для держави, і для місцевих самоуправних одиниць будуть прийматися шляхом участі пересічних громадян” [207, с.101].

Вперше припущення про перехід від представницької демократії до демократії участі у майбутньому інформаційному суспільстві Й. Масуда зробив ще у 1966 році у праці „Комп’ютопія”. У цій праці вчений обґрунтував це припущення, а також більш чітко визначив сутність та принципи самої демократії участі у книзі „Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство”, яка вийшла з друку у 1980 році. Перший розділ цієї книги „Необхідність демократії участі” присвячено розгляду та обґрунтуванню причин необхідності переходу до цього типу демократії в майбутньому інформаційному суспільстві.

Особливу науково-теоретичну та практичну значимість становлять дослідження проведені Й. Масудою щодо перспектив розвитку демократії в умовах становлення інформаційного суспільства, зокрема, аналіз причин кризи представницької демократії [207]. До основних причин кризи представницької демократії та необхідності її заміни на демократію участі вчений відніс наступні:

- зазнає змін манера поведінки пересічних громадян. Вони будуть менше цікавитись накопиченням матеріальних благ, що було характерно для капіталістичного суспільства і їх головним бажанням стане самореалізація;

- існуватиме необхідність послабити владу держави і комерційних структур, вплив котрих надто посилюється у тогочасному індустріальному суспільстві;

- відчуватиметься недостатня діяльність міжнародних організацій над вирішенням проблем, які стосуються всього людства, які є справами глобальними, що „не знають” національних кордонів, і вирішення яких безпосередньо впливає на життя всіх людей;

- четвертою причиною і водночас умовою можливості й необхідності формування демократії участі Й. Масуда вважав розвиток комп’ютерно-комунікативних технологій. Технічні труднощі, які донедавна унеможлилювали участь великої кількості громадян у виробленні політики, сьогодні вже подолані за допомогою революції у комп’ютерно-комунікативних технологіях. На думку Й. Масуди, „головні перешкоди, які стояли на шляху прямої участі пересічних

громадян у виробленні політики на національному рівні, були технічного характеру” [207, с.102-104].

Свою увагу вчений також зосередив на основних принципах побудови демократії участі, які у подальшому вплинули на визначення ряду принципів електронної демократії. Коротко зазначимо основні принципи формування демократії участі, які виділяє Й.Масуда:

1. Всі громадяни повинні брати участь у прийнятті рішень або, принаймні, їх найбільша кількість.

2. „Дух синергії” та взаємодопомоги має пронизувати всю систему. „Синергія”, за словами дослідника, означає, що при розв’язанні спільної проблеми кожна особистість співпрацює і діє керуючись власною точкою зору. В свою чергу, синергетично функціональне суспільство дослідник визначав через колективну відповідальність взаємодіючих між собою елементів політичної системи.

3. Вся інформація, що стосується справи, має бути доступною для народу.

4. Всі отримані громадянами здобутки і понесені ними жертви мають бути рівномірно розподілені між ними.

5. Вирішення питання має відбуватися шляхом переконання та узгодження.

6. Можна сподіватися, що після прийняття рішення всі громадяни братимуть участь у його втіленні в життя. Цей обов’язок є результатом права брати пряму участь у виробленні політики.

Разом з тим, Й.Масуда вказував на перешкоди, що можуть виникати у процесі формування демократії участі. Дослідник звернув увагу на три основні проблеми, які мають важливе теоретичне значення для нашого дослідження. Зокрема, перша проблема, яку виокремлює вчений, стосується процесу створення доступної і справедливої інформації. Громадяни не можуть брати участь у виробленні політики, спираючись на неправдиву чи неточну інформацію.

Друга проблема стосується можливості народу брати участь у розв'язанні проблем, пов'язаних з питаннями державного суверенітету. Якщо виходити з базової ідеї демократії участі, то питання державного суверенітету, пов'язаних з національною обороною, чи навіть війною, справді є тими важливими проблемами держави, які визначають майбутнє країни і у розв'язанні яких очікується участь усіх громадян. Але яким чином громадяни зможуть брати участь у прийнятті рішень щодо питань які потребують негайних дій? Й.Масуда єдиним шляхом вирішення цієї проблеми бачить „участь громадян у прийнятті рішень у мирні часи” щодо заходів, наприклад, спрямованих на запобігання війни, таких як скорочення військових витрат або збільшення допомоги країнам, що розвиваються. Для того, щоб ці та інші заходи, спрямовані на запобігання війни, були справді ефективними необхідні також скоординовані дії громадян інших держав.

Серед вчених, що розвивали ідею виникнення нового суспільства, відомою постаттю є американський соціолог Д. Белл, засновник теорії постіндустріалізму. Однією з найбільш вагомих його робіт стала фундаментальна праця „Прийдешнє постіндустріальне суспільство”, що вийшла з друку у 1973 році. Як ми вже зазначали у дослідженні, на цей час вже була запропонована і обґрунтована концепція „інформаційного суспільства” Й.Масуди. Не зважаючи на це, Д.Белл не запозичив термінології і пояснив це тим, що він використовує: „... термін „постіндустріальний” з двох причин. По-перше, щоб підкреслити проміжний або перехідний характер змін, що мають місце у суспільстві. І, по-друге, щоб виділити осьовий чинник, що визначає ці зміни – інтелектуальну технологію” [8, с. CXLVI].

Вчений пояснював, що у постіндустріальному суспільстві тенденції перетворення в економічній сфері зумовляють зміщення акценту до сфери послуг. Паралельно до цього, відбуватиметься процес переходу джерел інновацій від індустріальних корпорацій до університетів та науково-дослідних інституцій. Варто зауважити, що модель вченого була аналітичною конструкцією постіндустріального суспільства, а не описовою моделлю існуючого. Поділяючи

етапи розвитку цивілізації на доіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний, Д.Белл визначив п'ять основних ознак постіндустріального суспільства:

- перехід економіки від виробництва товарів до виробництва послуг;
- зростання кількості професійних спеціалістів та висококваліфікованих робітників серед зайнятого населення;
- збільшення ролі науково-технічних знань;
- застосування нових інтелектуальних технологій в процесі прийняття рішень;
- у сфері виробництва та управління домінування секторів, що генеруватимуть інновації.

Однак, вже у 1979 році виходить нова праця вченого - „Соціальні рамки інформаційного суспільства”, в якій він використовує поняття „інформаційне суспільство” як нову назву постіндустріального суспільства. Проаналізувавши основні положення цієї роботи, ряд дослідників такі як британський вчений Г'ю Маккей, російські вчені О.Вартанова, О.Вершинська, вітчизняні вчені В.Лях, О.Маруховський дійшли висновку, з яким ми погоджуємось, що Д.Белл врешті фактично зрівняв і ототожнив поняття „постіндустріальне суспільство” та „інформаційне суспільство”. Узагальнюючим висновком вітчизняної дослідниці О. Зернецької також стала теза про те, що „праці Д.Белла дозволили говорити про нього як про теоретика концепції „інформаційного суспільства” [60, с. 27]. Важливим є те, що сьогодні у науковому товаристві теорія постіндустріального суспільства розглядається вже не стільки однією з течій в соціально-політичній теорії, скільки широко визнаною методологічною основою більшості сучасних західних соціально-політичних досліджень.

Теорія постіндустріалізму Д. Белла окреслює певну автономність трьох основних аналітичних сфер суспільного життя, зокрема соціальної, культурної та політичної. Для нашого дослідження важливо розглянути проблеми політичного розвитку, а саме аналіз процесів еволюції демократії в індустріальному та постіндустріальному суспільствах.

В умовах переходу від індустріального до постіндустріального суспільства Д. Белл визнає застарілість представницької демократії і піддає її гострій критиці. На думку вченого, представницька демократія у XXI столітті не враховує три основоположні елементи державної політики: вплив зовнішньої політики, орієнтацію суспільства на майбутнє і зростання ролі „технічного” способу прийняття рішень. Найважливішим політичним наслідком цих процесів Д.Белл передбачає перехід реальної влади від законодачих і дорадчих органів до виконавчих. Це пояснюється тим, що в силу самого характеру сучасного життя „зовнішня політика перестала бути „дипломатією” і перетворилась у безперервний кругообіг стратегічних маневрів, де життєво важливі рішення мають прийматись негайно, і нові моделі соціальних змін роблять необхідність планування більш значущою, ніж прийняття законів, що потребує ініціативи саме зі сторони виконавчих органів” [7, с.422].

В постіндустріальному суспільстві відбуваються певні якісні зміни у його політичній системі – знання, технології та інформація стають основними ресурсами суспільства. Саме це, на думку дослідника, вплине на процес прийняття політичних рішень. В постіндустріальному суспільстві технічні знання стають основою, а освіта – засобом досягнення влади. В результаті цього, відбувається формування еліти, яка представлена вченими та дослідниками. Однак, це зовсім не означатиме, що вчені діятимуть як корпоративна група. Розбіжності у їх ідеологічних позиціях змусять їх об’єднуватися з представниками інших еліт. Сутність самої політики як такої не дозволить чи то військовим, чи вченим, чи підприємцям залишатись монолітними. Особливо в процесі здобуття влади кожна з них намагатиметься заручитись підтримкою інших. В основному, прийняті рішення переможців будуть мати міжгруповий характер.

Що стосується концентрації влади та виразу інтересів громадян – Д.Белл говорить про перерозподіл сфер впливу гілок влади. Вперше ключові рішення приймаються урядом. Крім того, формується суспільство, в якому багато груп прагнуть ствердити свої соціальні права засобами політики. На основі цих

прагнень з'являються зі сторони суспільства виступи проти бюрократії і прагнення до участі: „...люди хочуть мати можливість впливати на рішення, що впливають на їх життя” [7, с. 491]. У значній мірі в постіндустріальному суспільстві революція участі є одна з реакцій на „професіоналізацію” суспільства і почастишання прийняття рішень технократами. Старі бюрократичні моделі ієрархічно вибудованих централізованих організацій безсумнівно будуть замінені новими формами. Таким чином, Д.Белл підтверджує тенденцію переходу від представницької демократії до демократії участі, яку сам вчений визначає як демократію співучасті. Дослідник формулює питання: „Демократія співучасті – це ще один шлях постановки класичних питань політичної філософії, а саме: хто і на яких урядових рівнях повинен приймати рішення, якого типу і на яку соціальну групу вони повинні поширюватися?” [7, с. 492]. В той же час, вчений різко розкритикував стан розробки цієї концепції іншими вченими, говорячи про те, що лише небагато її прихильників намагалися продумати до кінця на самому елементарному рівні значення слів “демократія співучасті”. Можна погодитись з подивом дослідника О.Маруховського, який звертає увагу на таке скептичне ставлення Д.Белла до поширення ідей демократії участі: „...якесь дивне небажання назвати прізвиська тогочасних розробників цих ідей, зокрема Й. Масуду з його „Комп'ютопією”, де вони були вже досить чітко сформульовані. Дорікання анонімним пропагандистам у їх намаганні зобразити демократію участі якоюсь панацеєю є безпідставними, оскільки всі, хто виступав за впровадження цього типу демократії у життя, неодмінно згадували про її вади та недоліки” [96, с. 49]. Однак, на нашу думку, варто зауважити, що не зважаючи на констатацію Д.Беллом факту тенденції переходу від представницької демократії до демократії співучасті в умовах постіндустріалізму, вчений наполягає на тому, що попри уявну можливість всіх громадян брати участь у прийнятті рішень, в постіндустріальному суспільстві на практиці влада переходить від одних елітарних груп до інших. А рішення, в свою чергу, приймають лише обрані, а саме технократи.

Будучи прихильником ідеї „справедливої меритократії”, Д.Белл стверджує про виникнення нового інтелектуального класу, представники якого на політичному рівні виступають в якості консультантів, експертів чи технократів. В той же час дослідник вважає, що сучасні засоби масової інформації (тут мова йде про телебачення) даватимуть можливість, а часом і примушуватимуть негайно реагувати на соціально-політичні проблеми, тим самим збільшуючи вірогідність наочно розширювати демократію співучасті.

Ще однією особливістю поглядів Д.Белла, вкрай важливою для нашого дослідження, є його переконання у тому, що найважливішим аспектом майбутнього суспільства є політичний. У свою чергу інформація стає владою, а доступ до інформації є умовою свободи. Паралельно до цього процесу виникає і два основних ризики: 1) можливий надлишок інформації для її опрацювання, 2) загроза поліцейського і політичного спостереження за громадянами з використанням інформаційної техніки. Найчастіше контроль над інформацією виливається в зловживання, починаючи з приховування інформації і закінчуючи її незаконним оприлюдненням. Розмірковуючи над цією проблемою, Д.Белл наполягає на необхідності запровадження інституціональних обмежень, перш за все, в сфері інформації, для того, щоб запобігти цим злочинам та уникнути загроз.

Розглянувши вчення американського соціолога Д.Белла, можемо виокремити основні його положення, які в подальшому мали свій вплив на розвиток концепцій інформаційного суспільства та заклали методологічний фундамент для формування концепцій електронної демократії. Це:

- передбачення перерозподілу владних повноважень між різними гілками влади з переходом акценту до виконавчої;
- констатація кризи представницької демократії та визнання тенденції формування демократії участі;
- визначення доступу до інформації як умови свободи;
- припущення того, що саме сучасні засоби масової інформації стають основним інструментом розширення демократії співучасті.

Теорія постіндустріального суспільства спровокувала тенденцію посилення уваги науковців до аналізу впливу інформації та інформаційно-комунікативних технологій на політичну сферу суспільного життя.

До аналізу політичних аспектів концепції інформаційного суспільства у свій час звертається американський соціолог і футуролог Елвін Тоффлер. Дослідженню наслідків зростаючої інформаційної революції вчений присвятив такі свої праці як „Футурошок” 1970-го року, „Третя хвиля” 1980-го року та „Метаморфози влади: Знання, багатство і сила на порозі ХХІ століття” 1990-го року. Американський дослідник, пропонуючи поділ етапів розвитку цивілізації на три Хвилі, розробив концепцію прийдешньої цивілізації, яка наступає Третьою Хвилею на зміну Першій Хвилі (аграрній цивілізації) та Другій Хвилі (індустріальній цивілізації). Вчений вважає, що наступає час інформаційної революції, яка кидає виклик індустріальній епосі і переконаний, що найбільшим ресурсом цивілізації Третьої хвилі стає інформація.

Варто звернути увагу на те, що Е. Тоффлер в своїй ранній праці називав сучасне суспільство „суперіндустріальним суспільством”, однак вже у наступній праці „Третя Хвиля” він вживає термін „суспільство Третьої Хвилі”. Багато вітчизняних та зарубіжних дослідників - А.Чернов, П.Гуревич, Н.Полякова, О.Маруховський, В.Недбай - схиляються до думки того, що Е.Тоффлер виявив себе одним з найкращих вчених-футурологів та батьків-засновників теорії постіндустріального суспільства, яку пізніше плавно трансформувач у концепцію інформаційного суспільства.

Політичною складовою концепції інформаційного суспільства Е.Тоффлера являються розроблені вченим такі концептуальні ідеї як „метаморфози влади” і „тріади влади”. Особливу увагу нашого дослідження привертають розроблені ним концепції „завчасної демократії” („Anticipatory Democarcy”) та „напівпрямой демократії” („Semi-direct Democarcy”). Як вбачав Е.Тоффлер, формування національного та глобального інформаційного суспільства здійснює величезний вплив не тільки на трансформацію політичної

влади, а й на процес розвитку демократії. Тому прослідкуємо взаємозв'язок між цими процесами.

Сутність і особливості концепції „тріади влади” полягають у тому, що головними чинниками завоювання, використання та утримання влади є сила (насилля), багатство і знання. Саме така тріада влади послугувала додатковими критеріями типологізації влади, зокрема, у визначенні рівня її якості. Використовуючи ці критерії, Е. Тоффлер поділив владу на три типи:

- 1) „низькоякісна влада”, яка зародилася й існувала в доіндустріальну епоху, та джерелом якої є сила (насилля);
- 2) „влада середньої якості”, характерна для індустріальної епохи, котра базується на багатстві;
- 3) „високоякісна влада” або „влада найвищого ґатунку”, яка народжується і міцнішає в суперіндустріальну або інформаційну епоху та, відповідно, яка спирається на знання.

Чому саме знання забезпечують владу найвищого ґатунку? Підсумовуюча відповідь на це питання несе в собі важливе значення для подальших розробок концепцій, в основі яких лежать положення про можливість залучення громадян до прийняття політичних рішень: „...знання можна використовувати так, щоб інші люди були вимушені діяти бажаним для вас чином, а не у власних інтересах” [155, с. 575].

Якщо примінити цю тезу до сучасного суспільства, то – в процесі залучення громадян до прийняття політичних рішень, тобто наділення їх певною владою, відбувається у певній мірі зрівняння взаємовпливу влади та громадськості на основі використання знань. Тобто, як влада, так і громадськість завдяки застосуванню своїх знань врівноважують одне одного так, щоб кожна сторона була вимушена діяти бажаним чином, а не виключно у власних інтересах.

Е.Тоффлер, у певній мірі будучи реалістом, визнавав те, що у сучасному суспільстві існують всі три типи влади і максимальна влада доступна тим, хто в

належному місці здатен застосувати всі три інструменти, вміло поєднуючи їх один з одним.

Продовжуючи розвивати свою концепцію інформаційного суспільства Е.Тоффлер пише, що на межі ХХІ ст. ми будемо свідками нових метаморфоз влади. „Метаморфози влади – це не просто передача влади. Це раптова, різка зміна в природі влади та її складових – знаннях, багатстві і силі” [155, с. 24]; „Метаморфози” – це трансформація влади. Вчений розглядає ряд причин, що сприяють такій трансформації: від появи Інтернету до переходу економіки „фабричних димарів” до такої, що базується на „комп’ютерах”. Однак є одна причина, яку визначає Е.Тоффлер, котра заслуговує на особливу увагу. Мова іде про появу так званого „когнітаріату”, що приходить на зміну пролетаріату. „Когнітаріатом” (від англ. „cognition” – знання, пізнання) вчений називає робітників із середньою і вищою освітою, озброєних спеціальним знанням і комп’ютером [155, с. 45;103]. І саме вони все більше впливають на владу всіх рівнів.

Визнаючи можливість впливу громадян на владу, Е.Тоффлер розробляє концепції демократії участі. У цьому напрямку його погляди еволюціонують від критики представницької демократії і опису необхідних прямих механізмів представлення громадянами своїх інтересів до аргументів на користь поєднання механізмів представницької та прямої демократії.

Розгляд формату представництва інтересів громадян Е.Тоффлер здійснює через аналіз розвитку суспільства. Дослідник зазначає, що системи формулювання цілей засновані на елітистських передумовах більше не є ефективними. Адже демократичні політичні форми, як наголошує вчений, виникли на Заході саме через історичний поштовх до соціальної диференціації та до швидких систем, яких (систем) вимагав чутливий соціальний зворотній зв’язок. У складних диференційованих суспільствах величезні кількості інформації повинні ще швидше проходити процес обміну між державними і недержавними організаціями: і між ними, і всередині них. Що ж тоді може послугувати розв’язанням проблеми комунікативних процесів? – на думку

Е.Тоффлера „Політична демократія, залучаючи все більше і більше людей у прийняття соціальних рішень, полегшить зворотний зв'язок” [154, с. 517]. Грунтуючись на цьому, Е.Тоффлер розвиває ідею завчасної демократії. Вихідне положення цієї концепції полягає у визнанні необхідності сформулювати довгосторокові соціальні цілі і демократизувати спосіб постановки і досягнення їх. Виникає питання: для чого? Для чого варто змінювати, демократизувати спосіб постановки і досягнення цілей. З якими саме завданнями не справляється представницька демократія? Е.Тоффлер, пояснюючи причини кризи представницької демократії, розкриває назрілі проблеми взаємодії влади та громадян:

1. „Маси виборців сьогодні настільки віддалені від контакту зі своїми обраними лідерами, проблеми, що стоять на порядку денному, є настільки технічно складними, що навіть освічені громадяни середнього класу почувають себе безнадійно виключеними з процесу з'ясування цілей”;

2. „Не існує ефективних механізмів притягнення до відповідальності тих політиків, які зловживають владою і не виконують своїх передвиборчих обіцянок”;

3. „В політиці не існує інституту, за допомогою якого пересічна людина могла б висловити свою думку щодо майбутнього. Її ніколи не просили думати про це, а в тих рідких випадках, коли вона це все ж таки робить, у неї немає організаційних засобів винести свою думку на політичну арену. Відрізана від майбутнього, вона стає політичним євнухом” [153, с.397].

Е.Тоффлер не обмежився закликами до руйнування системи представництва та встановлення прямої народної демократії, він також запропонував деякі конкретні механізми щодо її запровадження, і які мають для нашого дослідження велике значення. Одним з основних механізмів могли б стати демократичні, нефіксовані, незалежні громадські зібрання, які він назвав „соціальні асамблеї майбутнього” (“social future assembly”). Такі асамблеї могли б збиратись в кожній країні, регіоні чи місті і представляти не тільки географічні зони, а й соціальні сфери - робітників, студентів, релігійні групи, етнічні групи і

тд. Важливим уточнення Е.Тоффлера є розкриття характеру функціонування соціальних асамблей майбутнього. Вчений говорить про те, що асамблеї не повинні бути закріпленими постійними інститутами. Вони могли б прийняти форму спеціальних груп, створюваних через регулярні проміжки часу за участю щоразу різних представників: „Сьогодні громадяни, коли це потрібно, працюють в журі присяжних. Вони віддають декілька днів або декілька тижнів свого часу цій службі, визнаючи, що система присяжних - одна з гарантій демократії. Соціальні асамблеї майбутнього можна було б організувати так само з постійним потоком нових учасників, що збираються разом на короткий час для виконання роботи „консультантів по майбутньому” для суспільства” [155, с.521].

Ідея громадських зібрань викликала досить багато запитань у науковому колі, з огляду на застереження, що такі зібрання можуть дезорганізувати діяльність держави як єдиної інфраструктури. Очевидно Е.Тоффлер передбачав можливу таку критику і з огляду на це зазначив: „Деяким цей заклик до свого роду неопопулізму, безсумнівно, видається наївним. Однак, набагато наївніше вважати, що ми можемо продовжувати політично керувати суспільством так само, як робимо це зараз. Деяким цей заклик здається непрактичним. Однак більш непрактично намагатися нав'язати людям майбутнє зверху. Те, що було наївним у час індустріалізму, може бути реалістичним у час суперіндустріалізму, а те, що було практичним, може стати абсурдним” [154, с.521].

Особливої уваги, з точки зору подальшого зародження концепцій електронної демократії, заслуговує бачення Е.Тоффлера потенціалу для здійснення величезних проривів у демократичному прийнятті рішень. Цим потенціалом він вважав нові на той час інформаційні технології. Вчений прогнозував, що з розвитком телекомунікацій учасникам асамблей соціального майбутнього не доведеться буквально зустрічатися в одній кімнаті, оскільки вони зможуть просто підключитися до мережі комунікацій, яка охоплюватиме весь світ.

Розглянувши концепцію завчасної демократії Е.Тоффлера, можна також погодитись зі справедливим висновком дослідника О.Маруховського, що ця

концепція „...була одним з різновидів концепції прямої демократії, яка мала прийти на зміну занепадаючій концепції представницької демократії” [97, с.98]. Однак зауважимо, досліджуючи концепцію завчасної демократії, стає помітним непрописаність взаємовідносин представницької демократії з принципами та механізмами прийдешньої завчасної демократії, зокрема асамблеями соціального майбутнього. Відтак, вже у наступній своїй праці „Третя Хвиля”, яка була надрукована після „Футурошоку” через десять років, Е.Тоффлер висунув ще одну концепцію – напівпрямої демократії, яка саме мала стати поєднанням принципів системи представництва та прямих механізмів впливу на владу.

На думку американського дослідника, на кожному етапі з розвитку цивілізації є певна сукупність принципів і правил її розвитку. Е.Тоффлер пропонує розвивати демократію ХХІ століття - демократію Третьої Хвилі на основі трьох ключових принципів: влада меншин, напівпряма демократія та розподіл рішень.

По-перше, влада більшості, що було ключовим принципом Другої Хвилі, як вбачає американський соціолог, все більше і більше втрачає свою актуальність і стає застарілою. Суспільство дедалі більше демасифікується, що впливає на складність організувати більшість навіть у правлячій коаліції. Відбувається перетворення суспільства зі стратифікованого до такого, що являє собою величезну кількість меншин. Більшість з них є тимчасовими, які часто організують перехідні моделі об’єднань, які рідко досягають всередині себе консенсусу з важливих питань. На думку вченого, відсутність політичних інститутів, адекватних до цього нового суспільства, лише буде загострювати конфлікт між меншинами. Для того, щоб сформувати політичні інститути чутливі до таких динамічних меншин, доведеться модернізувати всю політичну систему.

По-друге, обґрунтовуючи доцільність запровадження напівпрямої демократії, Е.Тоффлер описує можливість поєднання прямої і представницької типів демократії. І у якості засобів реалізації цієї концепції вчений вбачає використання нових інформаційних технологій для надання можливості

громадянам вперше в історії почати приймати власні політичні рішення, - що більш детально ми розглянемо дещо пізніше.

По-третє, що стосується розподілу рішень, то, на думку Е.Тоффлера, багато проблем, які намагаються вирішити національні уряди, знаходяться поза межами їхнього розуміння. Таким чином, людству необхідні нові інститути локального та міжнародного рівня, яким можна було б передати частину повноважень. Разом з тим вчений не веде мову про політичну децентралізацію. Питання полягає у тому, щоб політичні інститути відповідали новій структурі економіки, інформаційній системі та іншим особливостям прийдешньої цивілізації.

Зважаючи на ці виклики прийдешнього інформаційного суспільства, Е.Тоффлер пояснює необхідність концепції напівпрямої демократії: „... це перехід від нашої залежності від представників до того, щоб представляти самих себе. Поєднання того і іншого – це напівпряма демократія” [154, с 672]. Тобто, наголошуючи на тому, що обидві системи мають свої переваги, дослідник формулює систему представництва інтересів громадян через схему: власне представництво, або представництво через інших. На думку дисертанта, варто звернути увагу на складову представництва „через інших”. Кого саме має на увазі Е.Тоффлер – чи виборних представників громадян у владі, чи якісь інші представництва? На нашу думку, враховуючи висунуті дослідником три принципи формування демократії ХХІ століття, що були описані вище (принцип меншин, напівпрямої демократії та розподілу рішень) тут варто розглядати можливість представництва громадян не тільки через обраних владних представників, а й через громадських представників. Таке припущення стає справедливим особливо, звернувши увагу на вже зазначену вище необхідність:

- формування політичних інститутів, чутливих до динамічних суспільних меншин і
- розподілу рішень серед новостворених інститутів локального та міжнародного рівня, яким можна було б передати частину повноважень.

Виходячи з цього, стає зрозумілим, що Е.Тоффлер не заперечує можливості громадян представляти самих себе як безпосередньо, так і через можливі новостворені громадські інститути, як певні групи інтересів, які в свою чергу могли б чинити вплив на владу через асамблеї соціального майбутнього.

Розглянувши концепцію прийдешнього суспільства Е.Тоффлера, ще раз наголосимо на основних її положеннях, важливих для подальшого проведення нашого дослідження:

- обґрунтування концепцій „тріади влади” та „метаморфоз влади”, які описували процес трансформації влади в інформаційному суспільстві;
- констатація кризи представницької демократії та виявлення її основних причин;
- розвиток концепції демократії участі, яка у Е.Тоффлера еволюціонувала від ідеї завчасної демократії до напівпрямої демократії;
- визнання потенціалу інформаційних технологій демократизувати політичний процес.

У 90-х роках ХХ ст. західна наука поповнилася новою опублікованою тритомною працею іспанського вченого М.Кастельса „Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура”. Після виходу цієї книги М.Кастельс був визнаний одним з найкращих вчених, які займаються вивченням проблем сучасного суспільства. Ця робота „Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура” стала синтезом попередніх досліджень вченого. У першому томі М.Кастельс розглядає соціальні структури притаманні інформаційній епосі. У другому томі - „Влада ідентичності” – вчений розробляє концепцію „мережевого суспільства”. Беззаперечною заслугою вченого є ґрунтовний аналіз сутності й особливостей політичних аспектів мережевого суспільства та їх розгорнута характеристика. Також другий том книги присвячено аналізу кризи представницької демократії та окресленню шляхів і перспективи становлення „інформаційної демократії”. Третій том – „Кінець Тисячоліття” – присвячений політичним процесам, питанням перебудови Росії та Європи.

У своєму дослідженні цивілізаційних змін М.Кастельс виходить з того, що інформаційна епоха оповіщає про появу нового суспільства, яке виникає завдяки розвитку мереж, і в якому пріоритетне значення мають інформаційні потоки. Описуючи прийдешні зміни, вчений вважає, що термін „інформаційне суспільство” не визначає і не пояснює тих особливостей, які в собі несе нова „ера”. За твердженням іспанського дослідника, у другій половині ХХ ст. під впливом інформаційно-технологічної революції почало народжуватися суспільство, яке він назвав „інформаціональним”. М. Кастельс чітко визначає притаманні цьому суспільству особливості:

- виникнення нового способу розвитку – інформаціоналізму - як нової матеріальної і технологічної бази економічного розвитку і соціальної організації. Його відмінності від попереднього способу розвитку – індустріалізму – полягають у різній орієнтації та меті розвитку суспільства. Якщо індустріалізм зорієнтований на економічне зростання, тобто максимізацію випуску, то інформаціоналізм зорієнтований на технологічний розвиток, тобто на накопичення знань та більш високі рівні складності в обробці інформації;

- поява „нової соціальної структури” зумовлена виникненням нового способу розвитку – інформаціоналізму, історично сформованого перебудовою капіталістичного способу виробництва до кінця ХХ ст.

- зародження економіки нового типу, яку М. Кастельс назвав „інформаціональною”, пояснюючи це тим, що продуктивність та конкурентноздатність факторів чи агентів у цій економіці залежать, в першу чергу, від їх здатності генерувати, обробляти та ефективно використовувати інформацію, що базується на знаннях. Що примітно, що така економіка швидко набуває глобального характеру, оскільки основні види економічної діяльності організуються у глобальному масштабі” [71, с. 36-39].

Можна погодитися з думкою російських та вітчизняних дослідників – А.Голичова [23], Н.Обривкової [108], Є.Макаренко [91], О.Маруховського [96], та ін. - що М.Кастельс у своєму дослідженні пов’язує розвиток нових інформаційних технологій з трансформацією капіталізму в інформаціоналізм. В

цьому прийдешньому суспільстві М.Кастельс описує появу „духу інформаціоналізму”, через образ гравців кіберпростору, які легко і вільно обмінюються інформацією, легко контактують між собою і ефективно об’єднані між собою у мережі. Варто звернути увагу на те, що однією з ключових рис інформаціонального суспільства М.Кастельс визначає мережеву логіку його базової структури, розуміння чого і лягло в основу розробки дослідником концепції „мережевого суспільства”. Звернемось спершу до розуміння поняття „Мережа” („network”) - означає структурний стан, за допомогою якого окремі пункти „вузли” („nodes”), пов’язані один з одним за допомогою багаточисельних з’єднань („зв’язків” – „ties”) [96, с. 106]. Мережа існує там і тоді, де і коли „вузли” (тобто люди, комп’ютери, фірми чи установи) пов’язані з багатьма іншими вузлами за допомогою багатьох зв’язків, які перетинають зв’язки, що з’єднують інші вузли.

Для порівняння концепції „мережевого суспільства” з іншими концепціями інформаційного суспільства, а також для подальшого формування концептуальних основ електронної демократії, варто звернути увагу на висновок вченого О.Маруховського - вітчизняного дослідника політичних аспектів концепцій інформаційного суспільства:

1) концепція „мережевого суспільства” постулює, що зростаюча кількість сучасних соціально-політичних інститутів та стосунків відбуваються саме навколо мережевих форм, тобто потоків між вузлами, об’єднаними зв’язками;

2) реальна конфігурація цих мереж змінюється в залежності від того, як вони поєднують різні якості трьох своїх основних елементів, тобто вузлів, зв’язків та потоків;

3) ці комбінації, в свою чергу, сильно залежать від матеріальних умов та історичного контексту, в якому перебувають мережі;

4) слід рахуватися з тим, що хоча мережева форма надає нові організаційні можливості для суспільно-політичних об’єднань та інститутів, деякі з них можуть виступити проти самих умов, в яких народжуються ці мережі [96, с. 106-107].

Визнання зазначених особливостей становлення мережевого суспільства відобразатиме дві фундаментальні риси сучасного суспільства: 1) – це використання в мережевому суспільстві цифрових технологій мережевих комунікацій; 2) – це інституціоналізація мереж, як основної, базової форми людської організації та відносин в соціальній, політичній та економічній сферах суспільства. До зазначених особливостей формування мережевого суспільства додамо ще дві, зокрема ті, які стосуються кризи представницької демократії та становлення інформаційної демократії.

Характеризуючи ліберальну демократію, М.Кастельс визначав дві її головні риси: 1) існування політичної сфери, що являє собою місце для соціального консенсусу і вираження основних інтересів; 2) наявність політичних діячів, які відстоюють індивідуальні права і свободи як суспільні цінності.

Однак, на думку вченого, говорити про ліберальну демократію не доводиться, оскільки замість політичної сфери – місця для колективної солідарності, існують лише домінуючі інтереси та думки, які в результаті свого превалювання маніпулюють рештою людей. Саме наявність такої фрагментарності в суспільстві та відсутності колективної солідарності дослідник і позначає як кризу ліберальної, представницької демократії. Такій ситуації більшою мірою, на думку М.Кастельса, сприяла специфіка діяльності ЗМІ. Вчений пояснює виникнення певної залежності між системою медіа та політичним ринком в реальному часі. Поза сферою ЗМІ залишались лише політичні аутсайтери. Така визначальна роль ЗМІ мала своїм наслідком значний свій вплив на зміст політичних програм, які проявляли тенденцію до тотального спрощення – образи, символи, закодовані послання. Таким чином, основною проблемою використання ЗМІ в політичному процесі являвся їх розгляд як головного джерела політичної інформації та засобу інформаційної політики, яким не має ніякої альтернативи. Все це лише збільшувало дистанцію між владою та громадянами.

Розглядаючи ці процеси М.Кастельс визначив основні складові кризи ліберальної представницької демократії:

- криза нації-держави, зокрема послаблення її суверенітету, у зв'язку з глобалізацією інформаційних потоків. А саме це проявилось в нездатності держави здійснювати встановлені законодавчі обов'язки в якості „держави загального благоденства”. Причина цього полягала в інтеграції виробництва і споживання в глобальних взаємозалежних системах і в реструктуризації економіки та політичних інститутів. Що в свою чергу призвело до відходу від кейнсіанської теорії і скороченню трудових партій;
- криза довіри до політичної системи, що була спровокована відкритою конфронтацією між політичними партіями. Партійна система, функціонування якої стало поглинуте ЗМІ, втратила своє справжнє покликання - бути корисною суспільству. Громадяни розчарувались в політичних партіях, оскільки ті потрапили в залежність від засобів масової інформації, стали залежними від технологічних маніпуляцій, а також були вплетані в постійні скандали.

Зі сказаного вище простежується наступний важливий висновок М.Кастельса про те, що, в умовах переходу до інформаціонального суспільства кризу представницької демократії зумовлюють прямі впливи нових інформаційних технологій (тут мова іде про телебачення) на політичні дебати та стратегії боротьби за владу. А як наслідок „...Відбувається всесвітнє посилення напруженості між політичною участю, соціальними домаганнями та реакцією демократичних інститутів. Головна тенденція – ерозія здатності демократичної політичної системи відповідати на соціальні вимоги та зміни цінностей. У той час, як багато людей не бачать жодної альтернативи демократії як системи правління, зростаюча більшість громадян не відчуває, що демократія допоможе їм у розв'язанні питань, з якими вони стикаються в своєму повсякденному житті” [187, с. 413].

В даній ситуації М.Кастельс розглядає перспективи формування нової демократичної політики, основні тенденції якої він фіксує у своїй концепції „інформаціональної демократії”. Розглянемо її основні положення.

Одним із способів виходу з кризи функціонування політичної системи М.Кастельс пропонує відтворення локальних держав, які можуть виникнути

внаслідок регіоналізації і децентралізації національних держав. В першу чергу тут мова іде про передачу регіональним (місцевим) органам влади більше прав і повноважень. Завдяки такому розширенню можливостей регіональної влади її представники зможуть стати посередниками між місцевими суспільствами та національною державою. Така децентралізація державної влади, в свою чергу, стане чинником легітимації політичної влади оскільки забезпечить зв'язок між державою та громадянським суспільством.

Другою тенденцією становлення інформаційної демократії є використання електронних комунікацій в якості забезпечення підвищення політичної участі громадян та посилення горизонтальних зв'язків між громадянами. Пояснюючи ці нові можливості, М. Кастельс вказує на те, що он-лайнний доступ (доступ опосередкований комп'ютером в режимі реального часу) до інформації та спілкування громадян за допомогою комп'ютерів дозволить вести дискусії у формі електронних форумів, уникаючи при цьому контролю та впливу зі сторони ЗМІ. У цих умовах громадяни „...можуть формувати і вже формують свої власні політичні та ідеологічні утворення, ламаючи при цьому існуючі політичні структури і тим самим створюючи гнучке політичне поле, в якому легко адаптуватися” [187, с. 415]. Варто особливо наголосити на тому, що М.Кастельс, крім можливості он-лайнних політичних громадських обговорень та дискусій, визнає право громадян брати участь в он-лайнних референдумах, і, що найважливіше - ці референдуми можуть стати „корисним засобом” впливу громадян на прийняття політичних рішень. Ми наголосили на цьому положенні, оскільки ця теза М.Кастельса, на нашу думку, здійснює визначальний вплив на подальші розробки концепцій електронної демократії. Саме визнання можливості громадян брати участь у процесі вироблення, прийняття та реалізації політико-управлінських рішень є основоположним компонентом електронного залучення громадян до політичного процесу, яке на сьогодні є основною складовою функціонування електронної демократії.

В той же час, варто також звернути увагу і на те, що ця перспектива у розвитку інформаційної демократії викликала суттєве занепокоєння з боку критиків. В першу чергу застереження стосувались щодо можливого поділу громадян за доступом чи відсутністю їх доступу до інформаційних технологій, а також щодо можливого переходу з традиційної сфери в он-лайнову сферу „гріхів” ЗМІ, які весь час виявляють тенденцією перетворювати політичну дійсність на „політичне шоу”. З одним із цих застережень абсолютно можна погодитись, з огляду на сьогоднішню ситуацію з цифровим розривом - як між країнами на глобальному рівні, так і між громадянами всередині країн на національному чи регіональному рівнях. Власне М.Кастельс наголошує на тому, що включеність в мережу – умова повноцінної участі в житті сучасного суспільства. Застереження викликає занепокоєння, оскільки дослідник стверджує, що доступ до інформаційно-комунікативних технологій, і в першу чергу до Інтернету, визначає право громадянства в інформаційній епосі.

Щодо конвергентних медіа (традиційні медіа, що створюють свої Інтернет-сторінки), то загалом складно простежити тенденцію до перетворення ними он-лайнового новинного формату на формат „он-лайнового політичного шоу” власне в тому розумінні, про який писав М.Кастельс. Навіть, якщо будуть прослідковуватись зміни подачі політичної інформації в он-лайновому форматі ЗМІ, то варто наголосити на тому, що завдяки можливостям Інтернет-технологій веб 2.0, (про що йтиметься пізніше) цей процес завжди зможе бути врівноваженим саме завдяки громадським інтернет- медіа.

Третя тенденція, яка буде мати місце в процесі формування інформаційної демократії в мережевому суспільстві – це розвиток „політики символів” (тобто політики віртуального мережевого суспільства, заснованій на актуальному досвіді в реальності) та зосередженні уваги довкола „неполітичних”, тобто гуманітарних справ [187, с. 417].

Звернемо увагу на тезу М.Кастельса про те, що: „віртуальна політика, заснована на актуальному досвіді в реальності”. Це дуже важливе положення для розуміння характеру та сутності процесів, що відбуваються в Мережі, і

сьогодні в тому числі. Особливо, коли ми говоримо про розвиток електронної демократії сьогодні – це положення стає надвагомим. Забезпечуючи реалізацію прав та інтересів громадян за допомогою он-лайнних механізмів (віртуальних механізмів) в цей час не відбувається утворення якісно нових, відмінних процесів від тих, що відбуваються в реальному світі. Віртуальні процеси не є якісно новими, вони є лише відображенням тих, що відбуваються у реальній дійсності. Якщо в реальному політичному житті за основу політичної організації суспільства не взяті демократичні принципи, то використання ІКТ у політичному процесі і називання цього „електронна демократія” буде абсолютною бутафорією і невиправданістю. Детальніше про це, ми говоритимемо у наступному розділі нашого дослідження.

Що стосується положення про гуртування людей довкола гуманітарних питань – як зазначає М.Кастельс, такі організації як „Міжнародна Амністія”, „Медицина без кордонів”, „Грінпіс” та безліч інших організацій стануть основними, найбільш потужними учасниками інформаційної політики. Їх головне завдання – „...впливати на менеджмент суспільства за допомогою представників суспільства”, що зумовить релегітимацію зацікавленості людей громадськими справами [187, с. 417-418]. Причому це зовсім не означатиме, що такі організації будуть прагнути здобуття державної влади і будуть перетворюватись у політичні партії. І цим самим вони поглиблюють кризу класичної ліберальної демократії, тобто представницької демократії, та пришвидшать становлення інформаціональної демократії.

Розглянувши концепцію інформаціонального суспільства М.Кастельса, визначимо основні положення, що мають визначальне значення для нашого подальшого дослідження:

- визнання посилення двох взаємопов'язаних, об'єктивних глобальних тенденцій в умовах формування мережевого суспільства, а саме: кризи представницької демократії та становлення інформаціональної демократії;
- як основних причин кризи представницької демократії визначення впливу: нових телекомунікаційних технологій, падіння авторитету політичних

партій, падіння легітимності політичної влади, зростання кризи довіри громадян, збільшення кількості гучних політичних скандалів, поширення політичної корупції ;

- становлення інформаційної демократії як такої, що характеризує основні тенденції суспільних змін таких як: відтворення локальних держав, що призведуть до регіоналізації і децентралізації влади, зростання можливості участі громадян у прийнятті політичних рішень, розвиток електронної комунікації як невідконтрольних владі горизонтальних зв'язків між громадянами, розвитку „політики символів” (тобто політики віртуального мережевого суспільства, заснованій на актуальному досвіді в реальності) та зосередженні навколо „неполітичних”, тобто гуманітарних справ.

Виходячи із вище проаналізованих теорій та концепцій, приходимо до висновку, що саме в них було закладено основи для формування сучасних концепцій електронної демократії.

Перед тим як перейти до безпосереднього розгляду розвитку концепцій електронної демократії, звернемо увагу на одну особливість цих концепцій. Всі вони описують саме телекомунікаційні та інформаційно-комунікативні технології як основний засіб політичної взаємодії між громадянами та органами влади. Саме завдяки розвитку інформаційно-комунікативних технологій реалізація концепцій електронної демократії стала можлива як така. Поява сучасних технологій трансформувала основу комунікативного процесу, а саме змінила лінійність комунікацій на їх багатовекторність, що в результаті здійснило великий вплив на розвиток демократії як політичної форми організації суспільства: від представницької до учасницької. Саме через цей тісний зв'язок та взаємовплив демократичних процесів та трансформації політичної комунікації є доцільним розглянути можливість функціонування електронної демократії як

системи політичних комунікацій. Для цього варто більш детально звернутись до теорії політичної комунікації.

Комунікація, як обмін інформацією між людьми за допомогою будь-яких засобів, розвивалась разом з розвитком суспільства. Розвиток способів і форм взаємодії влади і громадян трансформувались під впливом винаходів засобів комунікації. Одні з найбільш важливих змін у природі політичних відносин і взаємодій відбувались одночасно з появою спершу друкованих, потім радіо– і телевізійних засобів масової інформації, і зрештою - інтерактивних електронних медіа.

Першим зверненням до проблеми політичної комунікації було дослідження пропаганди в період першої світової війни. Фундаментальні роботи в цій галузі, так само як і термін „політична комунікація”, з’явилися в кінці 40-х – на поч. 50-х років ХХст. Як самостійний напрямок дослідження політична комунікація була зумовлена демократизацією політичних процесів у світі, розвитком кібернетичної теорії, виникненням і зростанням ролі нових комунікаційних систем і технологій. Засновниками загальної теорії політичної комунікації були представники двох американських наукових шкіл: прихильники так званого кібернетичного напрямку в аналізі соціальних систем (К. Дойч та ін) і представники структурно-функціонального підходу до вивчення політики (Г.Алмонд, Дж. Коулмен та ін.) Одним із основних засобів першого напрямку є контент-аналіз, а другий - розглядає політичну комунікацію як одну з головних функцій політичних систем. В англомовних довідниках політична комунікація визначається як передача змісту, значущого для функціонування політичної системи. Досить ґрунтовно до визначення політичної комунікації підійшов Р.-Ж.Шварценберг. Він визначив це поняття як „процес передачі політичної інформації, завдяки якому вона циркулює від однієї частини політичної системи до іншої і між політичною системою і соціальною системою. Відбувається безперервний процес обміну інформацією між індивідами і групами на всіх рівнях” [172, с.174]. Також важливою є інтерпретація комунікації як „примусу

іншого до виконання тієї чи іншої дії. Для комунікації є важливим перехід від мовлення Одного до дій Іншого” [100, с.39].

Докладніше варто зупинитись на базових моделях політичної комунікації та простежити розвиток комунікацій від однолінійності до багатовекторності через появу у них елементу зворотнього зв'язку.

Першою спробою наукового аналізу процесів і явищ політичної комунікації стала одна з ранніх робіт Г. Лассуелла „Техніка пропаганди під час світової війни” (1927), де комунікація трактувалася досить спрощено – не як діалоговий, а як односпрямований суб'єкт-об'єктний процес. Відповідно відбувалось чітке закріплення і взаємне протиставлення ролей активно діючого, „керуючого” комунікатора і пасивної „керованої” аудиторії, що виступала лише в ролі об'єкта інформаційного впливу. Стаття Г. Лассуелла „Структура і функція комунікації в суспільстві”, вперше опублікована в 1948 р., фактично поклала початок оформленню політичної комунікативістики в самостійний напрямок політології [30, с.80].

Вперше Г. Лассуеллом була сформульована досить проста логічна схема комунікації: „Хто повідомляє?” – „Що повідомляє?” – „Яким каналом?” – „Кому?” – „З яким ефектом?”

З часом К. Шеннон [174] запропонував графічну модель комунікацій. Дана модель, як і формула Г.Лассуелла, описує комунікацію як лінійний процес. Однак, її суть полягає у тому, що під час передачі повідомлення від комунікатора до отримувача воно може бути викривленим під впливом різних шумів. У порівнянні з формулою Г.Лассуелла модель К.Шеннона виявляється значно ближчою до дійсності. Вона наочно демонструє, що повідомлення, які передаються по каналах зв'язку не завжди призводять до очікуваного результату. Однак, тут так само як і у формулі Г.Лассуелла відсутні принципово важливі для громадсько-політичних відносин елементи зворотнього зв'язку.

Вперше на необхідність існування зворотного зв'язку в комунікативному процесі звернув увагу американський дослідник В.Шрамм. Вчений стверджував, що обидві сторони комунікації знаходяться в рівних можливостях і здійснюють

рівноцінний інформаційний обмін, який не має чітко визначеного кінця [129, с.35] Поява моделі В.Шрамма знаменувала собою відхід від спрощеного лінійного трактування політико-комунікативних процесів.

П. Лазарсфельд запропонував класичну дворівневу модель комунікації, яка згодом стала однією з перших загально визнаних теоретичних конструкцій у політичній комунікативістиці. Відповідно до цієї моделі, вплив масової комунікації на індивіда більшою мірою є не прямим, а опосередковується мікрогрупами, де посередниками при передачі інформаційного впливу виступають так звані „лідери громадської думки” (від англ. „opinion leaders”). Це особи, що користуються авторитетом у своїй мікрогрупі, які цікавляться будь-якою проблемою, активно читають газети і слухають радіо, а потім обговорюють прочитане або почуте в своєму оточенні, даючи при цьому подіям власне тлумачення [29, с.81].

У середині 50-х рр. розвивалась системно-кібернетична макрорівнева теорія політичної комунікації. Російський вчений М.Грачов у своїй книзі „Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития” [30] аналізує положення цієї теорії крізь, яка знайшла своє відображення в комунікативній моделі політичної системи суспільства Д.Істона, інструментальній моделі Г.Алмонда і Дж. Коулмана, Дойча. Як пояснює дослідник, в основі системно-кібернетичної макрорівневої теорії політичної комунікації лежить принцип, суть якого полягає в тому, що кожний наступний вплив на об’єкт, який перебуває під впливом управління, визначається згідно відомостей про результати минулого впливу. До того ж кожний наступний вплив має враховувати закономірності так званого „кібернетичного гомеостазу” – стійкого функціонування складних відкритих систем в мінливому зовнішньому середовищі, шляхом активної взаємодії з ним. Це може відбуватись двома способами. У першому випадку, складноорганізований системний об’єкт пристосовується до впливу зовнішнього світу за допомогою певних внутрішніх структурно-функціональних змін. В іншому випадку, системний об’єкт сам здійснює активний вплив на зовнішнє середовище, шляхом „пристосування”

його до своїх внутрішніх параметрів, і відповідно нейтралізації несприятливих зовнішніх впливів.

Головною особливістю соціальних систем, на відміну від природних чи технічних, є те, що вони пов'язані з вольовою, свідомою, цілеспрямованою діяльністю людей та їх різноманітних об'єднань. Системний підхід до аналізу суспільних, зокрема політичних, явищ і процесів вимагає розгляду їх як цілісної сукупності взаємопов'язаних елементів, що функціонує відповідно до притаманних системі закономірностей [30, с.106]. Отже, системний аналіз дає можливість встановити, що будь-яка система, в тому числі і політична, визначається тим, що складається з багатьох елементів, елементи системи складають єдине ціле і система взаємодіє з навколишнім середовищем.

Першою комунікативною моделлю політичної кібернетики стала концепція політичної системи суспільства Д.Істона. Дана модель „передбачала взаємодію політичної системи з мінливою соціальною системою за допомогою своїх „входів” та „виходів” [30, с.94]. Основним аспектом дослідження стає проблема стійкості політичних систем як в стабільному, так і в мінливому оточенні. До її „входу” надходить інформація двох видів – вимоги і підтримки громадян. Вимоги можуть бути як конструктивними, так і деструктивними. Підтримка може бути замінена протестом. Це все має враховуватись при розробці владою вихідної інформації – прийнятті рішень і вжитих діях для їх реалізації. Якщо рішення, які приймаються задовольняють очікування і потреби соціальної сфери, то відповідно це забезпечує зростання підтримки системи на „вході” і в суспільстві домінують стабілізаційні процеси. Відтак як рішення, які не задовольняють основних вимог громадян, знижують рівень їх підтримки, яка з часом може перерости в протест. Відновити рівновагу політичної системи влада може лише відреагувавши на запити громадян, що можливо тільки в умовах ефективного функціонування зворотного зв'язку у процесі комунікації.

Кібернетична модель Д. Істона була доповнена інструментальними моделями Г. Алмонда і Дж. Коулмана. Ними були розроблені також функції на „вході” політичної системи суспільства: політична соціалізація і рекрутування,

артикуляція і агрегація інтересів, політична комунікація, - і на „виході”: прийняття правових норм і законів, їх застосування і контроль за їх виконанням [30, с.96].

Теорія політичної кібернетики, запропонована К. Дойчем, розглядає політику як комунікаційний процес, що реалізується по схемі кібернетичного саморегулювання [30, с.96]. Тут основна роль належить зворотньому зв'язку. Оцінка громадянами результатів діяльності системи надходить до центру, де приймаються політичні рішення, і тоді стає відомо як близько система підійшла до своїх цілей, і що потрібно зробити, щоб максимально до них наблизитись.

Таким чином, сфера політичних відносин утворює стійку відкриту динамічну систему. Система політичних комунікацій містить політичні відносини між людьми та їх різноманітними об'єднаннями, які складаються у процесі здійснення політичної влади або з її приводу [162, с.71].

З виникненням інформаційно-комунікативних технологій політична комунікація з часом почала опосередковуватись ними. В інформаційну добу політична комунікація має дві основні форми: 1) неопосередкована ІКТ (оф-лайнова) та політична комунікація опосередкована ІКТ (он-лайнова). Розглянемо детальніше взаємозв'язок цих двох форм політичних комунікацій.

Засоби комунікації відіграють визначальну роль у специфіці налагодження взаємодій у системі політичних комунікацій. Протягом історичного розвитку суспільства змінювались основні засоби взаємодій у системі політичних комунікацій. Канадський вчений М. Маклюен одним з перших пояснив, що тип суспільства визначається пануючим у ньому типом комунікації, а людське сприйняття – швидкістю передачі інформації. На думку М.Маклюена, до винайдення писемності людина перебувала у сфері лише усного спілкування. Винайдення алфавіту змістило центр сприйняття людини зі слуху на зір. А винайдення друкарського станка Гутенбергом спровокувало фрагментацію суспільства і відчуження людини: друкарське слово дозволило пізнавати світ індивідуально, поза колективом [92, с.114]. В ХХ столітті винайдення електрики забезпечило можливість загального діалогу в глобальному

масштабі. Рушійною силою нової революції стали електронні ЗМІ, перш за все телебачення.

Дослідник Ж.-М. Коттре запропонував декілька моделей комунікативних політичних відносин [29, с.31], а саме:

- 1) відносини ідентичності : керуючі ідентичні керованим;
- 2) відносини включення: всі керуючі є членами політичного суспільства, але не всі керовані є членами управлінського кола (ці відносини передбачають взаємопроникнення і взаємовплив керуючих і керованих);
- 3) відносини перетину: складаються в умовах розширення політичного суспільства: клас керуючих частково відокремлюється від класу керованих, і комунікація між ними усе більш здобуває опосередкований характер – через процедури референдуму або виборів, а також за посередництвом ЗМІ, політичних і неполітичних організацій/

Завдяки використанню тих чи інших засобів комунікації буде можливим функціонування тої чи іншої моделі комунікації. Наведемо приклад. Відносини перетину притаманні власне для політичних систем з представницькою демократією. Зауважимо, що відносини включення довгий час були неможливими для представницьких демократій у масштабах держави. Відносини ідентичності та включення довгий час були можливими тільки для локальних, малочисельних політичних утворень. І тільки з появою новітнього засобу комунікації – Інтернету, стало реальним впровадити моделі комунікації відносин ідентичності та включення як на регіональному (локальному), так і на загальнодержавному рівнях.

Що відбулось? - теорія масової комунікації, що бере свій початок з ідей Г. Лассуелла у наші дні не може бути використана для аналізу мережевих політичних комунікацій, тому що вона суперечить специфіці Інтернету як засобу комунікації. Відповідно до теорії масової комунікації, користувачі Інтернету мали б пасивно сприймати інформацію і не мати можливості спілкуватися у відповідь до комунікатора. Однак, основними характеристиками Інтернету якраз

і є інтерактивність та можливість горизонтальної комунікації між користувачами.

Однією із теоретичних основ електронної демократії, як ми вже зазначали, є теорія „мережевого суспільства” запропонована М.Кастельсом. Ця теорія була розвинута Г.Рейнгольдом у концепцію „мережєвих суспільств”, що ґрунтуються на мережєвих комунікаціях. Мережєві комунікації базуються в свою чергу не на особистих взаємозв’язках, а на основі регулярного обміну інформацією за допомогою різних засобів Мережі між різними віртуальними спільнотами. Таким чином, поступово почали виникати теорії комунікації опосередкованої комп’ютером.

Науковий дискурс про спірні можливості віртуальних спільнот з часом дозволили перейти від звичайного поняття „віртуальна спільнота” до понять „Інтернет-взаємодія” та „Інтернет-комунікації”. Так, наприклад, дослідник Вілбор [Wilbar] запропонував розглядати Інтернет-комунікацію і особисту комунікацію не як дві різні сфери соціального життя, а як взаємопов’язані форми взаємодії, і такі, що пересікаються [116, с.55]. Відтак відносини реальних і віртуальних комунікацій тепер можна розглядати в контексті спільнот.

Взаємозалежність мережєвих та позамережєвих комунікацій є аргументом на користь того, що он-лайнні комунікації не можуть не враховувати досвід, отриманий в реальному житті і навпаки. На основі цих тверджень доходимо висновку, що всі політичні взаємодії опосередковані комп’ютером (електронні взаємодії, он-лайнні взаємодії) є лише відображенням політичних взаємодій, які відбуваються у дійсності (оф-лайнні взаємодії, не опосередковані комп’ютером). Відповідно до теорії систем вважатимемо, що система політичних комунікацій опосередкованих комп’ютером функціонує за тими ж законами, що і система політичних комунікацій не опосередкованих комп’ютером.

Серед дослідників феномена Інтернету стає все більш популярним поняття „політичний Інтернет”. У сучасній науковій літературі „політичний Інтернет” визначається як „новітній електронно-комп’ютерний різновид засобу

масової комунікації в сфері політико-владних відносин, створений на основі принципу зворотного зв'язку та є як віртуальним простором для швидких і різноспрямованих потоків політичної інформації й комунікації, так і сучасним ресурсом та технологією політичного впливу, завоювання довіри й підтримки громадськості, політичної участі й політичної боротьби” [139, с. 8].

На думку Е. Семенова, з якою також погоджується вітчизняний дослідник О. Маліс, варто розмежувати поняття Інтернету як комунікативного простору та Інтернету як інформаційного середовища: „В результаті такого підходу Інтернет постає не тільки як спосіб транспортування інформації, а ще й як комунікативний процес, що дає можливість для реалізації моделі симетричної суб'єкт-суб'єктної комунікації, необхідної для виникнення громадянського діалогу” [130, с.17]. Варто погодитися з авторами, які вважають, що Інтернет є настільки складним феноменом, що дати йому одне конкретне визначення дуже важко. Як зазначає О.Маліс - явище Інтернет включає технічні, соціальні й політичні характеристики. Звернемо увагу на те, що Інтернет є одним з видів інформаційно-комунікативних технологій (від англ. Information and Communication Technologies (ICT), які являють собою сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, відображення і використання інформації в інтересах її користувачів [148, с. 64-66.] У даному дисертаційному дослідженні, використовуючи термін „ІКТ”, ми переважно матимемо на увазі саме Інтернет (Всесвітню Глобальну Мережу, Всесвітню Павутину), а також технології мобільного зв'язку.

Всю історію Інтернет-комунікацій умовно можна розділити на дві епохи: епоха веб 1.0 („web 1.0”) та епоха веб 2.0 („web 2.0”). Сутнісна різниця сервісів Інтернет-мережі за цих епох полягає у зміні суб'єкту, який публікує інформацію у Всесвітню Павутину і зміні напрямків комунікаційних потоків. Основною відмінністю є те, що за епохи веб 1.0 розміщувати інформацію у Інтернет-просторі на веб-сайтах (електронних сторінках у Всесвітній Мережі) могли лише власники цих веб-сайтів. В період розвитку веб 2.0 – інформацію в Інтернет-

просторі можуть розміщувати абсолютно всі користувачі. Поняття веб 2.0 не є науковим терміном і його появу пов'язують зі статтею Тіма О'Рейлі „Що таке веб 2.0?“, яка з'явилась у вересні 2005 року. У цій статті автор описує і систематизує сервіси Інтернет-мережі [213]. Поява Інтернет-сервісів веб 2.0 стала неймовірним винаходом, що вперше дозволив змінити принцип лінійного поширення інформації „один до багатьох“ до принципу багатовекторного поширення інформації „багато до багатьох“.

Мережева комунікація має ряд особливостей і властивостей, що виділяють її з-поміж інших типів комунікації. Як у всякої мережі основна властивість комунікаційної мережі – багатоканальність та висока щільність логістичних шляхів переміщення інформації. Якщо якась ланка випадає з мережі, комунікація легко знаходить інші шляхи, альтернативні ланцюжки комунікаційних ланок. Мережа - полімагістральна структура, в якій дві точки завжди зв'язуються безліччю магістралей, а кожна магістраль складається з безлічі відрізків і шляхів.

Мережа – це система, що організує процес комунікації. Цікавим є наступне визначення мережі, запропоноване В. Аршиновим: „Одне з визначень мережі Інтернет ... можна дати через постулювання глобальної комп'ютерної мережі як синергетичного зв'язку комунікацій, поєднаної з актами пізнання і створення механізмів когерентності особистості змістотворних систем” [3] Відповідно до цього визначення синергетичний зв'язок комунікацій, породжує і формує мережу.

Отже, мережева комунікація завдяки інформаційно-комунікативним технологіям відрізняється від лінійної комунікації своєю багатоканальністю. Однак, відповідно до теорії систем, система політичних комунікацій опосередкованих ІКТ функціонує за тими ж законами, що і система політичних комунікацій неопосередкованих ІКТ. Тобто, системний аналіз дозволив встановити, що ці дві системи тісно взаємопов'язані між собою, і обидві складається з багатьох елементів, які складають єдине ціле.

Висновки:

1. Починаючи від другої половини ХХ-го століття, науковцями було розпочато активну розробку нових форм взаємодії органів влади та громадян. Це було спричинено розвитком кризи політичної участі у демократичних політичних системах, яку пов'язували з формуванням інформаційного суспільства. Почали розроблятися ідеї про альтернативу для представницької демократії. Основну увагу було приділено проблематиці розвитку прямої демократії та демократії участі

2. Особливу науково-теоретичну та практичну значимість для подальшого розвитку концепцій е-демократії становлять дослідження, проведені Й.Масудою, Д.Беллом, Е.Тоффлером та М.Кастельсом.

Основними принципами побудови демократії участі Й.Масуди, які вплинули на подальше визначення принципів електронної демократії, стали: необхідність громадян брати участь у прийнятті рішень, вільний доступ до суспільно-важливої інформації, вирішення питань має відбуватись шляхом переконання та узгодження, спільне прийняття рішення передбачає можливість спільного його втілення в життя.

Виокремлено основні положення теорії постіндустріалізму Д.Белла, які в подальшому мали свій вплив на розвиток концепцій інформаційного суспільства та заклали методологічний фундамент для формування концепцій електронної демократії. Це:

- передбачення перерозподілу владних повноважень між різними гілками влади з переходом акценту до виконавчої;
- констатація кризи представницької демократії та визнання тенденції формування демократії участі;
- визначення доступу до інформації як умови свободи;
- припущення того, що саме сучасні засоби масової інформації стають основним інструментом розширення демократії співучасті.

Визнаючи можливість впливу громадян на владу, американський дослідник Е.Тоффлер розробив концепції демократії участі. Концепція

„напівпрямої демократії” стала поєднанням принципів системи представництва та прямих механізмів впливу на владу. Обґрунтовуючи доцільність запровадження напівпрямої демократії, Е.Тоффлер у якості засобів реалізації цієї концепції вбачає використання нових інформаційних технологій для надання можливості громадянам вперше в історії почати приймати власні політичні рішення.

Концепції „кризи представницької демократії” та „інформаційної демократії” іспанського дослідника М.Кастельса фактично стали основою для подальшого формування концепцій електронної демократії. Для дослідника становлення інформаційної демократії характеризує основні тенденції таких суспільних змін, як:

- відтворення локальних держав, що призведуть до регіоналізації і децентралізації влади;
- зростання можливості участі громадян у прийнятті політичних рішень;
- розвиток електронних комунікацій як невідконтрольних владі горизонтальних зв'язків між громадянами;
- розвиток „політики символів” та
- зосередження навколо „неполітичних”, тобто гуманітарних справ.

3. З'ясовно, що завдяки розвитку інформаційно-комунікативних технологій реалізація концепцій електронної демократії стала можлива як така. Поява сучасних технологій трансформувала основу комунікативного процесу, а саме змінила лінійність комунікацій на їх багатовекторність, що в результаті здійснило великий вплив на розвиток демократії як форми політичної організації суспільства: від представницької до учасницької.

4. На основі аналізу співвідношення он-лайнних та оф-лайнних політичних комунікацій встановлено взаємозалежність мережевих та позамережевих комунікацій. Такий висновок став аргументом на користь того, що он-лайнні комунікації не можуть не враховувати досвід отриманий в реальному житті і навпаки. Таким чином, всі політичні взаємодії опосередковані комп'ютером (електронні взаємодії, он-лайнні взаємодії) є лише відображенням

політичних взаємодій, які відбуваються у дійсності (оф-лайнові взаємодії, не опосередковані комп'ютером). В результаті проведеного аналізу розвитку сервісів Інтернету встановлено, що поява сервісів епохи веб 2.0 вперше дозволила змінити принцип лінійного поширення інформації „один до багатьох” до принципу багатовекторного поширення інформації „багато до багатьох”.

РОЗДІЛ 2

СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРА ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ ЯК СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ

У зарубіжній політичній думці розроблено досить багато концепцій електронної демократії. Зауважимо, що часто ці концепції суперечать одна одній, у зв'язку з чим виникає необхідність їх критичного осмислення. Даний розділ буде присвячено визначенню сутності електронної демократії. Для цього спершу буде вивчено історію розвитку концепцій е-демократії, що дозволить розкрити різні погляди на визначення цього поняття. Після чого буде запропоновано авторське бачення до пояснення концепції електронної демократії.

З середини ХХ ст. ряд вчених констатували певну слабкість механізмів політичної участі представницької демократії, що детально ми розглянули у попередньому розділі дисертаційного дослідження. На ґрунті цієї проблеми зароджується ідея поступового введення в політичний процес механізмів прямої політичної участі громадян. Необхідність громадських зібрань поставала як на місцевому, так і на загальнонаціональному рівні. Основним інструментом для зібрань такого масштабу могли слугувати на той час тільки телекомунікаційні технології, які невдовзі почали на практиці впроваджуватись в політичний процес.

Найпершим виявом ідеї електронної демократії стала концепція теледемократії розроблена ще у 1970-х роках, активного та широкого обговорення набула у 1980-х роках. Американський дослідник Т. Бекер в кінці 1970-х років почав експериментувати з використанням кабельного та супутникового телебачення для прийняття політичних рішень. Часто дослідники схиляються до думки, що саме він є автором терміну „теледемократія” [180]. У 1981 році вийшла праця Т.Бекера „Теледемократія”, в якій вчений висвітлив багато своїх експериментів з використання кабельного телебачення та телефону для проведення опитувань громадян та їхнього голосування з найсуттєвіших

питань. У такого роду експериментах у США також брали участь Хейзел Хендерсон (Hazel Henderson), Алан Кей (Alan Kay), Дуен Елджин (Duane Elgin), Енн Ніхаус (Ann Niehaus), Ларі Грін (Larry Greene), Тед Уочтель (Ted Wachtel) та Нед і Пет Кросбі (Ned and Pat Crosby) [181]. У 2000-му році Тед Бекер разом з Крістою Слетон (Ted Becker and Christa Daryl Slaton) опублікували працю „Майбутнє теледемократії”, в якій були зібрані результати експериментів, що проводились протягом 23-х років. Оскільки дослідження цих авторів вітались міжнародною спільнотою, то Т.Бекер і К.Слетон продовжили свою співпрацю над розвитком концепції теледемократії з експертами з Нової Зеландії (Дік Раян), Канади (Майк Голіншид), Фінляндії (Аулі Кескінен), Данії (Маркус Шмідт) та Швеції (Томас Охлін).

Для американських дослідників причиною розробки концепції теледемократії постала апатія, зневіра і відчуження виборців, які проявлялись у двох сферах: 1) у тодішній структурі представницької демократії політичної системи; 2) у наслідках діяльності засобів масової інформації.

Згідно концепції теледемократії, однією із передумов наблизити уряд до „домівок” громадян за допомогою нових телекомунікацій, було представницьке урядування у США, яке віддалило органи влади занадто далеко від громадян. З огляду на це, технології (а саме кабельне телебачення та радіо) розглядались як засіб уможливлення прямої демократії як безпосередньої участі громадян у прийнятті політичних рішень.

Основним засобом реалізації теледемократії Тед Бекер та Кріста Слетон вбачали електронні міські зібрання, які являють собою, за визначенням цих вчених „... суміш передових засобів комунікації космічної ери, ультрасучасне програмне забезпечення, наукове консультативне опитування громадян (обличчям до обличчя та/чи електронне), традиційні і нові форми прямої демократії і сучасні методи вирішення конфліктів” [181, с.10]. Цю суміш компонентів електронних міських зібрань дослідники і позначають теледемократією.

Експерименти з організації таких телеконсультацій з громадськістю проводились в основному у двох форматах: 1) через збір людей за соціологічною вибіркою в окремому приміщенні і в певний час, де відбувались обговорення важливих питань з подальшим голосуванням по них; 2) через надсилання додому певній кількості людей за соціологічною вибіркою матеріалів для ознайомлення з основними питаннями з подальшим голосуванням по них за допомогою кабельного телебачення чи телефону. Важливою особливістю цих експериментів було те, що вони проводились з різною вибіркою – як соціологічною, так і нерепрезентативною. У ході проведення експериментів Т.Бекер та К.Слетон виявили, що основні труднощі проведення таких електронних опитувань стосуються роботи з вихідцями із культур, які не схильні до відкритого висловлення своїх політичних переконань, та респондентами, які не в змозі розуміти чи говорити на домінуючій мові країни [181, с.87]. Однак, за результатами своїх досліджень вчені дійшли досить оптимістичного висновку, що „за допомогою технологій теледемократії обробка громадської думки може перетворитись на законодавчий процес” [203]. Хоча дослідники зовсім не ратували за встановлення чистої форми прямої демократії, а вважали за доцільне до вже існуючих представницьких інститутів додати елементи прямої демократії у вигляді проведення електронних міських зібрань.

Зацікавленість до цієї концепції особливо зросла, коли на початку 1990-х років кандидат в Президенти США Р. Перо виступив з пропозицією провести телевізійні міські зібрання [127, с. 8]. Ідея була покликана організувати скликання громадських зборів в національному масштабі, використовуючи телекомунікаційні технології. У такий спосіб Р.Перо планував проводити щотижневі опитування громадської думки щодо найважливіших питань державної політики. Введений термін Р.Пером „електронні ратуші” (від англ. – „electronic town holls”) невдовзі увійшов до лексики засобів масової інформації:

- 14 грудня 1992 року обраний Президент США Білл Клінтон провів Економічну конференцію з національною трансляцією через Національне суспільне радіо, де слухачі були запрошені телефонувати до радіоефіру та

задавати свої запитання безпосередньо пану Б.Клінтону. Наступного дня газети всієї країни оголосили цю подію проведенням першої національної електронної ратуші;

- На початку 1990-х років журнал „Піпл” (“People”) описав радіо-ток-шоу як „американські електронні ратуші”;
- Газета „Лос-Анджелес Таймс” визнала нову інтерактивну комп’ютерну мережу „PEN” („громадська електронна мережа” від англ. „Public Electronic Network”) як електронні міські збори, що функціонують 24-ри години на добу [203].

Електронні ратуші мали стати:

- засобом взаємодії громадян з посадовцями,
- засобом передачі своїх політичних поглядів представниками державної влади більш широкій аудиторії,
- засобом електронного діалогу серед громадян,
- засобом проведення голосування.

Однак, варто зауважити, що концепція Р.Перо на практиці дещо не знаходила вірного застосування. В першу чергу це відбувалось тому, що електронні міські зустрічі не були саме „зустрічами”, оскільки діалог влади з громадськістю, який пропагувався, якраз був відсутній. Під час проведення голосувань громадянам пропонувалось обрати варіант серед наперед відібраних питань державної політики. Тобто, якраз можливість для громадян висловити свою позицію, надати свій варіант – була відсутня, що в корені суперечило концепції теледемократії, і більше нагадувало звичайні електронні опитування, які не мали репрезентативного характеру, оскільки не здійснювались на основі соціологічної вибірки.

Експериментальні спроби застосування телекомунікацій для проведення міських електронних зборів зазнали критики американського дослідника Амітая Етціоні. У 1972 році вчений також брав участь у експериментах впровадження телекомунікацій у політичний процес і дійшов висновку, що „багаточисельні спільноти потребують двох і більше прошарків представництва себе, оскільки

учасники міських електронних зібрань ніколи в житті не зможуть домовитись про прийняття якогось політичного рішення” [197].

В свою чергу, розробники та прихильники концепції теледемократії (Т.Беккер та К.Слетон [181], Х.Артертон [179], Е. Тоффлер [154], Дж. Нейзбіт [103], Л. Гроссман [195], Б. Барбер [180], Р.Даль [35, 36]) бачили переваги ведення політичного дискурсу за допомогою електронних засобів комунікації. На користь електронного політичного дискурсу стали наступні аргументи:

- інтерактивні телекомунікації сприятимуть підвищенню громадської участі у демократичному політичному процесі;
- телекомунікації встановлять зв'язок між громадянами, нехтуючи часові та просторові обмеження;
- прямий зв'язок між громадянами та органами влади забезпечить відповідальність останніх;
- електронні медіа можуть функціонувати як масова система зворотнього зв'язку, що надаватиме органам влади миттєве ознайомлення з громадською думкою щодо тих чи інших проблем;
- електронні медіа нададуть можливість спілкування органам влади та громадянам без посередників, а саме – традиційних ЗМІ;
- теледемократія підвищить політичну компетентність, залучаючи більшу кількість людей до громадських обговорень [205, с.42].

В той же час, критики концепції теледемократії – А.Етціоні (A.Etzioni), Д.А.Грабер (D.A. Graber), Д.Б.Ельштайн (J.B. Elshtain), М.Малбін (M.Malbin): [197] – звертають увагу на те, що потенційні переваги використання телекомунікаційних технологій у політичному процесі повинні бути розглянуті разом з ретельним аналізом потенційних ризиків, які в собі може нести електронна комунікація. Американський дослідник Скотт Лондон узагальнив та окреслив діапазон головних критичних зауважень до концепції теледемократії. Вони зводяться до наступного:

- голосування за допомогою телебачення не передбачає можливості для дебатів між громадянами та аргументованого діалогу перед прийняттям ними рішення;
- консультації з населенням за допомогою прямих механізмів зворотнього зв'язку забирає багато часу у представницьких органів влади і тому не є ефективною;
- виборці, з однієї сторони, не відчуватимуть себе зобов'язаними долучатись до вироблення політики, а з іншої – власне і не хотітимуть бути активно залученими до цього процесу;
- деякі суспільні проблеми, через свій технічний чи вузько профільний характер, не можуть бути представлені для загального громадського обговорення;
- використання телекомунікаційних технологій зачіпатиме складні питання доступу до них, вартості їхнього використання та грамотності населення [204].

Складно не погодитись з наведеними критичними зауваженнями. Однак, наведемо таку паралель. Коли мова йде про механізми консультацій органів влади з громадянами в умовах представницької демократії, то найбільш популярним та ефективним з них вважається проведення громадських слухань у парламентах. Громадські слухання не передбачають невизначений загальний збір громадян. Громадські слухання завжди мають цільову аудиторію, консультації з якою власне і проводять органи влади для врахування інтересів конкретної групи громадян. Тому, якщо розглядати використання телекомунікацій як засіб спрощення проведення процедури громадських слухань, як аналог електронних міських зібрань (що передбачає концепція теледемократії), то деякі з наведених критичних зауважень повністю втрачають свою обґрунтованість.

Підсумовуючи основні засади концепції теледемократії, звертаємо увагу на те, що хоча в її основі і лежить ідея прямої демократії, однак потужності зазначених механізмів участі громадян не вистачає для введення в повноцінне функціонування прямого народовладдя. Дана концепція, в першу чергу, пояснює

функціонування політичної системи на основі представницьких та прямих форм демократичного правління. В них основним інструментом політичної участі є телекомунікаційні технології, такі як кабельне та супутникове телебачення, які використовуються в основному для проведення опитувань громадян та їхнього голосування з ключових питань політичного порядку денного. Вони також мають більші можливості політичного інформування виборців.

Концепція теледемократії фактично заклала фундамент для майбутньої „електронної республіки” як форми прямої демократії, яка стала концептуальним продовженням ідеї теледемократії. Розробником цієї концепції та автором терміну „електронна республіка” став Л.Гроссман [195]. Теоретичні основи цього напрямку дослідження базувались на ідеях необхідності реформування громадської сфери, розроблених у 80-х роках Ю.Габермасом, що визначав кіберпростір як нову громадську сферу, яка являє собою простір вільних обговорень з актуальних питань суспільних проблем, таку сферу, в якій кожний громадянин може не тільки висловитись, але й бути почутим. Так, наприклад, на думку Л. Гроссмана, розвиток телебачення відкриває нову, третю велику епоху демократії. Вчений проводить аналогію між представницькою моделлю демократії, яка в XVIII столітті прийшла на зміну першому досвіду прямої демократії в Стародавній Греції і новою „електронною республікою”, яка приходить на зміну моделі Монтеск’є, Локка, Медісона та їх послідовників.

Розглянемо основні положення того, як прихильники „електронної республіки” бачили реалізацію механізмів безпосереднього народного правління.

По-перше, верховенство народу мало здійснюватись через віртуальні народні збори, діяльність яких регламентується законом. Для того, щоб електронні народні збори були ефективними, спілкування учасників цих зборів повинно бути врегульованим медіатором, а самі збори проводитись згідно регламенту. Відповідно, має бути встановлена чітка процедура розгляду питання, визначено час, який відводиться для обговорення, детально прописані процедури прийняття рішення і проведення електронного голосування. Забезпечити

вирішення цих завдань можна лише за допомогою законодавчого врегулювання [127, с.11].

По-друге, стверджувалось, що організація народного правління не залежить від розміру політичної одиниці.

По-третє, визнавалась необхідність функціонування Народних зборів як постійно діючих органів влади.

По-четверте, Народні збори, як такі, покликані вирішувати лише найбільш важливі для суспільства питання. Відтак визнавалось, що до сфери компетенції народних зборів входить визначення основних векторів політики і прийняття законів. Тобто для них відводяться функції, які за представницької демократії виконує парламент [184, с. 128]. Разом з тим, прихильники електронної демократії вважають, що коло питань, які будуть вирішуватися шляхом е-голосування, з часом постійно буде збільшуватися, особливо на місцевому і регіональному рівнях. Розширення питання порядку денного дослідники пов'язують з підвищенням рівня освіченості громадян та їх поінформованості.

По-п'яте, допускалось існування „парламентів” (асамблеї депутатів), що діятимуть за дорученням народних зборів, та до компетенції котрих входить підготовка проектів правових актів.

По-шосте, визнавалась необхідність поділу влади. Концепція „електронної республіки” не передбачає синкретизму влади, за якого громадяни мали б не тільки приймати законодавчі рішення, але і забезпечувати їх виконання, і здійснювати правосуддя. В рамках концепції „електронної республіки” передбачається чіткий поділ влади, де учасники безперервних голосувань, активно взаємодіючи з виконавчими і судовими органами влади, виконують головним чином законодавчі функції.

З огляду на прописані вище механізми реалізації народовладдя, така модель прямої демократії викликає дуже багато запитань. На сьогодні дана концепція залишається лише теоретичним конструктом та певним футурологічним проектом. На думку дисертанта, в інформаційному суспільстві, яке розвивається, пряма демократія сьогодні існує, і швидше за все і буде

існувати, лише в обмежених формах, адаптованих до представницького правління.

Якщо теоретичні основи теледемократії були розроблені як реакція на розвиток кабельного телебачення, то теоретичне осмислення кібердемократії прямо пов'язане з еволюцією Інтернету. В той час наукове товариство почало розвивати дослідження, що були направлені на вивчення взаємозв'язку розвитку Інтернету та практик демократії. В межах створення та розвитку кібернетичного простору виникло поняття „кібердемократія”, яке розглядається як основне в концепції переходу до електронної демократії.

На початку 90-х років приходить розуміння того, що у глобальній комп'ютерній мережі закладений потужний потенціал, який з однієї сторони - здатен внести революційні зміни в процеси прийняття державних рішень, а з іншої – забезпечити можливість віртуальних спільнот допомогти громадянам посилити демократію. Сьогодні термін „кіберпростір” широко відомий як „необмежений простір”, який наповнюють - словами, людськими відносинами, багатством, статусами і владою - люди, які використовують інформаційно-комунікативні технології” [212, с. 715]. „Кіберпростір” – це один з ключових термінів, які використовують вчені для позначення „світу”, який став наслідком розвитку ІКТ. Термін „кібердемократія” („cyberdemocracy”) вперше був вжитий в 1984 році американським науковим фантастом У. Гібсоном, що описував в своїх творах „чисту” демократію, яка ним тлумачилась як правління „самовповноважених” громадян [127, с.8]. Загалом в основі концепції кібердемократії лежить уявлення про формування кіберпростору, який визначається як світ інтерактивної взаємодії громадян та органів влади.

Одними з перших, хто оцінив переваги Інтернету над кабельним телебаченням були американські дослідники Марк Постер (Mark Poster) [216], Говард Рейнгольд (Govard Rheingold) [217], Діана Сейко (Diana Saco) [218], британська вчена Роза Цагароусіану (Roza Tsagarousianou), німецький вчений Даміан Тамбіні (Damian Tambini) та британська дослідниця Кеті Брайєн (Cathy Bryan) [221]. На думку теоретиків кібердемократії, утворення кіберпростору

неминуче вплине на політичний процес і створюватиме умови для появи принципово нових форм демократії. В той час як кібердемократи, так само як і теледемократи, виступали за впровадження більш прямих форм правління, тим не менше вони розробляли різні аспекти політичної участі. Саме такі колективні форми політичної участі як дискусії та політична активність є найбільш вагомими в концепціях кібердемократів. Їх головною метою було створити чи відновити віртуальні та невіртуальні спільноти як основу плацдарму для створення системи правління.

Потенціал віртуальних спільнот у демократичному процесі особливо уважно розглядав автор праці „Віртуальні спільноти” Говард Рейнольд. Дослідник зазначав, що „... у технології, яка робить віртуальні спільноти можливими, є потенціал дати звичайним громадянам різноманітні механізми політичного тиску. Однак, технологія не буде сама по собі здійснювати цей потенціал. Ця прихована технічна влада повинна використовуватися розумно і свідомо поінформованим населенням” [217]. Цю тезу також підтверджував і Марк Постер, говорячи, що „Інтернет – це, перш за все, децентралізована комунікативна система. Це ефективний інструмент спілкування, який допомагає своїм користувачам, які сприймаються як абстрактні інструментальні особистості, досягнути своїх цілей” [216]. В той же час Марк Постер формулює питання: - Чи виникають у структурі Інтернету нові типи відносин між людьми, що спілкуються? Іншими словами - чи виникає в Інтернеті нова політика? Відповідаючи на це питання необхідно з’ясувати політичний характер Інтернету у відношенні до громадської сфери. Якщо в Інтернеті є громадська сфера, то хто в неї входить і яким чином? Частково на це питання відповідає Г.Рейнгольд.

Концепція Г.Рейнгольда „віртуальної спільноти” ґрунтується на припущенні, що саме комп’ютерні мережі можуть стати інструментом, що сприятиме утворенню необхідного соціального капіталу для зміцнення демократичних цінностей. У поняття „віртуальної спільноти” вчений вкладав розуміння соціальних утворень, що формуються з Мережі, коли достатньо велика кількість людей продовжує громадські обговорення протягом досить

довгого часу, з достатнім рівнем людського почуття, щоб сформувати мережі особистих відносин у кіберпросторі. Тут, на нашу думку, важливо звернути увагу на два принципові моменти: 1) віртуальна спільнота громадян може вважатись такою, якщо її членів об'єднують протягом тривалого часу громадські обговорення та 2) якщо ці обговорення підкріплені „людським почуттям”, тобто емоційною основою міжособистісного спілкування та, відповідно, вболівання за певну справу. Ми наголосили на цих двох особливостях з метою розгляду горизонтальних комунікацій між громадянами при подальшій побудові нами концепції електронної демократії у даному дисертаційному дослідженні.

Необхідність використання Інтернету у політичній сфері Г.Рейнгольд визначав ще з однієї причини. Вчений пояснював, що ідея представницької демократії в своїй основі має принцип виборності органів влади, який має бути підкріплений поінформованістю громадян про найбільш важливі проблеми їх держави. Та, оскільки, на той час засоби масової інформації були домінуючим джерелом інформування громадян, то проблема полягала у тому, що в руках декількох комерційних ЗМІ концентрувалась влада над всіма інформаційними політичними потоками, зумовлена форматом свого мовлення „один-до-багатьох”. Відтак Г.Рейнгольд вбачав нагальну потребу формування альтернативних інформаційних потоків, функціонування котрих могла забезпечити „Мережа” - неофіційний термін, який дослідник використовував для позначення пов'язаних між собою комп'ютерних мереж, які використовують технологію глобальних інтерактивних комунікацій, що дозволяє людям в усьому світі вступати в громадські обговорення [217].

Говард Рейнольд був одним з перших, хто оцінив можливості інтерактивності Інтернету та перспективи переходу від формату комунікації „один-до-багатьох” до „багато-до-багатьох”.

Багато уваги перевагам використання нових медіа присвятили дослідники Р. Цагароусіану, Д.Тамбіні, та К.Брайєн [221, с.70-76]. Основними з таких переваг політичної мобілізації за допомогою нових медіа вчені визнавали те, що:

- Нові інформаційно-комунікативні технології забезпечують зниження витрат організації громадської мобілізації. Вони (ІКТ) полегшують координацію між географічно розсіяними групами і отже надають можливості для поширення інформації для більш широкої аудиторії та кращої координації громадських дій.
- Новітні медіа тепер не обмежують час і простір, що значно економить фінансові затрати для участі в об'єднаних громадських діях.
- Кіберпростір зменшує ієрархічність відносин, оскільки встановлює систему взаємодіючих агентів, які потенційно забезпечені однаковими правами і можливостями прийняти участь у кампаніях.
- Новітні медіа полегшують формування колективної ідентичності, забезпечуючи формування віртуальних спільнот.

Зазначені вище переваги використання ІКТ для організації політико-громадських взаємодій, на нашу думку, цілком є виправданими з огляду на сучасні вдалі практики мобілізації громадських ресурсів.

З часом розвитку різних теоретичних концепцій, які передбачали розширення механізмів політичної участі громадян, з'явилась певна необхідність їх систематизації. Німецький дослідник М.Хаген вперше згрупував накопичений теоретичний матеріал з розвитку концепцій електронної демократії та класифікував їх (концепції) за певними критеріями. Однак, варто звернути увагу на те, що концепції, які аналізує дослідник є залежними від конкретних історичних, інституційних та культурних ознак політичної системи США і, відповідно, М.Хаген висловлює сумнів, що американські концепції електронної демократії можуть бути легко адаптованими до інших політичних систем, наприклад, тієї ж Європи.

Дослідник пропонує в основу класифікації концепцій електронної демократії закласти наступні критерії:

- види ІКТ, які використовуються в політичному процесі;
- форма демократії, яка функціонує у політичній системі;
- рівень політичної участі громадян;

- політичний порядок денний;

Що стосується рівня політичної участі громадян, то тут варто звернути увагу на те, що М.Хаген пропонує виділити чотири виміри політичної участі. [197] Перший, основний аспект участі у політичному житті є пошук актуальної політичної інформації. Другим виміром політичної участі є ведення активних політичних дискусій в сімейному колі, колі друзів та співробітників. Третім виміром є голосування. Часто дослідники вважають голосування основою демократії і відповідно найбільш важливим виміром політичної участі. Справді, коли мова іде про зниження політичної участі, то зазвичай дискусії ведуться саме про зниження явки громадян на виборах. Однак, четвертий вимір політичної активності - політична діяльність, має не менше значення для функціонування демократії, оскільки політичні активісти організують та проводять громадські кампанії, організують заходи партій чи ініціативних груп громадян, об'єднуються у групи інтересів, чи на безоплатній основі у вільний час займаються вирішенням питань на місцевому рівні.

Електронну демократію вчений визначає як „будь-яку демократичну політичну систему”, в якій комп'ютери та комп'ютерні мережі використовуються для виконання найважливіших функцій демократичного процесу, таких як інформування та комунікації, артикуляція та агрегація інтересів громадян, прийняття політико-управлінських рішень (як їх обговорення, так і голосування в їх підтримку) [197].

Відповідно до цього підходу М.Хаген виділяє три концепції е-демократії: теледемократію, кібердемократію та електронну демократизацію. В основі всіх цих концепцій лежить твердження, що можливості новітніх медіа такі як інтерактивність, швидкість передачі інформації, комунікації формату від багатьох-до-багатьох, функція контролю „користувача” - можуть сприяти демократичному розвитку і функціонуванню політичної системи. Відтак підсумуємо основні положення трьох концепцій електронної демократії за визначеними М.Хагеном критеріями їх поділу.

Основні положення концепції теледемократії:

1. Телекомунікаційні технології зможуть нівелювати розрив часу і простору між суб'єктами політичного процесу;
2. Традиційні форми представницької демократії не зможуть бути стійкими у добу інформаційного суспільства, коли інструменти інтерактивних медіа дають можливість розширювати можливості політичної участі громадян;
3. Використання новітніх медіа стане необхідним в якості противаги „зловживанням” традиційних медіа через комерційний інтерес;
4. Основними формами політичної участі мають стати політичне інформування, он-лайн політичні дискусії та он-лайн голосування;
5. Реалізація принципів концепції теледемократії можлива в умовах функціонування прямої демократії.

Основні положення концепції кібердемократії:

1. Основною задачею демократії XXI-го століття постає створення он-лайн та оф-лайн спільнот;
2. Інформація стає основним економічним ресурсом як „в руках” приватного сектору, громадського, так і державного.
3. Комунікація опосередкована комп'ютером дозволить знизити можливість прояву зловживань державною владою у сфері цензури, оскільки сервіси Інтернету стануть альтернативним каналом до обміну інформацією.
4. Основними формами політичної участі мають стати он-лайн політичні дискусії та політична он-лайн діяльність.
5. Реалізація принципів концепції кібердемократії можлива в умовах функціонування прямої та представницької демократії.

На відміну від концепцій теледемократії та кібердемократії, електронна демократизація не має на меті запровадження прямих форм правління, натомість підкреслює важливість покращення функціонування представницьких форм правління. „Електронна демократизація ... визначається ... як процес зміцнення демократії, що вже функціонує, що відбувається за допомогою нових комунікаційних технологій для зміцнення політичної влади тих громадян, чия роль у політичному процесі зазвичай зведена до мінімуму” [196, с.72]. Для

прихильників е-демократизації політична апатія і розчарування громадян в політичному урядуванні не пов'язана з функціонуванням представницької форми демократії, а лише з деякими її недоліками, які можна усунути. Прихильники е-демократизації прагнуть створити нові й альтернативні (по відношенню до засобів масової інформації) канали і способи інформування громадян та зв'язку між громадськістю і їх виборними представниками. В основі цієї концепції лежить прагнення забезпечення можливості більш вільного доступу до інформації.

Основні положення концепції е-демократизації:

1. Політичне інформування має здійснюватись на основі системи комунікації опосередкованої комп'ютером, яка забезпечує більш широкий доступ до суспільно-важливої урядової інформації.

2. Проведення міських електронних зборів зможе встановити необхідний зв'язок між громадськістю та її представництвом у владі для обговорення політичних питань.

3. Завдяки використанню ІКТ для встановлення діалогу між громадськістю та владою, групи інтересів та громадські організації можуть знизити операційні та організаційні розходи для проведення „зустрічей”.

4. Основними формами політичної участі мають стати політичне інформування та проведення он-лайнних політичних дискусій між громадськістю та її представниками у владі.

5. Реалізація принципів концепції електронної демократизації можлива в умовах функціонування представницької демократії.

Таким чином можемо стверджувати, що М.Хаген систематизував та визначив основні зарубіжні концепції електронної демократії, що розвивались до початку ХХІ століття.

Вивчивши зарубіжні концепції е-демократії, британські дослідники С.Коулман і Готце (S.Coleman and Gtztze) [48] окреслили чотири можливі сценарії технологічно підтриманої демократії.

Перша модель е-демократії – передбачає використання технологій для підтримки прямої демократії. Цій моделі, в першу чергу, відповідає концепція теледемократії, яку розвивали Тед Беккер, Кріста Слейтон та Христофор Артертон.

Друга модель е-демократії передбачає використання технологій для підтримки суспільних громад і базується вона на розвитку електронних спільнот. Цій моделі відповідає концепція віртуальних спільнот Говарда Рейнольда, яка дає оцінку потенційного впливу суспільних мереж, розкриваючи питання про зв'язок між віртуальними спільнотами та відновленням демократії.

Третя модель е-демократії Коулмана і Готце передбачає використання технологій для оцінки громадської думки за допомогою електронних опитувань. Відповідником цієї моделі можуть бути „електронні міські ратуші”, які пропонували розробники концепції теледемократії. Однак ряд дослідників, розробників концепції деліберативної демократії висловили сумнів, чи справді достатньо для визначення громадської думки спонтанного опитування.

І остання, четверта модель зосереджена на використанні технологій для залучення громадян власне до обговорення політики. Цій моделі відповідає концепція деліберативної демократії (від англ. “Deliberative democracy” – обміркована демократія), яка передбачає в процесі здійснення електронних опитувань елемент попереднього громадського обміркованого обговорення політичних питань. Визначаючи певні загальні умови проведення обговорень, Д.Фішкін (D.Fishkin) робить висновок, що обговорення потребує „умов, які об'єднують громадськість у політичному процесі: таких, що спонукають до змістовної дискусії, взаємоповаги, активної участі та відкритості процесу для всіх груп і верств населення. Ми повинні створити публічний простір, що дієво мотивує громадян ставати „громадськістю”, де реалізація демократичних цінностей є можливою” [48, с.30]. Дослідники Коулман і Готце, спираючись на ці вимоги, дали наступне визначення обміркованого залучення („deliberative engagement”): „Методи залучення громадян можуть бути визначені як обмірковані, коли вони заохочують громадян критично вивчати, обговорювати і зважувати конкуруючі цінності та альтернативи політики. Такі

методи сприяють формуванню уподобань, радше ніж просто їх сприйняттю” [48, с.30].

Проаналізувавши виокремлені Коулманом і Готце моделі е-демократії, стає помітним, що за критерій поділу дослідники взяли мету (ціль), яку переслідують влада чи громадськість у політичних відносинах, використовуючи ІКТ.

Вивчивши аналітичні матеріали та рекомендації міжнародних організацій, зокрема Організації Об’єднаних Націй, Європейської Комісії, Ради Європи, Організації економічного співробітництва та розвитку, можемо цей перелік доповнити ще однією моделлю - „підтримки електронного залучення”. Концепція „електронного залучення” спирається на три основні механізми функціонування демократії участі:

- електронне інформування громадян;
- проведення електронних консультацій влади з громадськістю;
- залучення громадян до активної політичної участі на основі партнерських відносин державного та громадського сектору.

Досліджуючи історію розвитку концепцій електронної демократії ми бачимо, що в ній чітко прослідковуються можливості підтримки інформаційно-комунікативними технологіями всіх форм демократичної організації суспільства: прямої демократії, демократії участі та представницької демократії. На основі цього висновку, та проаналізувавши розвиток зарубіжних концепцій електронної демократії, дисертантка виокремлює три концептуально обґрунтовані наукові моделі технологічно підтриманої демократії:

- модель підтримки прямої демократії, якій відповідають концепції „теледемократії” та „електронної республіки”;
- модель підтримки представницької демократії, якій відповідає концепція „електронної демократизації”;
- модель підтримки демократії участі, якій відповідають концепції „кібердемократії”, „деліберативної демократії”, „віртуальних спільнот” та „електронного залучення”.

Особливо активно інформаційно-комунікативні технології почали впроваджуватись в політичний процес з середини 1990-х років у США. В цей час більшість органів державної влади починають створювати свої веб-представництва. Паралельно до цих ініціатив державного сектору, представниками громадськості створюються незалежні інформаційні системи, які акумулюють дані про різних політичних лідерів та забезпечують можливість їх діалогу з виборцями. Прикладами таких ініціатив є проекти „California Voter Foundation”, „Minnesota EDemocracy” та „Vote-Smart”.

Вперше термін „електронна демократія” (від англ. „electronic democracy”) був використаним у 1994 році, під час он-лайнних громадських дій у американському штаті Міннесота [111]. Сьогодні у розуміння прикметнику „електронна” у словосполученні „електронна демократія” розуміють „така, що застосовує інтерактивні технології”.

Сьогодні дослідженням процесів електронної демократії займаються такі зарубіжні вчені як С.Лондон (S.London) [203, 204, 205], Б.Рілей (B.Riley) та К.Рілей (K.Riley) [190], С.Коулман (S.Coleman) та Д.Готзе (D.Gutze) [48], С.Кліфт (S.Klift) [188, 189], в тому числі російські дослідники: В.Солодов [142], М.Вершинін [16,17], В.Дрожжинов [44,45], В.Голичов [23], М.Грачов [28, 29, 30], М.Соколова [138] та ін. Серед вітчизняних вчених найбільший внесок в розвиток теорії електронної демократії здійснили О.Голобуцький [24], О.Шевчук [24], Д. Яковлев [156, 157] О.Ємельяненко [51] та ін.

Одним з найвідоміших теоретиків і практиків електронної демократії сьогодні є американський дослідник Стівен Кліфт. Його концепція електронної демократії в першу чергу спрямована на практичний результат, на становлення е-демократії у сьогоденному суспільстві. С.Кліфт веде мову про світову тенденцію створення фактично всіма інститутами демократичних політичних систем своїх веб-представництв (он-лайнних представництв). Сьогодні, на відміну від декількох десятків років тому, вже не постає питання чи можлива електронна демократія як така, оскільки вона існує вже зараз на основі як

позитивного, так і негативного використання її інструментів державним та громадським секторами. Сьогодні реальне питання полягає у вмінні визначити рівень розвитку електронної демократії конкретної політичної системи і вмінні визначити бажаний рівень її розвитку, якого вона може досягти в ефективному функціонуванні цієї ж конкретної політичної системи.

Крім окремих дослідників, проблемою становлення електронної демократії сьогодні серйозно займаються такі міжнародні організації як Організація Об'єднаних Націй, Європейська Комісія, Рада Європи, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Паралельно до розвитку концепцій електронної демократії розвивалась також концепція електронного урядування. Сьогодні процеси розвитку е-демократії та е-урядування тісно взаємопов'язані між собою, до того ж існують абсолютно різні підходи до розуміння співвідношення цих понять. Для того, щоб визначити сутність електронної демократії важливо уточнити розуміння поняття „е-урядування” та його співвідношення з поняттям „е-демократії”.

Існує ряд дослідників, які вважають що електронне урядування є ширшим поняттям, ніж електронна демократія. Так, наприклад, на думку російських дослідників М.Вершиніна та М.Грачова поняття „електронне урядування” включає в себе не лише мережеву інфраструктуру виконавчої влади, але і всю інфраструктуру державної влади і управління. Тому М.Грачов веде мову про електронне урядування як про електронну інфраструктуру державного і муніципального управління: „більш вірно було б казати про електронну інфраструктуру державного і муніципального управління, яка б об'єднала в себе технології інформаційної взаємодії між органами влади і громадянами (G2C), органами влади і інститутами громадянського суспільства, включаючи комерційні-структури і громадські об'єднання (G2B), а також між різними державними і муніципальними установами (G2G)” [28, с.104]. Що стосується терміну „електронний уряд”, то тут дослідник каже про доцільність співвіднести його з одним із функціональних компонентів даної інфраструктури, пов'язаним з діяльністю органів виконавчої влади. Аналогічним чином можна,

наприклад, виділити на рівні місцевого самоврядування підсистему „електронних муніципалітетів”.

Російський дослідник М. Грачов погоджується з тим, що питання розвитку електронного урядування не зводиться до автоматизації адміністративно-управлінської діяльності. Вчений стверджує, що з точки зору політичної науки мова повинна йти про трансформацію самих принципів взаємодії влади і громадянського суспільства, коли громадянин з об’єкту владно-управлінського впливу перетворюється в компетентного споживача державних послуг і одночасно стає повноправним учасником процесу прийняття політичних рішень як на місцевому, регіональному так і на загальнонаціональному рівні.

Експерти ООН, публікуючи у постійних глобальних дослідженнях своє бачення розвитку використання ІКТ в політичному процесі, визначають електронне урядування як „форму організації державного управління, за якого відбувається активна взаємодія органів державної виконавчої влади між собою, з бізнесом та громадянським суспільством за допомогою ІКТ” [193]. У даному випадку поняття „електронне урядування” охоплює функціонування і діяльність вже не всіх владних гілок, а лише виконавчої.

В процесі дослідження розвитку е-урядування експерти ООН виділили основні рівні е-урядування: від початкової веб-присутності органів державної виконавчої влади до повністю інтегрованої веб-присутності, де остання є етапом розвитку „Поєднаного уряду” (від англ. „Connected government”):

- надання загальної інформації про конкретний орган державної влади через їх веб-сайти – це початкова веб-присутність;
- публікація законів, положень, регламентів, звітів, звернень представників влади до громадян - просунута веб-присутність;
- доступ громадян (користувачів веб-сайту органу влади) до спеціалізованих даних, можливість громадян завантажувати через Мережу Інтернет різні форми чи бланки для отримання адмінпослуг - інтерактивна веб-присутність;

- можливість через Мережу Інтернет отримувати офіційні документи та укладати угоди, що потребує визнання електронного цифрового підпису. А також можливість звернутись до органу державної влади і отримати відповідь на звернення у встановлений термін та за встановленою процедурою, відповідно, контролювати стан запиту - транзакційна веб-присутність;
- кінцевою стадією розвитку е-урядування є повністю інтегрована веб-присутність органу влади, яка відрізняється тим, що дозволяє владі надавати всі послуги через національний веб-портал, а користувачу мережі – негайно отримувати будь-яку послугу - це повністю інтегрована веб-присутність.

На останньому етапі уряд перетворюється в об'єднане ціле - „Поєднаний уряд”, що відповідає потребам громадян через розвиток інтегрованої служби підтримки. Такий поєднаний уряд характеризується:

- наявністю горизонтальних зв'язків (між органами виконавчої влади);
- вертикальних зв'язків (між органами центральної та місцевої влади);
- інфраструктурних зв'язків;
- зв'язків між урядом та громадянами;
- зв'язків між зацікавленими сторонами (урядом, приватним сектором та громадянським суспільством.)

І лише на стадії розвитку „Поєднаного уряду” розглядається та заохочується електронне залучення громадян до процесу прийняття урядових рішень. Якою мірою реалізовано такий потенціал залучення громадян до ведення політики визначається індексом електронної участі.

Цей показник базується на ступені повноти подачі трьох параметрів:

- е-інформування – відображає наскільки повно урядовий веб-сайт надає інформацію з політичних та економічних програм;
- е-консультування – демонструє наскільки повно на урядових веб-сайтах представлені засоби електронних консультацій;

- е-активна участь громадян – визначає рівень можливості громадян бути залученими до прийняття урядових рішень з конкретних питань.

Якщо електронну демократію розуміти як процес залучення громадян до прийняття політико-управлінських рішень, то у даних дослідженнях ООН електронне урядування розуміється набагато ширше, ніж електронна демократія. В даному випадку е-демократія розуміється як електронне залучення громадян до прийняття політико-управлінських рішень і розглядається вона як частина і як кінцева стадія розвитку електронного урядування. Таким чином, електронне залучення громадян (е-демократія) визначається одним з інструментів е-урядування, розуміється як поняття набагато вужче за е-урядування, та описується як процедура.

Однак, існують інші підходи до розуміння сутності е-демократії, які пояснюють, що електронна демократія не вичерпується електронним залученням громадян до процесу прийняття політичних рішень. Так, наприклад, у дослідженнях експертів ОЕСР, е-демократія також визначається як складова частина електронного урядування, однак включає в себе вже два компоненти: електронне залучення та електронне голосування.

Що стосується участі громадян, то тут надамо деякі пояснення. Термін „участь” позначає об’єднані дії з метою досягнення спільної цілі. Громадська участь позначає процес залучення громадян до прийняття політико-управлінських рішень. Термін „електронна участь” (від англ. *electronic participation/e-participation*) позначає процес залучення громадян до прийняття політико-управлінських рішень за допомогою інформаційно-комунікативних технологій [201, с.А-10]. Терміни „електронна участь громадян” та „електронне залучення громадян” у західній науці вживаються як тотожні та взаємозамінимі.

Експерти ОЕСР Джоан Кедді (Joanne Caddy), Крістіан Вергес (Christian Vergez), Енн Макінтош (Ann Macintosh) та Стівен Коулмен (Stiven Coleman), у підготовленому дослідженні „Електронна демократія: сподівання та проблеми”, визначили демократичне політичне залучення як таке, що передбачає засоби, які сприяють інформуванню громадян, механізми їх залучення до процесу вироблення і

прийняття рішень та можливість вносити свої пропозиції і впливати на визначення порядку денного політики [48, с.33]. Крім цього, у дослідженні визначено окремі форми електронної участі, серед яких виокремлено політичне інформування, електронні консультації та активну електронну участь. Активна електронна участь являє собою відносини, побудовані на партнерстві, коли громадяни активно залучаються до процесу вироблення політики. Фактично мова іде про ті ж параметри, які включає в себе індекс електронної участі. Також, звертаємо увагу на те, що електронному голосуванню, як складовій частині е-демократії, у даному дослідженні не присвячено детального розгляду.

У дослідженнях Європейської Комісії [201] електронна демократія вже не розглядається як складова частина е-урядування. У даному випадку е-демократію розуміють як форму організації суспільства, за якої громадяни та комерційні організації залучаються до процесу державного управління та державотворення, а також місцевого самоуправління за допомогою ІКТ. Відповідно до цього підходу е-демократія включає в себе три окремі компоненти - електронне голосування, електронні парламенти та електронне залучення. Електронне залучення визнається у концепції даної організації найбільш вагомим аспектом електронної демократії, оскільки:

1) здійснення е-голосування - це суто технічний процес, який передбачає спрощення процедури звичайного виборчого голосування завдяки використанню ІКТ;

2) електронні парламенти, які передбачають процес спрощення доступу громадян до законотворчого процесу, також будуть позбавлені всякого сенсу без е-залучення, оскільки перетворяться на суто автоматизовану систему внутрішніх комунікацій вищого законодавчого органу.

Звернемося до бачення співвідношення е-урядування та е-демократії американського дослідника С.Кліфта. Вчений стверджує, що електронне урядування та демократія є нерозривними сьогодні. Тому для визначення мети формування електронної демократії, дослідник наполягає на необхідності розгляду вже існуючих ІКТ-практик електронного урядування та цілей

демократії загалом. Цілі демократії в поєднанні із технологіями електронного урядування включатимуть в себе:

- довіру громадськості до влади і відповідальність влади за прийняті нею рішення;
- легітимність влади та розуміння громадськістю владних повноважень;
- задоволення інтересів громадян та надання державних послуг;
- рівноправний доступ до політичного процесу;
- ефективне представництво інтересів та процес прийняття політико-управлінських рішень;
- забезпечення політичної участі громадян через залучення їх до прийняття політичних рішень за допомогою консультацій з громадськістю та обговорень [189].

Наведемо короткі пояснення лише двох із зазначених тез. Що стосується пункту „задоволення інтересів громадян та надання державних послуг”. Підвищення задоволення інтересів громадян та їх обслуговування через надання державних послуг он-лайн, на думку С.Кліфта, є своєрідним „містком” між традиційними проектами е-урядування та он-лайнними зусиллями просування демократії участі. Урядові веб-сайти, що надають громадянам державні послуги, у себе на сторінках можуть розміщувати опитування для встановлення зворотнього зв’язку з громадянами: „чи задоволена громадськість послугами, які надаються”; „чи є необхідність перевести додаткові послуги в он-лайнний режим” і т.д. Таким чином, громадяни поступово включаються у процес прийняття рішень через он-лайн і відповідно поступово звикають до ефективності своєї участі в он-лановому форматі. Відповідно, елементи е-демократії з’являються тоді, коли запропонована державна послуга, що надавалась в он-лайнному режимі, була вдосконалена за допомогою врахування побажань громадян, висловлених також в он-лайнному режимі. В наслідок цього, на основі державного обслуговування, у громадян формується відчуття власної участі у прийнятті політико-управлінських рішень, що забезпечує задоволення їх інтересів та в подальшому формуватиме готовність до

електронних консультацій з громадськістю та до електронної політичної участі загалом.

Відповідно до підходу С.Кліфта, технології е-урядування розглядаються як інструменти вироблення готовності громадян до електронної участі. Для позначення діяльності, яка пов'язана з е-демократичними ініціативами та процесами, Стівен Кліфт використовує словосполучення „представницький е-уряд”, ототожнюючи цей термін з е-урядуванням [188]. Таким чином, С.Кліфт позначає технології е-урядування як інструментарій розвитку та функціонування електронної демократії. Таке співвідношення е-демократії до е-урядування дослідник пояснює через особливості використання ІКТ різними владними інститутами. Дослідивши закономірності використання ІКТ адміністративними установами та представницькими владними інститутами, С.Кліфт описує випередження використання ІКТ адміністративними установами на основі надання ними електронних державних послуг он-лайн. Таким чином, ініціативи електронного залучення громадян до політичного процесу досить часто впроваджуються вже після вибудованої основи для функціонування уряду в режимі реального часу, а саме в аспекті надання державних послуг громадянам.

Звернемо увагу на ще один пункт зі списку цілей демократії, запропонованих дослідником. На думку С.Кліфта, „ефективне представництво інтересів та процес прийняття політико-управлінських рішень” включає в себе функціонування двох компонентів електронної демократії: електронного урядування та електронного парламенту. Оскільки саме через діяльність виборних органів відбувається представництво інтересів громадян, то дуже важливо, щоб ці виборні органи влади звертались до громадськості не від виборів до виборів, а й у міжвиборчий час. Тільки постійне залучення громадян до законотворчих ініціатив забезпечить ефективне представництво їх інтересів. Відповідно органи виконавчої влади аналогічно мають забезпечити на належному рівні постійний процес електронних консультацій з громадськістю.

С.Кліфт визначає електронну демократію як „використання інформаційно-комунікативних технологій та стратегій „демократичними

секторами” в політичному процесі на рівні місцевих спільнот, регіонів, держави, націй та на глобальному рівні. „Демократичні сектори” включають в себе наступних демократичних акторів: уряди, виборні посадовці, медіа, політичні партії та групи інтересів, організації громадянського суспільства, міжнародні урядові організації, громадяни/виборці” [188].

Проаналізувавши концепцію американського дослідника, можемо стверджувати, що С.Кліфт пояснює необхідність залучення громадян до процесу прийняття рішень на рівні всіх „демократичних секторів”, а не лише на рівні органів виконавчої влади. Це в свою чергу розкриває електронну демократію як набагато ширше явище, ніж електронне урядування. До того ж, як ми вже попередньо зазначали, хоча С.Кліфт розглядає е-урядування як компонент е-демократії (поряд із е-парламентом), в той же час він визнає технології електронного урядування як інструментарій становлення електронної демократії.

Таку позицію американського дослідника підтримують вітчизняні вчені О.Голобуцький та О.Шевчук, які вважають, що „цифрова демократія – явище масштабніше за електронний уряд. Але передумови для її формування створює саме запровадження останнього” [24].

Першим комплексним вітчизняним вивченням процесів електронного урядування стало дисертаційне дослідження О.Ємельяненко, яка також підтримує цей підхід: „... електронне урядування виконує роль інструменту електронної демократії. Можна припустити, що даний інструмент застосовується на початковому етапі формування електронної демократії. Крім того, електронний уряд може відігравати роль стимулюючого фактору, що сприяє підвищенню політичної активності громадян в сфері кіберпростору, тобто розвитку електронної демократії” [213, с. 69]. Досліджуючи питання співвідношення понять „електронного урядування” та „електронної демократії”, вчена наголошує на тому, що ці два поняття відносяться до різних типів політичної влади як такої. Е-урядування співвідноситься з інститутами виконавчої влади, а е-демократія - з владою взагалі. Оскільки, виконавча влада існує в умовах будь-якого політичного режиму, то її роль, структура і функції

залежать від конкретної форми політичного режиму. З огляду на це, О.Ємельяненко робить висновок, що „різні типи електронної влади і навіть різні типи електронної демократії передбачають і різні типи електронного урядування” [51, с. 85]. Відтак, рівень розвитку е-урядування не обов’язково є показником демократичності політичної системи суспільства.

Також дослідниця підтримує думку, що невірно електронну демократію розуміти винятково як використання інформаційних технологій в процедурі голосування, і наголошує на тому, що електронне голосування є лише одним з компонентів електронної демократії [51, с. 70].

Як зауважує російський дослідник М.В. Ільїн: “...Словом „демократія” позначаються і деякий політичний принцип, і особливий тип влади, і система правління, і різновидність політичного режиму, і певна політична культура, і, врешті, досить неоднорідний ідеологічний комплекс, навіть певна світоглядна установка і життєвий стиль” [64, с. 317]. Так само і словосполучення „електронна демократія” не має однозначного тлумачення. Серед науковців немає єдиного підходу до визначення терміну „електронна демократія”, проте можна простежити декілька основних тенденцій.

Німецький дослідник М.Хаген зазначає, що концепції електронної демократії розглядають комп’ютери та комп’ютерні мережі як основний інструмент функціонування демократичної політичної системи. Таким чином вчений розглядає електронну демократію як „будь-яку демократичну політичну систему, в якій комп’ютери та комп’ютерні мережі використовуються як засоби виконання найважливіших функцій демократичного процесу – таких як інформування та налагоджені комунікації, артикуляція та агрегація інтересів громадян, та прийняття управлінських рішень: як їх обговорення, так і голосування на їх підтримку” [197]. Цей підхід підтримує російський дослідник М.Вершинін, пропонуючи аналогічне визначення. [17, с.116.] Хоча в одній зі своїх статей М.Вершинін визначає е-демократію як форму політичної комунікації опосередковану комп’ютером [16].

З іншого боку, на думку російського дослідника В.Солодова, форми демократії взаємозалежні з домінуючим каналом комунікації у суспільстві: „Перехід від прямої демократії до представницької багато в чому пояснюється трансформацією комунікативної системи, в першу чергу, появою і розвитком ЗМІ, які приходять на зміну безпосередньому спілкуванню, в якості домінуючого каналу комунікації в індустріальному суспільстві. Аналогічно, розвиток Інтернету в постіндустріальному суспільстві сприяє встановленню нової моделі демократії, яка характеризується поєднанням елементів як прямої, так і представницької моделей демократії” [142, с. 41]. Ілюстрація взаємозалежності форми демократії з домінуючим каналом комунікації у суспільстві, що описує В.Солодов, зображено на таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Взаємозалежність форми демократії з
домінуючим каналом комунікації у суспільстві**

Форма демократії	Пряма демократія	Представницька демократія	Електронна демократія
Канал комунікації	Безпосереднє спілкування	ЗМІ	Інтернет
Масштаб	Місто	Держава	Глобальний масштаб

На думку іншого російського вченого - В.Голичова, використання в політичній сфері ІКТ безперечно сприяє подальшому розвитку можливостей конвенційної політичної участі і становленню різних форм електронної демократії – механізмів політичної комунікації опосередкованої комп’ютером, що відповідають реальним потребам інформаційного суспільства [23, с.10-11; с.190]. Російський дослідник М. Грачов, також притримується підходу до визначення електронної демократії як механізму забезпечення політичної комунікації. На думку вченого, під е-демократією в найбільш узагальненій формі варто розуміти „заснований на застосуванні комп’ютерних технологій, механізм забезпечення політичної комунікації, який сприяє реалізації принципів

народовладдя і дозволяє підвести політичний устрій у відповідність до реальних потреб інформаційного суспільства, яке формується” [28, с.93].

Слід також зазначити, що ряд дослідників схильні визначати електронну демократію як форму політичної організації суспільства. Вітчизняні дослідники О. Голобуцький та О. Шевчук пропонують наступне визначення: „Цифрова демократія – це форма політичної організації, характерна для Інформаційного суспільства, що поєднує в собі властивості безпосередньої та плебісцитної (референдумної) демократії, а також можливості інформаційних технологій. Це означає, що основні рішення приймають безпосередньо громадяни шляхом проведення плебісцитів в інформаційній мережі, і громадянам же належить законодавча ініціатива та право контролю за дотриманням законності” [24].

У концепції розвитку електронного урядування в Україні визначено е-демократію як форму організації суспільства, за якої громадяни та бізнес залучаються до процесу державного управління та державотворення, а також до місцевого самоуправління за допомогою інформаційних і комунікаційних технологій [124].

У документах Ради Європи електронну демократію визначають як інструмент зміцнення демократичних інститутів та демократичних процесів за допомогою інформаційно-комунікативних технологій. Її головним завданням є „електронна підтримка демократії”. Е-демократія є однією зі стратегій підтримки демократії, демократичних інститутів, демократичних процесів і поширення демократичних цінностей. Вона доповнює традиційні інструменти демократії і є взаємопов’язаною з ними.

Російська дослідниця М. Соколова вказує на те, що е-демократія визначається як використання ІКТ для забезпечення діяльності всіх учасників політичного процесу – громадян, владних інституцій, парламентів, асоціацій (НУО, лобістських груп) на всіх стадіях управління і прийняття рішень [138, с.149].

Натомість, американський дослідник Стівен Кліфт визначає електронну демократію як використання інформаційно-комунікативних технологій та

стратегій „демократичними секторами” в політичному процесі на рівні місцевих спільнот, регіонів, держави, націй та на глобальному рівні. „Демократичні сектори” включають в себе наступних демократичних акторів: уряди, виборні посадовці, медіа, політичні партії та групи інтересів, організації громадянського суспільства, міжнародні урядові організації, громадяни/виборці” [188].

Російський вчений В.Дрожжинов розуміє е-демократію як „використання інформаційно-комунікаційних технологій та інформаційної інфраструктури (ІКТ) для розвитку і посилення демократичних інститутів та розширення участі громадян у громадській та політичній діяльності” [44]. Дослідник розглядає можливості застосування ІКТ від інформування про різних претендентів на виборні посади та партії до участі в електронних форумах, в електронному голосуванні і в електронних виборах. При цьому В.Дрожжинов розрізняє е-демократію у вузькому і в широкому сенсі. У вузькому розумінні е-демократія полягає у використанні електронної підтримки для забезпечення відповідних конституційних прав, що вимагають тих чи інших рішень. У широкому розумінні поняттям е-демократії вчений описує облік думок і залучення громадян та організацій в політичні рішення і процеси.

Вивчивши дослідження зарубіжних та вітчизняних вчених у сфері електронної демократії, можна виокремити декілька підходів до визначення терміну „електронна демократія”: 1) е-демократія як політична система; 2) як механізм забезпечення політичної комунікації; 3) як форма політичної організації суспільства; 4) як інструмент зміцнення демократії. У сукупності всі вони складають авторське бачення сутності електронної демократії.

На наш погляд, е-демократія являє собою не просто інструментарій чи сукупність механізмів політичної комунікації. Дисертантка підтримує розуміння *електронної демократії* як форми політичної організації суспільства, що ґрунтується на основних принципах демократії та передбачає активне залучення громадян до політичного процесу за допомогою засобів інформаційно-комунікативних технологій.

До політичних принципів демократії, що лежать в основі класичної її теорії, належать: ідея народного суверенітету, ідея представництва, виборність органів влади, громадянський консенсус, мажоритаризм, дотримання та охорона прав меншості [175, с.396]. Ці принципи складають основу наступного важливого принципу – участі народу у здійсненні державної влади. Також зазначимо принцип поділу державної влади, принципи рівності і свободи, принцип політичного та ідейного плюралізму [175, с.397].

Електронна демократія як демократія участі ґрунтується на цих основних принципах демократії. В той же час особливий акцент робиться на принцип участі народу у здійсненні державної влади. На відміну від представницької демократії, в умовах демократії участі збільшується рівень можливості залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень.

Будь-яка політична організація суспільства являє собою сукупність політичних комунікацій та взаємодій. На наш погляд, електронна демократія як форма політичної організації являє собою певну систему політичних комунікацій. Для аргументації цього підходу та для подальшого уточнення поняття „електронна демократія” звернемося до вже згаданої нами системно-кібернетичної макрорівневої теорії політичної комунікації.

Вивчаючи політичну систему суспільства, російський вчений М.Фарукшин виокремив декілька її підсистем. Одну з них дослідник називає комунікативною підсистемою політичної системи [162, с.71]. Український вчений П.Шляхтун, підтримуючи цей підхід, зазначає: „Комунікативна підсистема політичної системи містить політичні відносини, тобто ті зв’язки між людьми та їх різноманітними спільностями, які складаються у процесі здійснення політичної влади або з її приводу” [175, с.232]. Згідно теорії систем кожна підсистема функціонує за тими ж законами, що і система. Тобто, кожна підсистема є відкритою динамічною системою, яка взаємодіє з іншими системами. Тому, визначаючи систему політичних комунікацій, ми ґрунтуватимемось на визначенні комунікативної підсистеми політичної системи.

Відповідно до зазначеного вище підходу, залежно від суб'єктного складу політичні відносини здійснюються на трьох основних рівнях [175, с.233]:

- відносини між соціальними спільнотами – суспільними класами, соціальними верствами і групами, націями, народностями. Ці відносини складають соціальну основу політичної системи і відображаються у функціонуванні відповідних політичних організацій та їхніх взаємовідносинах;

- відносини, однією з сторін яких є політична організація;

- відносини, які складаються між політичними організаціями та установами – державою, партіями, органами місцевого самоврядування тощо, як усереднені них, так і між ними. між органами державної влади різних рівнів.

Якщо розглядати електронну демократію як сукупність політичних взаємодій, які відбуваються в рамках цієї системи, то відповідно зазначені рівні політичних відносин складатимуть структуру електронної демократії. Кожний з цих рівнів політичних взаємодій являє собою окремий компонент (підсистему) системи політичних комунікацій. А відтак, являється і структурною одиницею електронної демократії.

Для чіткості результатів подальшого аналізу структури е-демократії, ми пропонуємо у якості „суб'єкта - політичної організації” використати „суб'єкт - державу”. А саме: проаналізувати політичні взаємодії органів державної влади з громадським сектором в системі політичних комунікацій. Пропонуємо такі три рівні політичних відносин системи політичних комунікацій:

- політичні взаємодії між соціальними спільнотами;

- політичні взаємодії між органами державної влади та громадянами (та об'єднаннями громадян);

- політичні взаємодії між органами державної влади різних рівнів.

Більшість концепцій електронної демократії розглядають лише взаємодії між державним та громадським сектором. Особливістю комунікативного підходу є те, що він дозволяє включити в структуру електронної демократії рівень політичних взаємодій між громадянами (чи об'єднаннями громадян).

Отже, електронна демократія, на нашу думку, являє собою форму політичної організації суспільства, за якої участь громадян у політичному процесі здійснюється в межах зазначених рівнів системи політичних комунікацій.

Тепер завдання полягає у визначенні основних механізмів та інструментів, які підтримують функціонування кожного з рівнів електронної демократії як системи політичних комунікацій.

Нагадаємо, що залежно від суб'єктного складу політичні відносини у системі політичних комунікацій здійснюються на трьох основних рівнях:

I Політичні взаємодії між органами державної влади та громадянами (об'єднаннями громадян).

II Політичні взаємодії між органами державної влади.

III Політичні взаємодії між соціальними спільнотами.

Розглянемо, які механізми е-демократії можуть бути використані на кожному з рівнів політичних відносин, та які інструменти підтримують функціонування цих механізмів.

I Політичні взаємодії між органами державної влади та громадянами (об'єднаннями громадян). Європейська Комісія 3 квітня 2001 року ухвалила „Повідомлення про інтерактивне вироблення політики”, спрямоване на вдосконалення урядування за допомогою використання Інтернету для збирання й аналізу реакцій ринкового середовища на процес вироблення політики в Європейському Союзі. Цією ініціативою скористалися 26 служб Комісії для оцінювання діючої політики ЄС і для відкритих консультацій щодо нових ініціатив. „Інтерактивне вироблення політики” є складовою ініціативи „e-Комісія” і пов'язано з програмою Комісії у сфері урядування та іншими ініціативами щодо вдосконалення регуляторної політики. Все це стало частиною зусиль з удосконалення методів управління в Європейському Союзі.

З огляду на визнання міжнародною спільнотою можливості активного залучення громадян до політичного процесу за допомогою ІКТ, політичні

взаємодії між органами влади та громадянами здійснюються за допомогою двох основних механізмів:

- електронна участь громадян у процесі прийняття політичних рішень;
- електронні вибори громадян до органів державної влади.

Зазначимо, що ці механізми можуть бути застосовані в процесі реалізації політики як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні. Розпочнемо розгляд функціонування цих двох механізмів е-демократії з електронної участі громадян.

Е-участь громадян являє собою процес залучення до прийняття політичних рішень за допомогою інформаційно-комунікативних технологій. Критерії оцінки електронної участі пропонують експерти ООН. Регулярно проводять дослідження „Глобальний звіт про підготовленість до електронного уряду”. Автори дослідження вводять індекс електронної участі, що вказує рівень розвитку засобів е-участі на веб-сайтах органів державної влади і рівень залучення громадян органами державної влади до прийняття рішень. В першу чергу тут мова йде про веб-сайти органів виконавчої влади. Цей показник базується на ступенях повноти подачі трьох параметрів:

- е-інформування – відображає повноту надання інформації з політичних та економічних програм урядовим веб-сайтом
- е-консультування – демонструє, наскільки повно на урядових веб-сайтах представлені засоби електронних консультацій;
- е-активна участь громадян – визначає рівень можливості громадян залучитись до прийняття урядових рішень з конкретних питань.

Детальніше розглянемо можливі складові частини механізму електронної участі громадян. Експерти Конференції міжнародних неурядових організацій Ради Європи виокремили шість етапів процесу прийняття політичного рішення:

- визначення політичного порядку денного
- складання проекту політики
- прийняття рішення
- здійснення політики

- моніторинг та повторне формулювання політики [76, с.7]. Можемо визначити п'ять складових частин електронного залучення громадян:

1. інформування громадян;
2. електронні консультації органів державної влади з громадянами;
3. он-лайнний діалог органів державної влади та громадян;
4. партнерство органів державної влади та громадян;
5. система „електронний парламент”.

1. Інформування громадян є одностороннім процесом надання владою різних інформаційних матеріалів громадянам. Це поняття охоплює і „пасивний” доступ до інформації на запит громадян, і „активні” дії влади щодо поширення інформації серед громадян [48, с. 44]. Інформування насправді є найнижчим рівнем участі громадян. Однак, доступ до інформації є основою всіх наступних кроків на шляху залучення громадян та їх об'єднань до процесу прийняття політичного рішення. Інформація, що надається владою у процесі вироблення та ухвалення рішень, повинна бути об'єктивною повною і доступною. До всіх громадян має бути рівне ставлення, коли вони користуються своїм правом на доступ до інформації та участь в обговоренні. Зазначимо основні інструменти підтримки електронного інформування:

- он-лайнні бази даних. За допомогою цього інструменту може бути забезпечений легкий та відкритий доступ до важливої, точної та актуальної інформації щодо політичних процесів, документів та осіб, які приймають політичне рішення;
- веб-сайти органів влади та організацій громадського сектору. За допомогою цього інструменту можна публікувати результати досліджень щодо питань, які викликають суспільний інтерес чи занепокоєння.
- Інтернет-трансляції. Цей інструмент може бути використаний для транслявання засідань та нарад органів влади в режимі реального часу. Перші ініціативи з Інтернет-трансляцій своїх засідань були впроваджені у 2000 році Шотландським парламентом (<http://www.scottishparliamentlive.com>), а також законодавчим органом Штату Вірджинія (<http://legis.state.va.us/>);

- сервіси мобільного зв'язку. Для інформування громадян також може використовуватись мобільний зв'язок. Наприклад, під час виборів до Парламенту Канади у 2007 році через певний інформаційний дефіцит урядом було прийнято рішення надати всім бажаючим можливість в режимі реального часу отримувати поточні дані оброблених бюлетенів. Найбільш зручними при цьому виявилися текстові оповіщення через сервіс СМС (від англ. SMS – Short Message Service). Ніяких додаткових витрат передплатники не несли - будь-який бажаючий міг відправити СМС зі спеціальним кодом, що тарифікувалися відповідно тарифного плану. У відповідь повідомлення містило останні відомості про розподіл голосів виборців.

2. Наступним механізмом е-участі громадян є електронні консультації органів державної влади з громадянами.

Консультація – це форма ініціативи, коли органи державної влади просять громадськість висловити думку стосовно конкретного політичного питання [76, с.8]. Консультація включає інформування неурядових організацій органами державної влади про поточний стан політичного питання та прохання прокоментувати чи висловити свої пропозиції. У ряді Важливою особливістю консультацій є те, що їхніми ініціаторами є органи державної влади, а не громадськість. Для проведення ефективних е-консультацій необхідно чітко визначити як терміни проведення консультацій, так і цільову аудиторію.

Консультації з громадськістю – це в першу чергу двосторонній процес, коли громадяни висловлюють свою точку зору, утворюючи зворотній зв'язок з владою. Зворотній зв'язок від громадян може бути умовно поділений на невимушений (unsolicited) і затребуваний (solicited). Невимушений - найчастіше забезпечується веб-форумами чи листами з електронної пошти як постійний зворотній зв'язок від громадян до органів влади. Що стосується затребуваного зворотнього зв'язку, то він може поділятися на „е-опитування” та „е-консультації”.

У ряді країн обов'язок проведення обговорень проектів нормативно-правових актів закріплений на законодавчому рівні. Наприклад, організація е-

консультацій урядом США здійснюється за допомогою веб-порталу FirstGov у відповідних його розділах, що стосуються регуляторної діяльності та звернень громадян. Додаткові можливості для впливу на прийняття регуляторних рішень пропонує веб-портал Regulations.gov.

Ще одним інструментом підтримки е-консультацій є он-лайн чати (від англ. chat – бесіда) – бесіди в режимі реального часу, що відбуваються за допомогою засобів Інтернету. Одними з перших, що запропонували на своїх веб-сайтах можливість розмов між посадовими особами та громадськістю в режимі реального часу серед газет була „Вашингтон Пост” (<http://www.washingtonpost.com>), а серед політичних партій – шведська Соціал-демократична партія (<http://www.sap.se>).

Прикладом ефективних он-лайн консультаційних платформ є проект ДЕМОС („Delphi Mediation Online System” – „Системи он-лайн медіації Делфі”) [48, с.55]. Наприклад, муніципалітет Болоньї є членом цього європейського науково-дослідницького проекту, спрямованого на поширення та просування е-демократії, який адмініструє Європейський консорціум восьми партнерів. Проект спрямований на розвиток нових підходів, які дадуть змогу громадянам брати участь у процесі прийняття рішень з питань державного управління. Система ДЕМОС запропонувала простір для дискусій з різних питань, бо користувач неодмінно потонує в величезній кількості різноманітних тем і коментарів. Була створена модель „структурованої он-лайн спільноти” під егідою декількох модераторів із залученням експертів. В результаті система ДЕМОС може забезпечити проведення консультацій на європейському, національному і місцевому рівні. Додатково з прикладами ефективних он-лайн консультацій можна ознайомитись за наступними лінками деяких проектів:

- „Канадські консультації”: <http://www.consultingcanadians.gc.ca>
- „Нова Зеландія – Участь”: <http://newzealand.govt.nz/participate/>

Певне занепокоєння може викликати питання щодо репрезентативності результатів електронних консультацій. Як можна стверджувати, що до е-

консультацій залучено достатнє число громадян? Є ризик, що активні групи меншин досягнуть впливу, який виходить далеко за межі їх чисельності. Питання репрезентативності, дослідниками е-демократії розглядається через призму мети проведення конкретної е-консультації. Специфіка е-консультацій поряд з іншими механізмами е-залучення полягає в тому, що органи влади звертаються до громадян з метою отримання експертної оцінки вирішення того чи іншого питання. В цьому разі, при відборі учасників консультацій, слід перейматися не репрезентативністю, а залученням цільової аудиторії з якомога ширшим діапазоном досвіду. Консультації не виключають можливості окремих громадян надсилати свої пропозиції стосовно того чи іншого питання. Однак, головний акцент робиться на залученні до консультацій аналітичних центрів, громадських організацій, науково-дослідних інститутів.

Аналіз досвіду країн-членів ОЕСР сприяв виявленню трьох ключових чинників ефективності е-консультацій: вибір часових рамок е-залучення, цільове спрямування е-залучення та інтегрування електронних і традиційних методів залучення громадян до вироблення політики. На поєднанні традиційних та електронних методів політичної участі громадян слід особливо наголосити. Технології є лише допоміжним засобом, а не шляхом розв'язання проблеми. Необхідне постійне поєднання он-лайнних та оф-лайнних інструментів доступу до інформації, консультацій та участі громадськості.

3. Наступною складовою частиною е-залучення громадян є он-лайнний діалог. Діалог між громадським та державним сектором може ініціювати будь-яка зі сторін, який в свою чергу може бути необмеженим або конкретним. Необмежений діалог являє собою двостороннє спілкування, яке ґрунтується на взаємних інтересах та потенційно спільних цілях, з метою забезпечення регулярного обміну думками. Його межі можуть варіюватися від відкритих громадських слухань до спеціалізованих нарад між неурядовими організаціями та органами влади. Діапазон питань для обговорення, не обмежується обсягом проблем та питань поточного політичного порядку денного. В свою чергу, конкретний діалог ґрунтується на взаємних інтересах для обговорення окремого

політичного процесу. Конкретний діалог зазвичай веде до вироблення спільної рекомендації, стратегії або законопроекту. Конкретний діалог є більш результативним, оскільки він включає в себе спільні, часті та регулярні зустрічі, які мають на меті виробити основні політичні стратегії. Найбільш важливе значення діалогу проявляється для визначення політичного порядку денного, складання проекту рішення та повторного формулювання порядку денного.

Здійснення діалогу влади з громадськістю може відбуватись у декількох форматах:

- проведення слухань та публічних форумів за участю зацікавлених сторін з метою виявлення інтересів різних груп населення, за допомогою як он-лайнових інструментів (веб-форумів, відео конференцій) так і оф-лайнових інструментів (зустрічей з громадськістю);

- забезпечення громадськості ключовим контактом з конкретним посадовцем, відповідальним за певну сферу. Цей посадовець стає зобов'язаним надавати громадськості інформацію щодо поточного стану проходження певного політичного рішення, за допомогою як он-лайнових (електронна пошта, веб-форуми) так і оф-лайнових (зустрічей з громадськістю) інструментів;

- забезпечення роботи на веб-сайті органу влади рубрики „Запитання, що ставлять найчастіше”;

- проведення он-лайнових дебат, які являють собою диспути між виборними посадовцями чи кандидатами на виборах в режимі реального часу. Вперше в історії такий інструмент був використаний для того, щоб спробувати активізувати зацікавленість виборців до голосування та осмисленого вибору того чи іншого кандидата. Першим таким проектом у 2000 році став веб-портал <http://www.webwhiteblue.org>, який забезпечив можливість проведення кібердебатів кандидатів У Президенти Сполучених Штатів Америки. Формат кібердебатів також передбачав можливість діалогу між виборцями та кандидатами, що посилювало виборчу активність та зацікавленість громадян до суспільних проблем та їх вирішення;

- ведення представниками органів влади он-лайнових блогів (від англ. blog – щоденник) використання мікроблогів та персональних сторінок у соціальних мережах. Вважається, що перші блоги у їх сучасному вигляді з'явилися наприкінці 1997 року, хоча аналоги блогів існували ще з 1989 року [101, с.156]. Блоги використовуються політиками як засіб комунікації та для підвищення своєї популярності. Специфікою такого он-лайнового щоденника є те, що він може виступати як інструментом інформування, так і активного залучення громадян, в залежності від мети яку переслідує власник блогу.

Дослідження демонструють досить стрімкий та динамічний розвиток політичних блогів. У Сполучених Штатах Америки 66% урядових інституцій використовують соціальні медіа у своїй роботі [225]. Ця тенденція поширюється сьогодні у багатьох демократичних державах. Найпопулярнішими платформами для утворення блогів і мікроблогів сьогодні є „Живий Журнал” („LiveJournal”), „Блоггер” („Blogger”), „Твіттер” („Twitter”).

- вияв громадського спротиву в режимі реального часу здійснюється за допомогою Інтернет-сервісів. Такий інструмент е-демократії часто називають он-лайновими протестами. Яскравим прикладом використання громадськістю Інтернету для інформування влади про свій протест став проект „Регістр” у Великій Британії (<http://www.theregister.co.uk/content/1/13237.html>), коли групи тиску використовували веб-сайти для висловлення свого спротиву збільшенню цін на паливо [201, с.А-133 – А-14].

- для вияву громадсько-політичного спротиву також існує практика використання мобільних технологій. Наприклад, акції протесту проти чинного президента Філіппін Глорії Макапагал Арройо. Філіппіни вважаються першою країною, політичні сили якої змогли вигідно використовувати зростаючий інтерес численної кількості абонентів до різного роду мелодій для мобільних телефонів. Після того, як опозиційним силам вдалося роздобути запис таємної зустрічі президента країни з одним з високопоставлених чиновників місцевого виборчкому, ключові фрагменти розмови були оброблені і перетворені в музичну композицію для мобільних телефонів. Проект отримав широкий

«вірусний» ефект - люди з великою швидкістю ділилися композицією один з одним, передаючи її з телефону на телефон.

4. Четвертою складовою е-залучення громадян є партнерство органів державної влади та громадян. Експерти міжнародної організації ОЕСР визначають таке партнерство ще як „активна електронна участь громадян”. На цьому рівні визнається можливість громадян пропонувати альтернативи ведення політики та ініціювати діалог щодо політичних питань. Водночас, остаточне рішення чи формулювання політики залишається прерогативою влади [48, с.54] Саме ця особливість електронного політичного залучення громадян дозволяє визначити електронну демократію як демократію участі, а не пряму демократію. Політична електронна участь має консультативний характер, і остаточне рішення завжди залишається за представниками органів влади.

Партнерство між громадським та державним секторами передбачає їх спільну відповідальність на кожному з етапів процесу прийняття політичного рішення: встановлення порядку денного, складання проекту, прийняття рішень та реалізації політичних ініціатив. Партнерство є вищим рівнем участі громадян. На цьому рівні неурядові організації та органи державної влади збираються для тісного співробітництва. Партнерство може включати такі заходи, як делегування неурядовим організаціям конкретного завдання (наприклад, надання певних послуг), а також створення органів з прийняття спільних рішень. Партнерство може здійснюватися на всіх етапах процесу прийняття політичного рішення і є особливо актуальним на етапах встановлення порядку денного або здійснення політики. Партнерство органів влади з громадянами передбачає створення робочих груп або комітетів на постійній чи тимчасовій основі, які формуються як постійна або тимчасова комісія для консультування з політичних питань.

Основними інструментами цього рівня е-залучення є он-лайнні місця зустрічей – веб-портали, які акумулюють в собі декілька сервісів е-залучення громадян в режимі реального часу, за допомогою Інтернет-сервісів. Найпершою спробою он-лайнного забезпечення участі громадян у політичному процесі став

проект „Мінесота еДемокрасі” (<http://www.e-democracy.org>), який був започаткований у 1994 році Стівеном Кліфтом.

5. Ще однією складовою механізму е-залучення громадян є система „електронний парламент”. Ця технологія забезпечує декілька рівнів взаємодій: між окремими парламентарями та виборцями, між комітетами та громадянами, між інститутом Парламенту та суспільством. „Електронний парламент являє собою законодавчий орган, який наділений можливістю стати більш відкритим, прозорим та відповідальним за допомогою використання інформаційно-комунікативних технологій. Водночас електронний парламент наділяє людей можливістю бути більш залученими до громадського життя, забезпечуючи вищий рівень якості інформації та покращуючи доступ до документів діяльності законодавчого корпусу” [224, с. 22]. Дане визначення, яке запропонувала міжнародна організація „Міжпарламентський Союз”, визнає основним засобом е-залучення громадян тільки відкритий доступ до інформації. Однак, інші дослідження і Європейської Комісії і міжнародної організації ПЕРС не заперечують можливості громадського сектору бути залученими до законотворчого процесу.

Веб-сайти стали основними інструментами, за допомогою яких парламенти висвітлюють свою діяльність для громадян. Міжнародна організація „Міжпарламентський Союз”, проводячи моніторинг наповнення та функціонування веб-сайтів парламентів різних країн, вивела два індекси для здійснення такого аналізу – інформаційний та комунікативний. Інформаційний індекс був виведений на основі індикаторів, які показують наявність на парламентському веб-сайті розділів з наступним наповненням:

- весь текст чи скорочена версія національної Конституції;
- історична довідка функціонування парламенту та уряду;
- структура і функції парламенту;
- правила, регламенти і процедури роботи парламенту;
- розміщені тексти законів, публікацій та звітів парламентської діяльності;
- прес-релізи діяльності парламенту, які регулярно оновлюються;

- стан розробки законодавства, стадії проходження різних законопроектів;
- календар парламентських поточних заходів.

Комунікативний індекс був виведений на основі трьох індикаторів:

- наявність гіпертекстових посилань на законодавчі слухання, на веб-сайти урядових інституцій чи політичних партій;
- наявність засобу для здійснення пошуку інформації по веб-сайту;
- наявність адрес електронної пошти членів парламенту [209].

Ще одним інструментом функціонування системи „електронний парламент” є електронне звернення. Таке звернення являє собою офіційне прохання до парламенту чи іншого органу влади, підписане одним чи кількома громадянами та на електронному носії [48, с. 57]. Система отримання електронних звернень являє собою певний веб-портал, що надає можливість:

- переглянути текст звернення в режимі он-лайн;
- прочитати додаткову інформацію щодо питання звернення в режимі он-лайн;
- для тих, хто вирішить підтримати звернення, — додати своє ім'я та адресу до звернення он-лайн;
- усім громадянам — приєднатися до інтегрованого он-лайнного дискусійного форуму та додати свої коментарі за чи проти кожного е-звернення.

Одними з перших у Європі використали цю технологію у Шотландії. Шотландський парламент створив спеціальний Комітет з питань звернень громадян (Public Petitions Committee) для активного пропагування звернень як способу, за допомогою якого громадськість може надсилати свої запити до вищого законодавчого органу у державі. Варто також відзначити американський проект „Конгрес он-лайн”, аналітичні матеріали котрого лягли в основу діяльності законодавчих органів влади у Сполучених Штатах Америки.

Другою основною політичною взаємодією між органами державної влади та громадянами нами було визначено електронні вибори. Електронні вибори здійснюються за допомогою механізму електронного голосування. Цей механізм являє собою автоматизацію процесу отримання та підрахунку голосів виборців. Ряд держав вже сьогодні проводить такі електронні вибори. Однак, досвід

застосування ІКТ для здійснення голосування має ряд і переваг, і недоліків. Вітчизняна дослідниця О.Ємельяненко, вивчила та систематизувала основні з них [51, с.86].

До переваг механізму електронного голосування над звичайним голосуванням дослідниця віднесла:

- можливість програмування бюлетеня інструкції для голосування, що виводиться на екран комп'ютера, різними мовами;
- мінімальні затрати часу для голосування, оскільки відсутня необхідність іти на виборчу дільницю;
- низькі затрати на проведення виборів;
- висока швидкість збору, передачі та обробки інформації;
- зручність виявлення для людей з обмеженими фізичними можливостями.

До недоліків системи електронного голосування відносяться:

- потенційна можливість збоїв у роботі програмного забезпечення;
- недобросовісна розробка програмного забезпечення з можливістю маніпулювання отриманими даними;
- проблема забезпечення анонімності голосування;
- проблема надійності ключів для доступу на сервер голосування, та пов'язана з цим проблема ризику багаторазової віддачі свого голосу виборцем;

Сьогодні е-голосування у світі застосовується досить широко. Так, наприклад, у Бельгії воно використовується з 1991 року, в Бразилії та Швейцарії – з 2000 року, у Канаді, Австрії та Індії - з 1990 року, в Естонії – з 2001 року, в Ірландії з 2004 року. Засоби електронного голосування були застосовані під час проведення референдумів та виборів у Бельгії, Нідерландах, США, Росії, Азербайджані, Парагваї, Німеччині, Португалії, Данії, Фінляндії, Мексиці, Венесуелі, Перу, Колумбії, Франції, Італії, Австрії, Великій Британії, Японії. [51,с. 89]

II Розглянемо тепер наступний рівень політичних взаємодій, який містить у собі політичні взаємодії між соціальними спільнотами.

Сучасні суспільні рухи утворюються і діють саме в межах і на принципах мережевої логіки. Це, зокрема, переконливо довели такі прихильники концепції „мережевого суспільства”, як: Д. Барні (D. Barney), Дж. Ван Дайк (J. Van Dijk), Д.Шулер і П. Дей (D. Schuler, P. Day), Б.Уіллмен (Wellman B.) [96, с.105].

Французькі блогери розробили своєрідну „Піраміду Маслоу 2.0.”, яка визначає рівні основних потреб користувачів сервісів Інтернету [32]. Такий підхід до проведення аналогії задоволення основних потреб у позамережевому та мережевому житті людини є досить цікавим. „Піраміда Маслоу 2.0.” включає в себе наступні рівні:

- 5) рівень самореалізації (спільна проектна робота)
- 4) рівень оцінки (блоги, особисті е-сторінки)
- 3) рівень соціалізації (форуми, соціальні мережі)
- 2) рівень потреби у безпеці (захист інформації)
- 1) рівень виживання (пошук інформації і листування)

Використання ІКТ різними соціальними спільнотами з метою представлення та захисту своїх інтересів на державному рівні може призвести до мобілізації нових спільнот або зміцнення тих спільнот, які вже беруть участь у політичному процесі через традиційні канали. Цей процес являє собою найвищий рівень задоволення потреб людини в кіберпросторі - рівень самореалізації.

Новоутворені Інтернет-спільноти можуть діяти як групи політичного тиску. У даному дослідженні будемо користуватись визначенням поняття „віртуальна спільнота”, яке запропонував Г.Рейнгольд. Дослідник зазначав, що до віртуальних спільнот належать ті соціальні утворення, що формуються за допомогою Інтернет-простору, коли достатньо велика кількість людей продовжує громадські обговорення протягом досить довгого часу, з достатнім рівнем емоційних переживань, щоб сформувати мережі особистих відносин у кіберпросторі. Сьогодні основними засобами утворення віртуальних спільнот

стали соціальні медіа – он-лайнні платформи та інструменти, якими можуть користуватися люди для того, щоб ділитися думками, враженнями, професійними спостереженнями досвідом та планами. До них належать соціальні мережі, блоги і сервіси UGC (User-Generated Content – це медіа-контент, який створюється кінцевими користувачами: платформи з базою даних текстів, відео, аудіо, фото). Використання громадянами соціальних медіа для представлення та захисту своїх інтересів на державному рівні забезпечує три основні функції:

- обмін інформацією між учасниками спільнот та можливість зробити цю інформацію доступною для інших спільнот на місцевому, національному та міжнародному рівнях;
- мобілізацію нових спільнот та їх ресурсів;
- зміцнення вже існуючих спільнот та мобілізацію їх ресурсів.

Розглянемо можливості соціальних медіа для громадського сектору. Виконуючи функцію інформування, соціальна мережа може стимулювати велику кількість людей до повідомлення державним посадовим особам, представникам бізнесу чи ЗМІ про діяльність тієї чи іншої організації. Поширення інформації про свою організацію може відбуватись через розміщення на сторінках соціальної мережі контактів, анонсів запланованих подій та інших матеріалів, що мають відношення до роботи цієї організації. Також, функціональність соціальних мереж дозволяє проводити електронні опитування серед членів утворених спільнот. Найважливішою функцією соціальних мереж є можливість розповсюджувати новини для усіх користувачів соціальних медіа. Оскільки, новина, поширена через спільноти соціальної мережі, може бути скопійованою будь-яким членом спільноти і поширеною далі через інші канали соціальних медіа: блоги, мікроблоги та інші соціальні мережі.

Мобілізація нових спільнот та їх ресурсів, а також зміцнення вже існуючих спільнот стають можливими завдяки тому, що соціальні мережі слугують платформою для згуртування публічної підтримки певної спільноти чи організації, дозволяють групам інтересів будувати взаємовідносини з потенційними прихильниками. Завдяки веденню масової комунікації он-лайн

між членами спільноти, відбувається значне заощадження витрат організацій на оплату послуг пошти. Також, використовуючи інструменти соціальних мереж для мобілізації ресурсів громад, з'являється можливість ефективного залучення фінансування для своєї організації чи спільноти.

Зважаючи на всі переваги використання соціальних медіа громадським сектором, все ж таки дуже важливо розуміти, що веб-сайти соціальних мереж можуть бути тільки допоміжними засобами комунікації з цільовою аудиторією. Соціальні медіа не мають замінити безпосереднього спілкування між членами спільнот та залучення до них зацікавлених сторін. Наприклад, присутність громадської організації у будь-якій з соціальних мереж може досягти великої аудиторії, однак ця організація не буде мати доступу до людей, які не мають там облікового запису та й не зацікавлені в його отриманні.

Станом на кінець 2010 року, соціальна мережа „Фейсбук” (“Facebook”), визнана найпопулярнішою сьогодні у міжнародному масштабі. Аудиторія цієї соціальної мережі становить близько 500 млн. зареєстрованих користувачів [191]. Ця мережа являє собою веб-сайт, який дозволяє користувачам приєднатись до віртуальної громади та спілкуватись з іншими користувачами, маючи спільні інтереси. Серед усіх соціальних мереж сьогодні найбільш функціонально наповненими є саме сервіси мережі „Фейсбук”. Ці сервіси забезпечують можливість створювати швидко та безкоштовну присутність в Інтернеті, що є особливо корисним для неурядових організацій.

„Фейсбук” пропонує для неурядових організацій ряд методів збору даних для відстеження внутрішніх процесів, звітності та інформування про прийняті рішення в організації. Також НУО мають можливість використовувати цю соціальну мережу відслідковувати фінансові внески, кількість активістів, демографічну динаміку (тобто дані про гендерний розподіл та географічне розміщення).

Зазначимо також інформаційну роль соціальних медіа як своєрідної альтернативи офіційним ЗМІ. Так, наприклад, під час війни в Іраку, з'явилися блоги американських солдатів, які розповідали правду про те, що відбувається на

цій війні [101, с.158], а на інших блогах родичі та друзі солдат розміщували солдатські листи. Ці блоги стали альтернативою офіційній пресі та пропагандистським інструментам адміністрації США. Можна погодитись з тим, що блогерський рух став своєрідною формою протесту проти тиску адміністрації на ЗМІ. Оцінюючи роль блогів у політиці дослідники виділяють найбільш характерні тенденції: 1) використання блогів для інформування, консолідації прихильників і координації їхніх дій; 2) пропаганда своїх ідей; 3) контрпропаганда, боротьба проти політичних опонентів.

Підсумовуючи закономірності роботи соціальних медіа, важливо пам'ятати наступне: лише гармонійне поєднання використання всіх сервісів соціальних медіа дозволить досягти максимального ефекту для громадськості в:

- обміні інформацією на місцевому, національному та міжнародному рівнях;
- мобілізації нових спільнот та їх ресурсів;
- зміцненні вже існуючих спільнот та мобілізацію їх ресурсів.

III Наступним рівнем політичних відносин нами було визначено політичні взаємодії між органами державної влади.

Політична комунікація, що відбувається на офіційному державному рівні містить обмін інформацією між різними інститутами та установами органів державної влади за допомогою обміну офіційними документами. З метою підвищення ефективності роботи органів державної влади різних рівнів передбачається об'єднання існуючих у їх установах інформаційних систем в єдиний інформаційно-аналітичний комплекс. Документообіг в державі є системою, що матеріалізує процеси збору, перетворення, зберігання інформації, а також процеси управління: підготовку та прийняття рішень, контроль за їх виконанням. Метою створення системи електронного документообігу є забезпечення швидкого руху документів (указів, постанов, законів, розпоряджень, звітів і тд.) та скорочення терміну підготовки та прийняття рішень шляхом автоматизації процесів колективного створення та використання документів в органах державної влади.

Питання електронного документообігу не виступає предметом нашого дослідження. Та, оскільки, обмін офіційними документами може відбуватись не лише між органами влади, але й між неурядовими та комерційними організаціями (особливо, що стосується системи електронних звернень громадян), то вважаємо за необхідне дати коротку характеристику впровадження е-документообігу.

Визначимо, що основним інструментом

- 1) обміну електронними документами між організаціями та
- 2) системи державного е-документообігу

є електронний цифровий підпис (ЕЦП). Це вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який дає змогу ідентифікувати підписувача. Електронний цифровий підпис накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа. ЕЦП підтверджує достовірність і цілісність документу. Якщо в документ в процесі пересилки були внесені які-небудь зміни, нехай навіть зовсім незначні, то підміна виявиться. Сертифікат відкритого ключа містить персональну інформацію про власника, що дозволяє однозначно ідентифікувати автора документу. Електронний цифровий підпис за правовим статусом прирівнюється до власноручного підпису [132].

Таким чином, надання юридичної сили електронним документам повинно підвести нормативно-правову базу для паралельного існування паперових і електронних носіїв документів. Важливим залишається питання забезпечення інтеграції системних програмних платформ електронного документообігу на стандартних підходах та протоколах, а також питання додаткових засобів захисту інформації корпоративних мереж.

Схематично структуру електронної демократії як системи політичних комунікацій ми зобразили на рисунку 2.1.

На основі вивчення еволюції концепцій е-демократії, на початку цього розділу нами було встановлено можливість підтримки інформаційно-

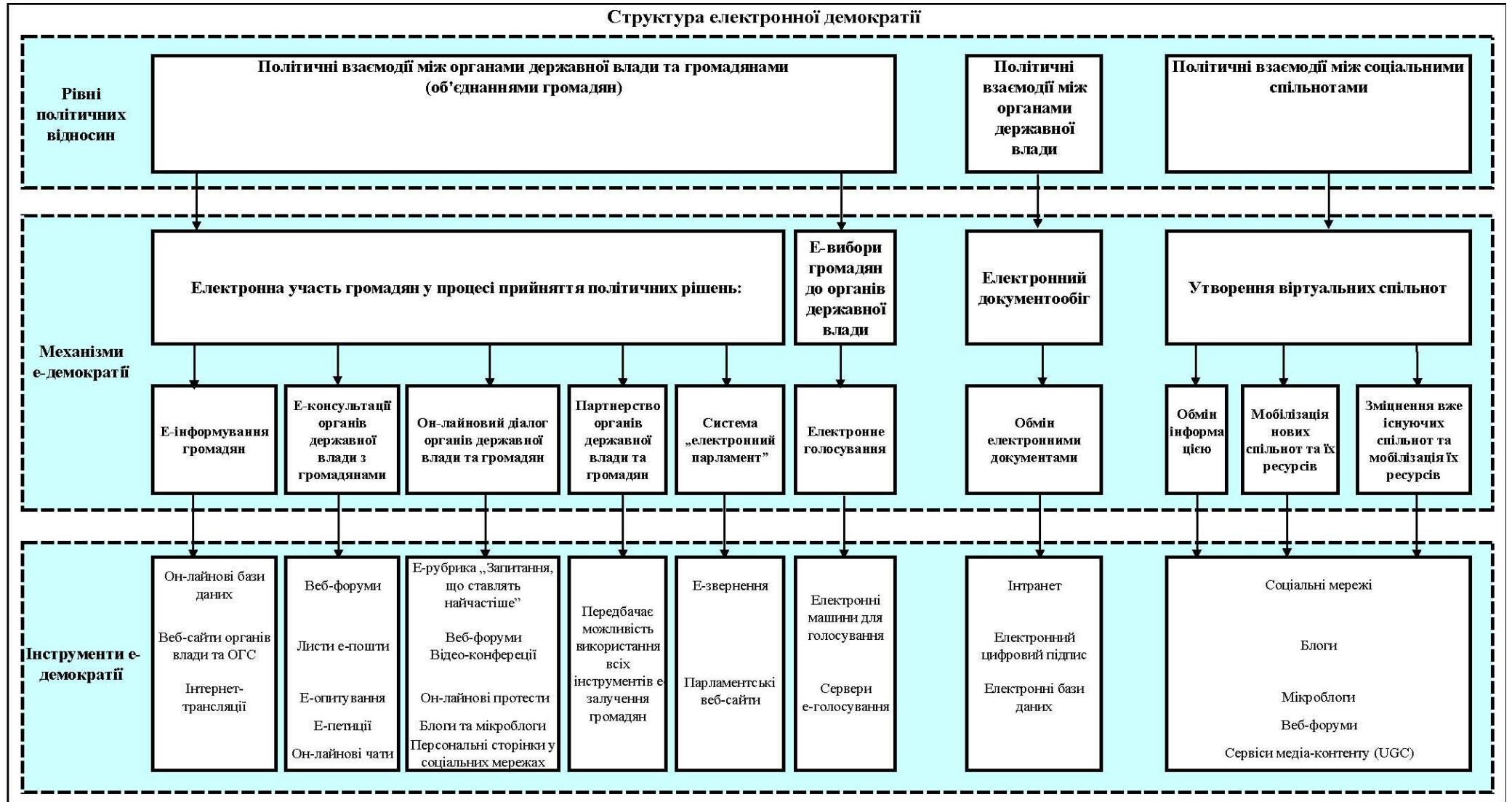

Рисунок 2.1. Структура електронної демократії

комунікативними технологіями всіх форм демократичної організації суспільства: прямої демократії, представницької демократії та демократії участі. У всіх цих формах демократичної організації суспільства функціонують різні механізми політичної участі. Цей аспект ми маємо також враховувати і при розгляді механізмів е-демократії. Як було доведено раніше, е-демократія є віддзеркаленням встановленого політичною системою форми демократичної організації суспільства. Структура е-демократії, яку ми щойно описали, враховує якомога ширші канали політичної участі громадян при збереженні представницької форми правління. В цьому аспекті, ми можемо сказати, що дана структура електронної демократії є відповідною до демократії участі.

Для представницької демократії, функціонування якої підтримується інформаційно-комунікативними технологіями, не буде характерною така велика кількість каналів доступу громадян до політичної участі. Взаємозалежність форм демократичної організації суспільства до рівня політичної участі громадян завжди необхідно враховувати в кожному окремому випадку при аналізі структури (і механізмів та інструментів, що підтримують функціонування структури) е-демократії.

Розглянувши сутність та структуру е-демократії, перейдемо до визначення та аналізу основних передумов, чинників та ризиків реалізації концепції електронної демократії як системи політичних комунікацій, про що йтиметься у наступному розділі дисертаційного дослідження.

Висновки:

1. З'ясовано, що найпершим виявом ідеї електронної демократії стала концепція „теледемократії”, яку розвивали Т.Беккер, К.Слейтон та Х.Артертон. Основні положення цієї концепції заклали фундамент для подальшої розробки концепції „електронної республіки” Л.Гроссманом. В основі цих концепцій лежить ідея прямої демократії.

Ідея технологічної підтримки представницької форми демократії лежить в основі концепції „електронної демократизації”, основні положення якої систематизував німецький дослідник М.Хаген. Електронна демократизація не має на меті запровадження прямих форм правління. В основі цієї концепції лежить прагнення забезпечення можливості більш вільного доступу громадян до інформації.

Більшість концепцій електронної демократії передбачають технологічну підтримку функціонування демократії участі. Таку форму демократичної організації суспільства описують концепції „кібердемократії”, „віртуальних спільнот”, „деліберативної демократії” та „електронного залучення”.

2. На основі вивчення еволюції концепцій е-демократії, встановлена можливість підтримки інформаційно-комунікативними технологіями всіх форм демократичної організації суспільства: прямої демократії, представницької демократії та демократії участі. Виокремлено три концептуально обґрунтовані наукові моделі е-демократії:

- 1) модель підтримки прямої демократії, якій відповідають концепції „теледемократії” та „електронної республіки”;
- 2) модель підтримки представницької демократії, якій відповідає концепція „електронної демократизації”;
- 3) модель підтримки демократії участі, якій відповідають концепції „кібердемократії”, „деліберативної демократії”, „віртуальних спільнот” та „електронного залучення”.

3. Виокремлено декілька тенденцій до визначення терміну „електронна демократія”: е-демократія як політична система; е-демократія як механізм забезпечення політичної комунікації; е-демократія як форма політичної організації суспільства; е-демократія як інструмент зміцнення демократії. У сукупності всі вони виражають авторське бачення сутності електронної демократії. Підтримується розуміння *електронної демократії* як форми політичної організації суспільства, що ґрунтується на основних принципах

демократії та передбачає активне залучення громадян до політичного процесу за допомогою засобів інформаційно-комунікативних технологій.

4. Поняття „електронна демократія” тісно пов’язане з поняттям „електронне урядування”. На основі аналізу позицій зарубіжних та вітчизняних науковців було виокремлено два підходи до розуміння співвідношення цих понять: 1) електронне урядування розуміється як явище ширше за електронну демократію; 2) електронна демократія розуміється як явище ширше за електронне урядування. Дисертанткою підтримується підхід до розуміння е-урядування як форми організації державного управління, за якого відбувається активна взаємодія органів державної виконавчої влади між собою, з комерційними організаціями та громадянським суспільством за допомогою ІКТ. Таким чином, функціонування електронного урядування співвідноситься лише з виконавчою гілкою державної влади, а розуміння електронної демократії є набагато ширшим, ніж електронного урядування.

5. До розробки концепції електронної демократії як системи політичних комунікацій запропоновано застосувати системно-кібернетичний підхід. Цей підхід передбачає розгляд політичної системи як системи політичних комунікацій, яка включає в себе політичні відносини між людьми та їх різноманітними об’єднаннями, які складаються у процесі здійснення політичної влади або з її приводу. Залежно від суб’єктного складу політичні відносини у системі політичних комунікацій здійснюються на трьох основних рівнях: політичні взаємодії між органами державної влади та громадянами (чи об’єднаннями громадян); політичні взаємодії між соціальними спільнотами; політичні взаємодії між органами державної влади різних рівнів. Таким чином, електронна демократія являє собою форму політичної організації суспільства, за якої участь громадян у політичному процесі здійснюється в межах визначених рівнів системи політичних комунікацій. Відповідно визначені рівні складають структуру електронної демократії.

6. Систематизовано основні механізми та інструменти, які забезпечують функціонування трьох рівнів політичних відносин системи політичних комунікацій. Доведено, що рівень електронної політичної участі громадян перебуває у залежності від рівня політичних відносин цієї системи.

На рівні політичних відносин між органами державної влади та громадянами (об'єднаннями громадян) функціонують два основні механізми електронної демократії. До першого механізму належить електронна участь громадян у процесі прийняття політичних рішень, який в себе включає п'ять складових: електронне інформування громадян, електронні консультації органів державної влади з громадянами, он-лайнний діалог органів державної влади з громадянами, партнерство органів державної влади та громадян, система „електронний парламент”. До другого механізму належать електронні вибори громадян до органів державної влади, які здійснюються за допомогою електронного голосування.

На рівні політичних взаємодій між соціальними спільнотами використовується механізм утворення віртуальних спільнот, який включає в себе три складові: обмін інформацією, мобілізація нових спільнот та їх ресурсів, зміцнення вже існуючих спільнот та мобілізація їх ресурсів. Основними інструментами підтримки цих механізмів визначено соціальні мережі та електронні щоденники.

На рівні політичних взаємодій між органами державної влади, основним механізмом підтримки цих взаємодій є електронний документообіг, інструментами підтримки якого є система Інтранет та електронний цифровий підпис.

РОЗДІЛ 3

ЧИННИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Можливості інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) провокують певні сподівання стосовно розвитку та зміцнення участі громадян у політичному процесі. Тим не менше, важливо враховувати те, що усталені форми політичної та соціальної поведінки людей надто повільно змінюються, щоб очікувати, що ІКТ забезпечать швидкий стрибок до одразу сформованої електронної демократії. Існує ряд як сприятливих, так і перешкоджаючих чинників становленню стійкої політичної системи, в якій ІКТ використовуються як засоби виконання найважливіших функцій демократичного процесу. Варто розуміти, що формування електронної демократії вимагає часу та чіткого плану дій. Як слушно зазначає американський дослідник Стівен Кліфт, хибною є думка, нібито використання технологій враз змінить усталену поведінку громадян, політичних діячів чи державних службовців [189]. Дослідник підкреслює, що вплив ІКТ на політичний процес є не революційним, а еволюційним. У цій частині дисертаційного дослідження важливо проаналізувати основні чинники та ризики реалізації на практиці концепції е-демократії як системи політичних комунікацій.

Середина ХХ століття знаменувалась появою теоретичних розробок теорій інформаційного суспільства, що мали безпосередній вплив на розвиток концепцій демократії участі, а відтак і електронної демократії. Теоретичний доробок вчених Й.Масуди, Д.Белла, Е.Тоффлера, М.Кастельса стали теоретичною передумовою та методологічною основою розвитку концепцій електронної демократії. В кінці ХХ століття почався перехід від теоретичних розробок концепцій електронної демократії до практичної їх реалізації на глобальному рівні. Відповісти на питання: що зумовило цей „перехід” стане можливо вивчивши основні передумови становлення електронної демократії.

З огляду на розкриті нами розуміння електронної демократії, підкреслюємо, що мова іде не просто про впровадження ІКТ в політичний процес для спрощення та автоматизації державного управління чи процесу голосування. Мова іде про зміну підходу до розуміння основних форм політичної участі громадян. Починаючи від д.п. ХХ-го століття, розробка нових форм взаємодії органів влади та громадян почала відбуватись у зв'язку з тим, що демократичні політичні системи почали зазнавати кризи політичної участі. Дослідники політичних аспектів становлення інформаційного суспільства пояснюють загострення проблеми політичної участі через виявлення непридатності тогочасної форми взаємодії влади з громадянами. Представницька демократія зазнала сильної критики її недоліків та була визнана як застаріла форма взаємодії влади з громадянами в умовах переходу від індустріального до інформаційного суспільства. За законами функціонування політичних систем як відкритих динамічних та нелінійних, дисбаланс та втрата рівноваги в одній з її підсистем неминуче впливає на всі решта елементи політичної системи. У зв'язку з тим, що прийняті рішення та дії влади „на виході” системи абсолютно не засновувались на попередньому аналізі запитів громадян, що надходили „до входу” системи, то з часом така система втратила рівновагу свого функціонування. Розрив між владою і громадянами відбувся в першу чергу внаслідок відсторонення громадян від політичних процесів. Вся можливість участі громадян фактично завершувалась одразу ж після обрання ними своїх представників, з якими здебільшого не було ніякого подальшого діалогу. В той же час, система політичних комунікацій зазнала кризи функціонування основного каналу політичного інформування – засобів масової інформації. Проблему концентрації влади над всіма інформаційними потоками у руках декількох комерційних та державних ЗМІ зазначали у своїх роботах ряд дослідників – Е.Кастельс, Г.Рейнгольд, О.Бард, Я.Зодерквіст та ін. На думку російського вченого А.Голичова: „у сучасному суспільстві на структуру соціально-політичного простору істотно впливає процес викривлення образу реальності, який здійснюють сучасні ЗМІ, ... які намагаються

реалізувати технології цілеспрямованого маніпулювання політичним процесом” [23, с.81]. Шведські дослідники О.Бард та Я.Зодерквіст як і Е.Кастельс, зазначають, що саме ЗМІ посилюють кризу представницької демократії, оскільки встановлюють власну диктатуру. Диктатура ЗМІ, в першу чергу виявляється в її намаганнях „...не відображати хід політичного процесу, а активно писати його сценарій та прод’юсувати” [6, с. 78-79]. Шведські вчені наголошують на тому, що політичний процес „...створюється, керується, висвітлюється й досліджується однією і тією ж групою – мас-медіа, і ця система не терпить і не допускає жодного нагляду, аналізу або критики іззовні” [6, с. 79-80]. В результаті цього, криза політичної участі була зумовлена поглибленням кризи представницької демократії та засобів масової інформації, що спровокувало падіння легітимності політичної влади, зниження до неї довіри громадян та загалом зниження їх політичної активності.

Можливість реалізувати необхідність формування альтернативних інформаційних потоків та додаткових механізмів залучення громадян до політичного процесу з’явилась в результаті активного розвитку ІКТ та винайдення Всесвітньої Мережі Інтернет. Можна стверджувати, що у кінці ХХ-го століття досить значна частина міжнародної спільноти в повній мірі визнала ті переваги, які несе з собою розвиток та поширення інформаційно-комунікативних технологій. У 1993-му році уряд США створив робочу групу для вивчення питань національної інформаційної інфраструктури, у зв’язку з чим була видана доповідь, яка визначила розвиток національної та глобальної інформаційної інфраструктури як пріоритет політики уряду США. У слід за Сполученими Штатами Америки, країни-члени Європейського Союзу у 1994-му році склали план дій „Європейський шлях до інформаційного суспільства”. У 1995-му році Європейська Комісія організувала Форум інформаційного суспільства, метою якого було прослідкувати процес становлення інформаційного суспільства в шести основних напрямках:

- вплив на економіку і зайнятість;

- основні соціальні і демократичні цінності у „віртуальній спільноті”;
- вплив на громадські та державні інститути;
- освіта та навчання в інформаційному суспільстві;
- культурний вимір та майбутнє ЗМІ;
- стійкий розвиток, технології та інфраструктури.

У відповідь на цю ініціативу держави-члени ЄС вже на національному рівні започатковують власні програми розвитку інформаційного суспільства [136, с.50]. Потужний потенціал ІКТ для розвитку сучасного суспільства на міжнародному рівні був визнаний в результаті підписання „Окінавської Хартії Інформаційного глобального суспільства” у 2001 році. Саме цей документ зафіксував визнання того, що „інформаційно-комунікативні технології є одним з найбільш важливих чинників, що впливають на формування суспільства ХХІ століття. Їх революційний вплив стосується способу життя людей, їхньої освіти і роботи, а також взаємодії органів влади та громадянського суспільства. Інформаційні технології швидко стають життєво важливим стимулом розвитку світової економіки” [110, с. 51].

Технологічною основою формування інформаційного суспільства став розвиток телекомунікаційних та інформаційних технологій, які стали лідерами технологічного поступу, невід'ємним елементом будь-яких сучасних технологій. Застосування ІКТ в політичному процесі зумовило формування нової взаємодії владних структур з громадянами, що дістала свій вияв у розвитку електронного урядування. Використання можливостей інформаційних технологій, усвідомлення і оцінка їхніх переваг, застосування їх безпосередньо для свого життя, надання державних послуг, громадської діяльності, навчання і т.д., в першу чергу, визначаються готовністю громадян, органів влади та комерційних структур до повсякденної роботи з ІКТ. Мова йде про впровадження нової моделі державного управління, що стала наслідком перетворення традиційних відносин громадян і влади, яка ґрунтується на ефективному процесі організації зворотнього зв'язку з населенням.

Традиційна система керування індустріалізованого типу з'явилася в середині XIX століття і її історія нараховує понад сто п'ятдесят років. Така управлінська система початково була націлена на керування залізницею і поштовою транспортною системою. Система, поставлена керувати цими послугами, що з'явилася в 1850-і роки в Сполучених Штатах, вважається найпершим прикладом

управління сучасного типу. Традиційна структура уряду дуже схожа на розгалужену організаційну модель, що існує в багатьох індустріальних організаціях. Основною рисою такої системи управління є її ієрархічна структура керування, тобто типова організаційна схема уряду має форму піраміди. Службові особи та персонал перебувають унизу ієрархії, вищі відомчі рівні продовжують піраміду ієрархії, а верховний уряд, такий як головний виконавчий службовець, перебуває наверху такої піраміди. [49, с. 1] Такий тип структури уряду відповідає потребам індустріального, адміністративного й управлінського суспільства та економічному і технічному середовищу індустріальної ери. Завдяки надмірно централізованій структурі прийняття рішень, система виявляє мало гнучкості і повільно відповідає на зміни зовнішнього середовища. З розвитком глобалізації недоліки такої системи керування стали все більше помітними. Багато переваг системи індустріальної доби в столітті інформаційному стали недоліками. Із просуванням інформаційної революції та приходом інформаційної ери такій організаційній структурі все складніше миттєво реагувати на завдання, що постають перед урядом сьогодні, особливо в аспекті отримання та використання інформації та прийняття рішень. Трансформація способу взаємодії органів влади з громадянами та між собою призвела до поступового формування електронного урядування. Відповідно до дослідження, проведеного організацією ЮНЕСКО в 2000-му році, 89% із числа вивчених 62 країн (39 країн, що розвиваються, і 23 розвинені країни) до деякої міри працювали в напрямку розвитку електронного керування і вважали його важливим. Фактично, майже всі індустріалізовані

країни включили до списку своїх політичних завдань розвиток електронного урядування [50, с.1].

Е-урядування у загальноприйнятому розумінні являє собою форму організації державного управління, за якої відбувається активна взаємодія органів державної влади між собою, а також з громадським та комерційним сектором за допомогою ІКТ. Для того, щоб визначити чи є розвиток електронного урядування передумовою формування е-демократії чи безпосереднім чинником її становлення, необхідно визначити характер взаємодії між органами влади та громадянами в умовах цієї форми державного управління. Слушним є висновок української вченої О.Ємельяненко, що електронне урядування співвідноситься з інститутами виконавчої влади, а е-демократія - з владою взагалі [51, с.9]. Доцільним є підтримати цю тезу, так як виконавча влада існує в умовах будь-якого політичного режиму, все ж її роль, структура і функції залежать від конкретної форми політичного режиму. Взавши за основу це розуміння співвідношення понять „е-урядування” та „е-демократії”, тепер є необхідним визначити співвідношення розвитку (становлення, формування) е-урядування та е-демократії.

Експерти ООН в процесі дослідження розвитку е-урядування виокремили три основних модулі взаємодій у системі державного управління. До першого модулю входять взаємодії між органами виконавчої влади та громадським сектором, який отримав назву „уряд для громадян” (G2C). До другого модулю входять взаємодії між органами виконавчої влади та комерційним сектором, який отримав назву „уряд для бізнесу” (G2B). До третього модулю входять взаємодії між різними інституціями органів виконавчої влади – „уряд для уряду” (G2G). Якщо модулі „уряд для бізнесу” та „уряд для уряду” передбачають використання ІКТ в першу чергу для спрощення та автоматизацій процедур взаємодій шляхом запровадження електронного документообігу, введення електронного цифрового підпису та надання державних послуг в он-лайнному форматі (в режимі реального часу за допомогою використання комп’ютерних мереж та Інтернету),

то варто звернути увагу на те, що модуль „уряд для громадян” передбачає п’ять основних рівнів розвитку [193, с.16]. В основі визначення кожної з цих п’яти стадій розвитку електронного урядування лежить певний рівень веб-присутності тої чи іншої урядової інституції. Веб-присутність розуміється як представництво певної урядової інституції в Мережі Інтернет через веб-портал. Рівні веб-присутності коротко вже були описані нами у попередньому розділі дослідження. Зараз важливо проаналізувати функції модуля „уряд для громадян”, щоб простежити як введення у дію того чи іншого рівня цього модуля впливає на розвиток чи гальмування процесів формування е-демократії. На цьому питанні варто зупинитись детальніше, тому розглянемо основні рівні веб-присутності урядових інституцій.

Перший рівень - початкова веб-присутність. Ця стадія характеризується появою веб-представництв владних структур. На цих веб-сайтах розміщується загальна інформація про склад керівництва правлячого органу, розміщується контактна інформація, інформація про веб-сайти інших органів державної влади. Цей канал комунікації є абсолютно одностороннім, хоча - зворотній зв’язок тут може бути представлений у вигляді відповідей даного правлячого органу на найбільш часті запитання до нього від громадян, які надходять будь-яким іншим каналом. Таке електронне представництво використовує статичні веб-сайти. Недоліками виступають відсутність повної інформації про всі департаменти, комітети чи управління правлячого органу, інформація не завжди є актуальною, відсутній її архів.

Другий рівень – просунута веб-присутність. На цій стадії вже є можливим для громадян отримувати спеціалізовану інформацію, яка постійно оновлюється. Також вже є наявною публікація законів, положень, регламентів, звітів, звернень представників влади до громадян. Існує архів, який є пов’язаний з пошуковою системою. Для даного веб-представництва використовуються такі технології як веб-портали і витяги інформації із баз даних та автоматизованих систем.

Основним недоліком є те, що цей канал інформації залишається одностороннім - „від влади до громадян”.

Третій рівень – інтерактивна веб-присутність. Ця стадія характеризується посиленням інтенсивності взаємодії між громадянами та правлячими структурами. Користувач такого веб-порталу може вже отримувати доступ до спеціалізованих даних, завантажувати через мережу різні форми чи бланки, назначати зустрічі з чиновниками. Відкритою є інформація до електронної пошти керівного складу правлячого органу, відповідно з’являється можливість надсилати свої коментарі щодо рішень, які приймаються. Недоліками тут є відсутність можливості контролювати громадянами виконання свого запиту. Також на цьому рівні ще не є доступним отримання державних послуг он-лайн.

Четвертий рівень – транзакційна веб-присутність. Користувачі можуть через Мережу отримувати документи та укладати угоди. Громадяни можуть отримувати державні послуги. Такі портали швидше орієнтовані на потреби громадян, ніж на правлячі структури. На цьому етапі вводиться електронний цифровий підпис. Найбільш важливим є те, що з’являється можливість для громадян звернутись до органу державної влади за допомогою ІКТ і отримати відповідь чи послугу, у встановлений термін та за встановленою процедурою та контролювати стан свого запиту.

П’ятий рівень – повністю інтегрована веб-присутність. Відрізняється тим, що дозволяє владі здійснювати всі послуги через національний веб-портал, а користувачу Мережі – негайно отримувати будь-яку послугу. Цей рівень є етапом розвитку „Поєднаного уряду” (від англ. „Connected government”). На цьому етапі уряд перетворюється в об’єднане ціле, що відповідає потребам громадян через розвиток інтегрованої служби підтримки. Такий „Поєднаний уряд” характеризується наявністю: горизонтальних зв’язків (між органами влади); вертикальних зв’язків (між органами центральної та місцевої влади); інфраструктурних зв’язків; зв’язків між урядом та громадянами; зв’язків між зацікавленими сторонами (урядом, приватним сектором та громадянським

суспільством. Крім цього, на стадії розвитку поєднаного уряду ним активно підтримується і заохочується електронне залучення громадян до процесу прийняття урядових рішень.

Саме завдяки розгляду основних модулів взаємодій та визначення рівнів е-урядування стає очевидно, що поняття „е-урядування” є вужчим, ніж розуміння поняття „е-демократії”. Водночас е-урядування є складовою частиною е-демократії. Однак, варто зауважити, що е-урядування стає складовою частиною е-демократії лише тоді, коли в межах модулю взаємодії „уряд громадянам” повністю функціонують ті рівні, які забезпечують залучення громадян до процесу вироблення, прийняття та реалізації урядових рішень. В результаті міжнародного досвіду розвитку е-урядування та е-демократії, вченими (С.Кліфт, С. Лондон, О.Шевчук, О.Голобуцький, О.Ємельяненко та ін.) простежено закономірність впровадження в систему державного управління спершу технологій е-урядування, що з часом у демократичних політичних системах призводить до розвитку е-демократії. Так, наприклад, С.Кліфт зазначає: „ ... з еволюційної точки зору, електронний уряд вже зараз впливає на формування демократії участі у таких державних утвореннях, де є історичне, політичне чи культурне підґрунтя для більш активного громадянського суспільства, де відповідно уряд спрощує процедуру участі громадян в політичному житті та процедуру консультативного спілкування з громадськістю [189].

В той же час, у ряді країн з недемократичним політичним режимом ми також можемо прослідкувати тенденцію активного впровадження ІКТ в політичний процес. Однак, варто звернути увагу на те, що у таких державах застосування ІКТ у модулі взаємодії „уряд для громадян” здебільшого функціонують лише ті рівні е-урядування, які передбачають спрощення процедури надання державних послуг громадянам. І, відповідно, у модулі взаємодії „уряд для уряду” робиться великий акцент для спрощення процесу державного управління в результаті запровадження електронного документообігу та інших автоматизованих технологій. У державах з недемократичними

політичними режимами ті рівні е-урядування, які передбачають відкрите та прозоре інформування громадян про здійснення державної політики та залучення громадян до процесу прийняття рішень, взагалі не набувають свого розвитку та не функціонують.

З огляду на це, можна зробити висновок, що рівні розвитку е-урядування не є взаємозалежними стадіями розвитку одного процесу. Держави з недемократичними політичними режимами легко можуть оминати перші рівні веб-присутності урядових інституцій, які передбачають відкрите та відповідальне інформування громадян про здійснення державної політики, а одразу ввести в дію, наприклад, рівень транзакційної веб-присутності, який характеризується вільною можливістю електронних взаємодій між державним, громадським та комерційним сектором для надання та отримання послуг в режимі реального часу.

Що стосується демократичних політичних систем, то тут ми також не можемо стверджувати, що процес впровадження технологій е-урядування та е-демократії носить цілісний характер. Так, наприклад, американський дослідник С.Кліфт зазначає: „Успіх реалізації проектів е-демократичних практик в межах однієї країни або урядової установи зовсім не гарантує поширення таких практик на інші урядові установи чи тривале провадження такої політики, навіть якщо цінність та ефективність таких практик була чітко продемонстрована. Нема жодної гарантії того, що з виборами та зі зміною влади не будуть змінені політичні пріоритети та підходи” [189].

Співвідношення розвитку е-урядування та становлення е-демократії досить специфічно може відбуватись у державах з перехідною політичною системою, де владна верхівка представлена носіями авторитарних цінностей, в той час як громадяни вже можуть набувати та сприймати ліберально-демократичні цінності. У даній ситуації ініціатива представлення інтересів громадян швидше за все буде вводиться не владними органами за допомогою технологій е-урядування, а „знизу” - безпосередньо від самих громадян, які не чекатимуть розвитку тих чи інших рівнів е-урядування. Використовуючи засоби

ІКТ, громадяни отримують потужний інструментарій виразу та представлення своїх інтересів як в межах конкретної країни, так і для міжнародної спільноти.

Розглянувши приклади співвідношення використання технологій е-урядування та е-демократії, стає очевидно, що розвиток е-урядування являє собою передумову становлення е-демократії, однак не є безпосереднім чинником її розвитку. Цей висновок корелюється з висновком більшості дослідників, які стверджують, що поява ІКТ та подальше використання їх у політичному процесі зовсім не гарантує демократизацію цього політичного процесу. Так само як використання ІКТ є лише засобом, який забезпечує можливість (якою можна і не скористатись) демократизувати політичний процес. Відтак і розвиток е-урядування є лише передумовою розвитку е-демократії, а не безпосереднім чинником її становлення.

В який спосіб технології е-урядування розвивають готовність громадян до електронної участі у політичному процесі? Впровадження в процес державного управління модулів електронного урядування дає поштовх громадянам і комерційним структурам для використання можливостей ІКТ на державному рівні. Оскільки спершу починають функціонувати модулі „уряд для уряду”, „уряд для бізнесу” та „уряд для громадян”, то, відповідно, на їх основі формуються зворотні зв'язки через модулі „бізнес для уряду” та „громадяни для уряду”, і саме на цьому етапі зворотної комунікації починають функціонувати певні елементи політичного електронного залучення громадян. Такого висновку дотримуються і вітчизняні дослідники О.Голобуцький та О.Шевчук: „електронна демократія виникає як результат освоєння громадянами ІКТ в процесі використання послуг електронного уряду. Послідовність саме така, бо е-демократія потребує певного рівня психологічної адаптації громадян до інформаційних інновацій, засвоєння ними навичок використання ІТ в процесі взаємодії з владними структурами. Сервіси електронного уряду вимагають меншої підготовки, оскільки здебільшого транзакції полягають у заповненні автоматизованих форм” [24].

Відтак, підвищення задоволення інтересів громадян та обслуговування громадян через надання їм державних послуг он-лайн є своєрідним „містком” між традиційними проектами е-урядування та он-лайновими зусиллями просування демократії участі. Урядові веб-сайти, що надають громадянам державні послуги, у себе на сторінках можуть розмішувати опитування для встановлення зворотнього зв'язку з громадянами, - чи задоволена громадськістю послугами, які надаються, які додаткові послуги необхідно перевести в он-лайновий режим і т.д. Таким чином, громадяни поступово включаються у процес прийняття рішень через он-лайн і відповідно поступово звикають до дієвості своєї участі в он-лановому форматі. Тобто, елементи е-демократії з'являються тоді, коли запропонована державна послуга, що надавалась в он-лайновму режимі, була вдосконалена за допомогою врахування побажань громадян, які були висловлені (побажання) також в он-лайновому режимі. Тоді у громадян, на основі свого обслуговування державою, формується відчуття своєї участі у прийнятті політико-управлінських рішень, що забезпечує задоволення їх інтересів та в подальшому формуватиме готовність до електронних консультацій з громадськістю та до електронної політичної участі.

Загалом в дослідженні теми „Інтернет і демократія” можна виділити три основних підходи [17, с.255]. Один з них виражає так звану „популістську точку зору”, згідно якої Інтернет відновлює можливість індивідуального впливу на владу та її політику. Суть популістської теорії полягає в ідеї, згідно з якою засоби комунікації є чинником, який в певній мірі визначає рівень політичної активності виборців. Прихильники цієї точки зору це пояснюють тим, що на їх думку, Інтернет завдяки тому, що надає більше можливостей для обміну інформацією, з однієї сторони посилює вплив на політику звичайних громадян, і з іншої сторони послаблює вплив тих, кому на даний час належать засоби масової інформації. Тобто чим більше можливості для безпосереднього спілкування громадян з органами влади, тим більше вони ставатимуть залученими до політики. Таким чином Інтернет, з популістської точки зору, децентралізує доступ звичайних

громадян до обміну політичною інформацією. Далі передбачається збільшення особистої участі громадян в політиці з посиленням їх впливу на суспільне життя.

Наступним підходом до розгляду впливу Інтернету на розвиток демократії є так звана „комунітаристська точка зору”. Відповідно до цього підходу, Інтернет сприятиме перебудові зв’язків між різними соціальними прошарками населення. Тобто основна функція Інтернету буде полягати у формуванні і розвитку „спільноти”. На думку Г. Рейнольда, „спільнота” створюється тоді, коли люди взаємодіють між собою у мережі Інтернет досить тривалий період для того, щоб розвинути міцні зв’язки, а Інтернет звільняє даний процес створення спільноти від обмежень, що накладаються фізичною віддаленістю її членів у просторі [217]. Таким чином, у локальній спільноті з’являється можливість розширитись до масштабів держави чи навіть всього світу. Якщо популістська теорія стосується змін у взаємодії громадян з органами влади, то сподівання прихильників комунітаристської теорії ґрунтуються на посиленні взаємодії громадян між собою, що формуватиме певний тип політичної культури заснований на цінностях спільностей – поваги до точки зору інших, усунення дискримінації за будь-якими ознаками, покращення взаєморозуміння.

Ще одним з підходів у вивченні взаємозв’язку розвитку ІКТ та демократії є концепція „пришвидшеного розвитку плюралізму”, яка ґрунтується на двох припущеннях. Перше - полягає в тому, що на індивідуальному рівні Інтернет ніяк не зможе змінити той факт, що більшість людей компетентні у засобах отримання інформації і добору політичних новин. Громадяни виявляють стійкий інтерес тільки до обмеженого кола політичних проблем, залишаючись байдужими до інших. Друге припущення стосується того, що інформаційний потік та обмін інформацією полегшують участь громадян в політичному процесі.

Тобто, основним питанням впливу Інтернету на політичний процес є визначення його потенціалу демократизації суспільно-політичних взаємодій. Відтак, в основі трьох підходів до вивчення цієї проблематики визначений критерій – рівень впливу ІКТ на активізацію політичної участі громадян.

У 2001-му році вийшла з друку книга „Цифровий розрив”, автором якої є американська вчена Піппа Норріс (Pippa Norris) [209]. Дослідниця провела одне з найгрунтовніших досліджень щодо впливу Інтернету на демократію. Вчена окреслила найбільш ймовірні вектори впливу Всесвітньої Мережі на розвиток демократії:

- забезпечення можливості малочисельних „груп інтересів” об’єднатися на основі спільної діяльності;
- забезпечення можливості людей та малочисельних спільнот, які не мають у своєму розпорядженні великих фінансових ресурсів, представити мету своєї діяльності для великого кола осіб;
- забезпечення легкого доступу до ознайомлення з великим діапазоном точок зору громадськості;
- забезпечення довготривалого зберігання інформаційних матеріалів з журналістських, академічних чи приватних джерел;
- забезпечення інтерактивної комунікації між громадськістю та владою;
- формування он-лайнових (віртуальних) спільнот [220, с.41].

Задаючи питання - наскільки реальними є перераховані можливості громадсько-політичних взаємодій, дослідниця вказує на одну важливу умову їх втілення у життя. Ця умова стосується визнання владними структурами можливості громадськості використовувати Інтернет для забезпечення їхньої політичної участі, і погодження владою ввести це у повсякденну практику.

Однак, звернемо увагу на результат дослідження П.Норріс. Узагальнивши великий масив даних про використання Інтернету у більш ніж півтора сотні країнах, вчена дійшла висновку, що люди, які використовують електронні засоби для активізації своєї участі в політиці, є політично-активними і за межами Інтернет-простору [209, с18,231]. Основним висновком вченої є те, що Інтернет зміцнює, однак не трансформує політичні відносини. В той же час, на думку П.Норріс, Інтернет стає спільним засобом мобілізації різного роду ресурсів для влади та громадян. Висновок того, що рівень політичної участі громадян зовсім не

залежить від насиченості політичної сфери технічними засобами, підтримує ряд зарубіжних та вітчизняних дослідників таких як Г.Вайнштейн, В.Смагін, О.Лосенков, В.Солодов, О.Ємельяненко, О.Маліс. Російський дослідник Г.Вайнштейн підсумовує: „Інтернет справді багато в чому спрощує прояв політичного залучення, але зовсім не формує його. Той, хто вже відрізняється політичною активністю і для кого є характерним стійкий інтерес до політики, отримує завдяки Інтернету ще один додатковий і досить ефективний засіб реалізації своєї активності. Але Інтернет сам по собі не перетворює політично-неактивних громадян в політично-активних” [14, с.18].

Підтримуючи висновки зазначених дослідників, погоджуємось з тим, що основною причиною можливості активізації громадян в громадсько-політичній діяльності є потенціал зміцнення системи горизонтальних зв'язків за рахунок розвитку ІКТ, які стають ефективним засобом політичної самоорганізації, який дозволяє активізувати їх (громадян) участь в суспільно-політичному житті.

Дослідивши різні підходи до розгляду проблеми впливу Інтернету на розвиток демократії, проаналізувавши аргументи різних підходів, визначаємо технологічними передумовами електронної демократії наступні вектори впливу ІКТ на розвиток демократичних процесів:

- підвищення ефективності державного управління за допомогою використання електронних засобів організації державного урядування;
- збільшення відкритості та прозорості політичних інститутів і політики загалом;
- поява в широких верствах населення реальної можливості брати участь в обговоренні суспільно-політичних проблем;
- розширення можливостей взаємодії громадян з органами влади, що оновлює систему зв'язків між суспільством і владою;
- виникнення нових, досить ефективних механізмів політичної мобілізації мас;
- децентралізація політичного інформування, в результаті зниження ролі традиційних ЗМІ та виникнення новітніх медіа.

Підсумовуючи вище сказане, визначимо, що до технологічних передумов становлення е-демократії належить активний розвиток телекомунікаційних та інформаційних технологій і поступове впровадження їх в політичний процес. Однак, технології самі по собі не підвищують рівень відкритості діяльності органів влади чи рівень залучення громадян до політичного процесу. Технології забезпечують тільки умови цього, стають засобом інформування та залучення. Але чи будуть (і в який спосіб) використовуватись ці засоби в конкретному суспільстві залежить тільки від особливостей розвитку та функціонування політичної системи данного суспільства.

В свою чергу, до політичних передумов становлення демократії участі, а відтак і електронної демократії належать:

- криза політичної участі, що була виявлена у кризі функціонування представницької демократії та у кризі функціонування ЗМІ;
- розвиток електронного урядування як нової форми державного управління.

В результаті того, що однією з основних проблем сучасних демократій стало відсторонення громадян від політичних процесів, це питання було підняте на міжнародному рівні. Що показово, проблемою кризи політичної участі громадян стурбовані як представники органів влади демократичних політичних систем, так і неурядові організації. Саме громадянське суспільство, як елемент демократичних політичних систем, надає громадянам разом з представниками політичних партій та груп інтересів можливість альтернативного способу політичного інформування. В будь-яких політичних перетвореннях можливий підхід як „згори донизу”, так і „знизу догори”. Як зазначає М.Вершинін, „Якщо інформатизація бурхливо розвивається „зверху”, не проникаючи в суспільство, то вона не дозволяє громадянам слідкувати за діяльністю держструктур, перевіряти їх, а отже не тільки не робить державу більш прозорою, але може істотно посилити монополію держави на інформацію” [16, с.153]. Підхід „згори донизу” також може характеризуватися ліберальним підходом до інформатизації, коли органи влади за

допомогою технологій е-урядування зосереджуються на інформуванні громадян про державну діяльність, залучення громадян до процесу прийняття рішень та забезпечення можливості обговорення політичних питань і державних послуг. У підході „знизу догори” громадяни виступають швидше як виробники, ніж просто споживачі політики. Готовність громадян бути не просто споживачами, а й виробниками політики є визначальним чинником у формуванні демократії участі, а відтак і становленні е-демократії. Постає питання – якою мірою громадськість є готовою до активного залучення у політичний процес, та якими є культурні передумови цієї готовності.

Культура як „друга природа”, постійно взаємодіє з людиною, що завжди має деяке зовнішнє матеріальне вираження. Ця взаємодія, як відомо, є діалектичною і виявляється у формі засвоєння людиною культури (розпредметнення її) і створення людиною культури (опредметнення її). Засвоюючи культуру, людина поглинає минуле знання, традиції, історичний досвід; а розвиваючи її, людина творить і винаходить щось нове. Тому, можна погодитись з дослідником А.Голичовим, що „... культура – це не діяльність чи поведінка людини (тобто, як наслідок певних причин). Навпаки, культура – це те, що стимулює індивіда чи суспільство діяти так, а не інакше (тобто є сама причиною)” [23, с. 162]. Таким чином, культура стає детермінантою людських дій і вчинків. Це пояснює те, що політична культура являється стержнем політичної системи.

Роль культури в політичних системах різноманітних суспільств значною мірою визначена у концепції політичної культури Г.Алмонда (G.Almond) та С.Верби (S.Verba). „Політична культура – це різноманітні, нестійко повторювані когнітивні, афективні та оціночні орієнтації відносно політичної системи загалом (її аспектів на „вході” та „виході”) та себе як політичного актора” [2, с.563]. Г.Алмонд вважає політичною культурою демократії зразки поведінки, що спостерігаються в країнах Заходу, насамперед у Великобританії та США, де існує так звана „громадянська культура”. Громадянська культура постає як змішана і за

своїми характеристиками об'єднує три ідеальних типи політичної культури – парохіальну, підданську та активістську [2, с.564]. Відповідно до цієї теорії, суспільства, для яких характерна парохіальна культура – не виявляють цікавості до політичних подій, і не приймають ніякої участі у політичному процесі. Підданський тип політичної культури характеризується виявом зацікавленості, але відсутністю участі у політичному процесі. За активістського типу політичної культури, громадяни активно цікавляться та беруть участь у політичному житті суспільства, і такий стан суспільства Г.Алмонд та С.Верба визнають хворобливим. І останній, змішаний тип політичної культури – „громадянська культура” виявляється у відсутності постійного включення громадян в політичний процес, однак характеризується активною громадською політичною участю в періоди необхідності виразу та представлення своїх інтересів на державному рівні. Тож питання постає у тому чи змінюється тип політичної культури суспільства в результаті використання Інтернету у політичному процесі. Можна розглядати вплив інформаційно-комунікативних технологій на політичну культуру в ціннісному та нормативному контекстах. Розглянемо спершу ціннісний контекст.

Підкреслюючи роль культури у процесі демократизації, Р.Інглхарт (R.Inglehart) , виокремлює поняття „культурної модернізації” [65]. Вчений вважає, що головною складовою культурної модернізації є ліберальні прагнення на масовому рівні, результатом яких є посилення індивідуальних можливостей в суспільстві. Відповідно до цього, до показників політичної культури, що прямо пов'язані з демократією належать: задоволеність життям, толерантність, протестна поведінка, міжособистісна емпатія, взаємна довіра, інституціональна довіра, суспільна активність, соціальні зв'язки, політична поміркованість та інтерес до політики [65, с.9-11]. Теорія постматеріалізму та постмодернізму, пов'язана з дослідженнями американського вченого Інституту соціальних досліджень при Університеті штату Мічиган Р.Інглхарта, є найбільш розвинутим теоретичним аргументом трансформації цінностей в процесі розвитку сучасного

суспільства. Якщо цю теорію примінити до функціонування он-лайнової спільноти, враховуючи віковий та освітній профіль користувачів Інтернету, можна очікувати формування кіберкультури, яка буде особливо чутливою до постматеріалістичних цінностей свободи вираження думок та їх висловлення, толерантності до думок, прагнення до соціальної рівності, секуляризму, інтернаціоналізму, самовираженню та демократії участі [209].

Американська дослідниця П.Норріс, вважає: „Посилення використання Інтернету у всіх сферах життя буде впливати на домінуючі цінності суспільства” [209]. Якщо певна діяльність в Інтернеті впливає на цінності громадян, то стає очевидним потенціал Всесвітньої Мережі для впливу на громадську думку. У цьому випадку важливо визначити характер такого впливу. Досліджуючи вплив Інтернету на формування політичної культури, важливо зрозуміти чи є домінуючі цінності, переконання, політична поведінка користувачів он-лайнової сфери відмінними від політичної культури суспільства загалом. П.Норріс, наполягає на тому, що досвід он-лайнового періоду життя користувачів не змінює більшості їх цінностей та пріоритетів, оскільки корінь політичної соціалізації особи формується у її дитячих та юнацьких роках. У цей період на соціалізацію особи великий вплив мають її соціальне походження та оточення. Зачасту лише невідповідність між набутим соціальним становищем та соціальним походженням призводить до зміни політичної культури особистості. Кіберпростір швидше стає простором, який віддзеркалює вже набуті цінності та переконання особистості. Для прикладу, меломани шукатимуть веб-сайти музичної тематики, фінансові аналітики завантажуватимуть акції фондових бірж, а політичні веб-сайти перш за все зацікавлять політичних та громадських активістів. Таким чином, вплив Інтернету на формування політичної культури полягає швидше у зміцненні певних політичних цінностей, а не у трансформації їх. Варто звернути увагу, що переконання того покоління, яке народилось в період вже розвинутих інформаційних технологій, однозначно зазнають впливу Інтернет-середовища, та

сприйняття ними постматеріалістичних та постмодерністських цінностей, які домінують у кіберпросторі в сучасному суспільстві.

Підтримуючи висновок П.Норріс про те, що Інтернет-простір не змінює, а лише віддзеркалює тип політичної культури, розглянемо також нормативний контекст впливу ІКТ на політичну культуру. Звернемо увагу на тезу М.Кастельса, що саме мережа складає нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення мережевої логіки у значній мірі чинить вплив на хід і результат процесів пов'язаних і з виробництвом, і з повсякденним життям, і з культурою, і з владою [187, с.469]. З огляду на мережевий спосіб взаємодії користувачів кіберпростору та на те, що Інтернет-простір не трансформує тип політичної культури, наголосимо, що Всесвітня Мережа істотно змінює саме спосіб взаємодії учасників політичного процесу. Аналіз у нормативному контексті передбачає спробу визначення, які конкретні практичні норми, методи, принципи, інструменти будуть використовуватись суб'єктами політичного процесу для реалізації політичних взаємодій в Інтернет-просторі. В даному випадку визначальний вплив чинитимуть норми і традиції Інтернет-культури (кіберкультури), що виявлятимуть себе як особливості „життєдіяльності” в Інтернеті. Що саме дає право говорити про існування такого виду культури? - в першу чергу, як доводить російський вчений А.Голичов: „Інтернет є соціальним інститутом, оскільки, по-перше, він переслідує соціально значимі цілі: надання можливості миттєвого просторово-часового обміну інформацією, широкомасштабного спілкування, підвищення ефективності у підприємстві, навчанні та інших сферах, покращення якості і розширення переліку соціальних послуг, що надаються населенню; По-друге, Мережа здійснює ряд функцій таких як інформаційно-комунікативна, інформаційно-когнітивна, соціально-інтегруюча, соціально-трансформуюча, інтегративно-технологічна” [23, с. 168]. Будь-який соціальний інститут має власну культуру як іманентно властивий йому атрибут. Саме у зв'язку з цим для входження у кіберпростір, та здійсненні у цьому

просторі політичних взаємодій необхідно пройти етап соціалізації у кіберпросторі.

Підсумовуючи зазначене вище, визначимо що до культурних передумов формування демократії участі, а відтак і становлення електронної демократії, можна віднести процес „культурної модернізації” сучасного суспільства, головною складовою якої є ліберальні прагнення на масовому рівні, результатом яких є посилення індивідуальних можливостей в суспільстві, що виражається у задоволеності життям, толерантності, протестній поведінці, міжособистісній емпатії, взаємній та інституціональній довірі, суспільній активності, соціальних зв'язках, політичній поміркованості та інтересі до політики, що підкріплюється використанням інформаційно-комунікативних технологій.

Проаналізовані вище технологічні, політичні та культурні передумови формування демократії участі складають підґрунтя для реалізації на практиці концепцій електронної демократії. На основі зазначених трансформаційних процесів в демократичних політичних системах, проаналізуємо основні чинники впровадження в життя концепції електронної демократії як системи політичних комунікацій. Реалізація цієї концепції полягає в можливості впровадження механізмів е-демократії в політичний процес.

Одним з основних та одним з найголовніших чинників впровадження в політичний процес механізмів е-демократії є наявність політичної волі на те. Ще в свій час американсько-канадський політолог Девід Істон визначав завданням науки про політику необхідність вивчення переходів, або обмінів, між системою та її оточенням як стабілізуючих, так і дестабілізуючих чинників функціонування політичної системи. Основною одиницею аналізу політичної системи у зв'язку з цим Д.Істон визначив політичну взаємодію. Від інших соціальних взаємодій політична взаємодія відрізняється тим, що вона спрямована насамперед на авторитарний (примусовий) розподіл цінностей у суспільстві [175, с.223]. Головне призначення політичної системи за Д.Істоном, полягає у виконанні функції розподілу цінностей та примушенні більшості членів суспільства погодитися на

нього на тривалий час. Невиконання системою цієї функції призводить до зростання напруження в системі і навіть до її руйнування. Грунтуючись на системному підході вивчення електронних політичних взаємодій, підтверджуємо те, що саме через авторитарний розподіл цінностей у суспільстві і, відповідно, через політичну волю стане можливим впровадження механізмів е-демократії в політичний процес. Ефективність функції авторитарного розподілу цінностей у суспільстві щодо активного залучення громадян до процесу прийняття політико-управлінських рішень за допомогою ІКТ можлива лише за умови готовності громадян до електронних політичних взаємодій. Така готовність громадян може бути виміряна індексом електронної готовності (E-Readiness Index), який „є інструментом для вимірювання потенціалу населення до використання ІКТ, дивлячись на те, як багато людей мають необхідні навички і визначення того, у який спосіб ці навички використовуються в даний час” [223]. Таким чином, електронну готовність громадян можна визначити наступним чинником впровадження механізмів е-демократії в політичний процес.

Завданням представників органів влади є необхідний розвиток потенціалу і навичок місцевих, регіональних та національних неурядових організацій для того, щоб вони могли брати активну участь у формуванні політики, розробці нормативно-правових проектів і наданні державних послуг. Створення можливостей може включати навчальні семінари для поліпшення розуміння ролей неурядових організацій та органів державної влади у цьому залученні чи програми обміну для полегшення розуміння реалій кожної зі сторін. Однак, без політичної волі залучити громадян до процесу прийняття політичних рішень буде неможливо. Як слушно зазначив С.Кліфт: „В першу чергу саме представники влади мають розуміти необхідність та бачити користь від використання ІКТ для залучення громадян до політичного процесу. Тільки у дуже рідкісних випадках ІКТ спрацюють у неадаптованих політичних системах до використання цих технологій через „серце управління” [189]. Для того, щоб сприяти встановленню зв'язків між органами державної влади і неурядовими організаціями, ряд країн

створили координаційні органи. До них відносяться: державні органи такі як: контактна особа для громадянського суспільства в кожному міністерстві чи центральний координаційний орган в якості окремого координатора; об'єднані структури, наприклад, багатосторонні комітети, робочі групи, експертні ради та інші консультативні органи (постійні або спеціальні); або альянси/коаліції неурядових організацій, які об'єднують ресурси та розробляють спільні проекти.

Звернемо увагу на результати деяких досліджень, які свідчать про те, що більшість чиновників в процесі комп'ютеризації владних кабінетів сприймають інформаційні технології в першу чергу як інструмент підвищення внутрішньої ефективності підрозділів, як засіб „полегшити собі життя, але не як засіб підвищення якості обслуговування громадян, крок на шляху до сервісної держави” [141, с.43]. Враховуючи таку тенденцію можливого одностороннього сприйняття використання ІКТ в державному управлінні, варто визначити необхідність проведення професійної та соціально-психологічної адаптації державних службовців до роботи з інформаційними технологіями як інструментами залучення громадян до політичного процесу. Такі навчальні програми адаптації держслужбовців до використання ІКТ відіграватимуть роль важливого чинника реалізації концепції е-демократії в системі політичних комунікацій.

Визначені три чинники впровадження механізмів е-демократії в політичний процес - політична воля, електронна готовність громадян і професійна соціально-психологічна адаптація державних службовців до роботи з ІКТ - тісно пов'язані ще з одним чинником, що являє собою соціалізацію в кіберпросторі.

Процес соціалізації громадянина в кіберпросторі є певним чином дзеркальним процесу звичайної політичної соціалізації. Якщо через політичну соціалізацію здійснюється формування, відтворення і розвиток політичної культури, то таким же чином і через соціалізацію в кіберпросторі здійснюється формування, відтворення і розвиток кіберкультури. Як пише С. Бондаренко,

соціалізація в кіберпросторі – це процес входження (інтеграції) користувача в соціокультурне середовище за допомогою освоєння технологій комунікації, інформаційної культури, соціальної навігації, інформаційної грамотності, а також соціальних норм, цінностей і рольових вимог [12]. За аналогією, індикаторами кіберсоціалізації дослідник визначає рівні електронної грамотності й інформаційної культури індивіда. Оскільки питання електронної грамотності ми розглянули дещо раніше в аспекті електронної готовності громадян, то зараз варто детальніше зупинитись на розгляді інформаційної культури індивіда, а саме – культури інформаційної відкритості як чиннику впровадження механізмів е-демократії в політичний процес.

Свобода доступу до інформації є не тільки фундаментальним правом людини, а й умовою поінформованої участі громадськості у державному управлінні. Інформаційна відкритість являє собою безпосередній чинник розвитку динамічних і демократичних суспільств та інституцій. Така відкритість в першу чергу сприяє встановленню довіри між громадянами та органами державної влади, а також розвиває принципи участі громадськості.

Датський інститут прав людини, за результатами проведеного дослідження у 2005 році, сформулював деякі рекомендації, які стосуються інформаційної відкритості [21]. Одним з основних висновків стало те, що державне управління повинне бути відкритим щодо фінансового менеджменту та послуг, які надаються громадянам. Крім цього, воно має бути відкритим щодо того, яким чином напрями державної політики та процедури регулюють розвиток відповідних видів діяльності. Як мінімум, це зобов'язання має стосуватись таких галузей:

- розроблення та реалізація політики, стратегій, ініціатив та планів;
- фінансові рішення, включно із бюджетами та фінансовою звітністю;
- прийняття рішень в адміністративних справах;
- оцінювання ефективності діяльності сектору;
- інформація про послуги;

- засідання органу управління.

Кампанії такого роду проходять в багатьох країнах. Одними з перших були кампанія „Відкрита Швеція” (Режим доступу: www.oprnasverige.gov.se) та домашня веб-сторінка британського уряду з питань свободи інформації (Режим доступу: www.foi.gov.uk)

Сприяння активізації громадян долучатись до процесу прийняття рішень та забезпечення права на інформаційний запит має бути закріпленим на законодавчому рівні. Чим вищий рівень інституалізації такої практики, тим більше створюється каналів для діалогу між органами державного управління та громадянами. Також варто встановити відповідальність державних інституцій за відсутність відкритості, тому слід передбачити гарантії таких основних механізмів оскарження через адміністративну систему подання скарг, судовий контроль, перегляд скарг незалежним аудиторським органом.

Одним з безпосередніх чинників розвитку демократії участі, а відтак і електронної демократії, стало нормативно-правове закріплення основних принципів взаємодій органів влади та громадянського суспільства як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Відтак, Міжамериканська комісія з прав людини прийняла Міжамериканську декларацію принципів свободи слова у 2000 році, де розширено висвітлюються міжнародні стандарти щодо свободи інформації. У цьому документі, відкритість та доступ до інформації означають комплекс заходів, що можуть або мають здійснюватися органами державної влади з метою забезпечення прозорості їхньої діяльності. Зокрема такі заходи передбачають:

- надання доступу до інформації, що є у розпорядженні органу, за запитом;
- надання доступу до інформації за власною ініціативою, що є в розпорядженні органу;
- залучення громадськості через механізми громадських слухань, відкритих засідань, кампаній тощо;

- залучення громадськості до розробки державної політики та її реалізації через участь у роботі відповідних комітетів, рад тощо.

На засіданні Форуму Ради Європи з питань майбутнього демократії, проведеному в червні 2007 року в Швеції, учасники закликали Конференцію міжнародних неурядових організацій Ради Європи підготувати Кодекс участі громадськості в процесі прийняття рішень та залучення громадськості до державної політики. У цьому документі викладено обґрунтування, схема і засоби розширення участі громадськості. Він був підготовлений досвідченими представниками громадянського суспільства, детально розроблений під час всеєвропейських нарад, прокоментований членами національних та міжнародних неурядових організацій і вже зараз використовується активістами та представниками органів влади.

З метою сприяння встановленню конструктивних відносин, цей документ визначив загальні принципи діяльності неурядових організацій та органів державної влади різних рівнів, а саме:

- Принцип участі: полягає у тому, що неурядові організації збирають та поширюють думки своїх членів та зацікавлених громадян. Цей внесок має вирішальне значення у процесі прийняття політичного рішення, підвищення якості, зрозумілості і довгострокового застосування політичної ініціативи. Попередньою умовою для цього принципу є вільний та доступний процес участі, який ґрунтується на узгоджених умовах участі;

- Принцип довіри: відкрите та демократичне суспільство ґрунтується на чесній взаємодії між усіма його секторами. Спільна мета громадського та державного сектору - поліпшити життя людей - може бути успішно досягнута, якщо вона буде ґрунтуватися на довірі, що передбачає прозорість, повагу та взаємну надійність;

- Принцип підзвітності і прозорості: діяльність в громадських інтересах вимагає відкритості, відповідальності, ясності, підзвітності та прозорості як від неурядових організацій, так і від органів державної влади;

- Принцип незалежності: неурядові організації повинні бути визнані вільними і незалежними органами щодо їхніх цілей, рішень і заходів. Вони мають право діяти незалежно і відстоювати позиції незалежно від органів влади, з якими вони можуть співпрацювати в інших сферах [76, с 5-6].

У багатьох європейських країнах рамкові угоди були розроблені для визначення гарантій, ролей, обов'язків і процедур співпраці. Ці документи містять чітку основу для партнерства і тим самим сприяють постійному діалогу та взаєморозумінню між неурядовими організаціями та органами державної влади. Вони включають двосторонні угоди з парламентом або урядом, стратегічні документи для співробітництва та офіційні програми співробітництва, прийняті органами державної влади [76, с.16].

Важливим чинником впровадження механізмів е-демократії в політичний процес є дотримання основних демократичних принципів. Цей чинник варто зазначити як визначальний. Оскільки головним переконанням нашого дослідження є те, що політичні відносини, що є опосередковані комп'ютером (он-лайн політичні відносини), не відрізняються якісно від повсякденних політичних відносин (оф-лайн політичних відносин), а лише є віддзеркаленням останніх. Не можемо погодитись з висновком російської дослідниці Н.Обривкової, що „віртуальна демократія” існує у віртуальній формі та не є адекватною демократії, що функціонує в реальному світі” [108, с.71]. Дискурс про спірні можливості віртуальних спільнот з часом дозволили перейти від звичайного поняття „спільнота” до Інтернет-взаємодії і комунікаціям. Вілбор запропонував розглядати Інтернет-комунікацію і особисту комунікацію не як дві різних сфери соціального життя, а як взаємопов'язані форми взаємодії і такі, що пересікаються [23]. Відтак відносини реальних і віртуальних комунікацій можна розглядати в контексті спільнот; а відтак, це стає ще одним аргументом на користь того, що он-лайн комунікації не можуть не спиратись на досвід отриманий в реальному житті і навпаки.

Ґрунтуючись на вже зазначених попередньо результатах досліджень вчених Г.Рейнгольда, М.Кастельса, П.Норріс, погоджуємось з тим, що **Інтернет зміцнює, але не трансформує політичні відносини**. Якщо в дійсному політичному житті в основі політичної організації суспільства не закладені демократичні принципи, то за цієї ж форми політичної організації суспільства політичні взаємодії між органами влади та громадянами опосередковані комп'ютером також не будуть ґрунтуватись на демократичних принципах. Демократизація політичних відносин в Інтернет-просторі може відбутись лише в результаті повного руйнування або трансформації автократичної політичної системи.

Ще одним з основних чинників впровадження механізмів е-демократії в політичний процес варто визначити розвиток новітніх медіа. Однією з найважливіших ознак демократичного політичного режиму є можливість діалогу між органами влади та громадськістю. Політичний діалог як вияв політичної комунікації передбачає не лише інформування адресата адресантом, але і можливість зворотного зв'язку між ними. Лише зворотній зв'язок від громадськості забезпечує стійкість функціонування політичної системи.

Основними інструментами політичного інформування громадян від середини ХХ ст. до початку ХХІ ст. були друковані засоби масової інформації, радіо та телебачення. З появою новітніх медіа, традиційні медіа проявили певну функціональну обмеженість. Засоби масової інформації завжди були інструментом реалізації такої моделі політичної комунікації як „мовлення”. За допомогою ЗМІ комунікація з громадськістю реалізовувалась через форму спілкування „до” громадян, а не „з” громадянами. В той час як новітні медіа запропонували можливість інтерактивної політичної комунікації, яка собою являє формат політичного спілкування „багато-до-багатьох”. Крім функціональної обмеженості багато дослідників відзначають і певну зіпсутість традиційних медіа як засобу політичної комунікації. В першу чергу зіпсутість їх комерційним

підходом до встановлення пріоритетів у політичному інформуванні громадян. У процесі розвитку нових медіа С.Кліфт виявив дві закономірності:

- технології провокують інтерес до розширення участі громадян у політичному процесі за допомогою появи нових медіа, щоб зменшити фінансові витрати для використання традиційних медіа та оминати наслідки державного контролю за змістом комунікації, яку забезпечують традиційні ЗМІ.
- конкурентноспроможні суб'єкти політичної діяльності заохочують виборні інститути державної влади, інститути виконавчої влади, політичні партії, групи інтересів та медіа переводити свою діяльність в он-лайн [189].

Підсумовуючи вище сказане, зазначимо що новітні медіа стали не лише одним з основних чинників реалізації концепції е-демократії, а й використовуються як найефективніший інструмент різними механізмами е-демократії.

Розглянувши основні передумови та чинники реалізації концепції е-демократії як системи політичних комунікацій, звернемо увагу на деякі ризики.

Крім позитивних наслідків розвитку ІКТ дослідники часто виокремлюють і негативні аспекти цього процесу. Так, наприклад, вітчизняний вчений В.Недбай стверджує, що негативні наслідки від використання інформаційних технологій вже виявилися в збільшенні розриву між рівнями розвитку багатих індустріальних країн та решти світу. Виникає побоювання, що відрив промислово розвинених країн у галузі технологій та в інфраструктурі будуть неспроможні надолужити країни, „обділені в плані інформації” [102]. Результатом цього може відбутись інформаційний розрив між різними державами. Звертаємо увагу на те, що цифровий розрив може розвиватись як на міжнародному, так і на національному та місцевому рівнях. Наведемо деякі статистичні дані доступу громадян до Інтернету станом на 30 червня 2010 року.

Загальна кількість населення планети Земля 6,845,609,960 млрд. З них доступ до Інтернету мають 1,966,514,816 млрд. Таким чином відсоток проникнення Всесвітньої мережі сягає показника 28,7 [198].

До десятки країн Європи з найбільшим числом користувачів Інтернетом увійшли: Німеччина (населення 82,2 млн. чол. - 65,1 млн. користувачів), Росія (населення 139,3 млн. чол. 59,7 млн. користувачів), Велика Британія (населення 62,3 млн. чол. - 51,4 млн. користувачів), Франція (населення 64,7 млн. чол. - 44,6 млн. користувачів), Туреччина (населення 77,8 млн. чол. - 35,0 млн. користувачів), Італія (населення 58,0 млн. чол. - 30,0 млн. користувачів), Іспанія (населення 46,5 млн. чол. - 29,1 млн. користувачів), Польща (населення 38,5 млн. чол. - 22,5 млн. користувачів), Україна (населення 45,4 млн. чол. - 15,3 млн. користувачів), Нідерланди (населення 16,8 млн. чол. 14,9 млн. користувачів) [198].

Сьогодні досить складно точно визначити рівень проникнення Всесвітньої Мережі серед населення. Це пов'язано зі специфікою як самого доступу до Інтернету різних користувачів, так і безпосередньо з програмним забезпеченням, яке встановлене на комп'ютерах. Так, наприклад, за деякими системами підрахунку, якщо у користувача на комп'ютері встановлено три веб-браузери (від англ. Web browser – веб-оглядач, програмне забезпечення для перегляду веб-сайтів), то цього користувача буде зараховано як трьох. Чи, наприклад, як підрахувати кількість користувачів, якщо ним підключення до Інтернету здійснюється в колективних точках доступу – бібліотеках, поштових відділеннях, медичних закладах і т.д. Саме тому варто враховувати таку можливу похибку у результатах статистичних даних.

Інформаційна нерівність, розшарування – це не лише економічний феномен, а й соціально-культурний. Інформатизація сучасного суспільства призводить до певних соціальних змін. Таким чином цифрову нерівність можна розглядати з однієї сторони як результат певних соціальних змін, а з іншої – як один із чинників соціальної диференціації. Цифрова нерівність так само як і, наприклад, нерівність соціальна, формується на основі нерівномірного розподілу

соціальних благ, доступ до яких обмежений. Цифрова нерівність у суспільстві виражається в обмеженому доступі до інформації, а також у нерівномірному розвитку відповідної інфраструктури, яка у тому числі включає в себе забезпечення вільного, безперешкодного доступу до інформаційних ресурсів. На міжнародному рівні ця проблема вперше була поставлена лідерами країн „великої вісімки” в підписаній у 2000 році Окінавській Хартії глобального інформаційного суспільства. У відповідності до цього документу була створена міжнародна експертна рада Digital Opportunity Task Force, яка виробила план дій, що був ухвалений на Генуезькому самміті. Власне в його основі лежить стратегія подолання інформаційної нерівності в світовому масштабі. Також Організація Об'єднаних Націй дійшла висновку, що інформаційна нерівність є одним з проявів нерівностей економічної, соціальної і культурної. Основними чинниками, що визначають „портрет” користувача Інтернету до цього часу залишаються – рівень доходу, професійна діяльність, рівень отриманої освіти, наявність персонального комп'ютера, а також можливість використання Інтернет-зв'язку в робочих чи домашніх умовах. [114, с.46] З огляду на це, Декларація Тисячоліття ООН вирішує проблему подолання інформаційної нерівності в контексті боротьби з бідністю.

Крім основної проблеми впровадження ІКТ у політичний процес - цифрового розриву, можна виокремити ще два визначальні ризики, які безпосередньо стосуються механізмів електронної політичної участі:

1. Неадаптоване до реалій конкретної держави копіювання зразків е-залучення громадян інших країн. Вироблення методів електронного залучення громадян окремою країною зовсім не означає, що потрібно розробити якийсь новий ізольований набір ІКТ-інструментів е-демократизації. Однак, використання, вже розроблених методів та інструментів електронного залучення громадян, має бути чутливо адаптованим до політичних, економічних, культурних, технологічних особливостей конкретної країни. Інакше, більшість з

неадаптованих інструментів не будуть сприйняті суспільством, а то і зовсім ним відкинуті.

2. Сфальшована видимість використання механізмів та інструментів формування та зміцнення електронної демократії. Якщо органи влади почнуть створювати веб-сайти, проводити електронні консультації та використовувати інші механізми для залучення громадян до політичного процесу лише „для звітності”. Прірва між владою та громадянами стане ще більшою, якщо:

- розміщена інформація на веб-сайтах буде неактуальною та неоновленою;
- частина інформації буде прихованою або неправдивою;
- результати консультацій не будуть враховуватись у подальшому процесі прийняття рішень;
- інструменти е-демократії будуть застосовані як технології політичних маніпуляцій, і тд.

Варто враховувати, що маніпуляції такого характеру тільки посилять зневіру і розчарування громадськості.

Висновки:

1. Визначено технологічні, політичні, та культурні передумови формування демократії участі, а відтак і реалізації концепції електронної демократії як системи політичних комунікацій.

Технологічними передумовами становлення електронної демократії можна вважати виникнення та активний розвиток інформаційних технологій, а також вектори впливу ІКТ на розвиток демократичних процесів. Водночас, в результаті аналізу розвитку ІКТ та їх впливу на демократичний процес, доведено, що технології самі по собі не підвищують рівень відкритості діяльності органів влади чи рівень залучення громадян до політичного процесу. Технології забезпечують тільки умови цього, стають засобом інформування та залучення. Але чи будуть (і в який спосіб) використовуватись ці засоби в конкретному суспільстві залежить

тільки від особливостей розвитку та функціонування політичної системи даного суспільства.

Політичними передумовами формування демократії участі, а відтак і електронної демократії визначено:

- поглиблення кризи представницької демократії та засобів масової інформації, що спровокували падіння легітимності політичної влади, зниження до неї довіри громадян та загалом зниження політичної активності громадян.

- розвиток електронного урядування як нової форми державного управління.

Культурними передумовами формування демократії участі, а відтак і становлення електронної демократії, визначено процес „культурної модернізації” сучасного суспільства, головною складовою якої є ліберальні прагнення на масовому рівні, результатом яких є посилення індивідуальних можливостей в суспільстві, що виражається у задоволенні життям, толерантності, протестній поведінці, міжособистісній емпатії, взаємній довірі, інституціональній довірі, суспільній активності, соціальних зв'язках, політичній поміркованості та інтересі до політики, що підкріплюється використанням інформаційно-комунікативних технологій.

2. Основними чинниками впровадження механізмів е-демократії у політичний процес визначено наступні:

- політична воля представників влади до зміни форми взаємодії державного та громадського сектору на основі активного залучення громадян до політичного процесу за допомогою використання засобів ІКТ;

- електронна готовність громадян, що включає в себе доступ громадян до ІКТ та рівень використання ІКТ як засобу політичних відносин;

- професійна та соціально-психологічна адаптація державних службовців до роботи з ІКТ;

- соціалізація громадян та органів влади у кіберпросторі;

- становлення культури інформаційної відкритості суспільства;

- сприятливе законодавство до впровадження механізмів е-демократії у політичний процес;
- дотримання основних демократичних принципів;
- розвиток новітніх медіа.

3. Визначено основні ризики реалізації концепції електронної демократії в системі політичних комунікацій. До основних з них належать: 1) формування цифрового розриву на міжнародному, національному та місцевому рівнях; 2) Неадаптоване до реалій конкретної держави копіювання зразків е-залучення громадян інших країн; 3) Сфальшована видимість використання механізмів та інструментів формування та зміцнення електронної демократії.

РОЗДІЛ 4

ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ

Найбільш розвинені країни світу наприкінці ХХ сторіччя поставили собі за мету прискорений перехід до нового етапу розвитку людства — інформаційного суспільства. Інформаційне суспільство дозволяє ефективно сприяти становленню відкритого демократичного суспільства, що гарантуватиме дотримання конституційних прав громадян щодо участі у суспільному житті, прийнятті відповідних рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування. За останні десять років лідери багатьох країн світу, усвідомлюючи потенціал впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в різноманітні сфери життя, почали активно враховувати це у процесі визначення політичних пріоритетів. Країни, що на вищому державному рівні не зрозуміли ефективність широкого впровадження інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) в політичний процес й досі залишаються на найнижчих щаблях міжнародних рейтингів. Перехід від індустріального до інформаційного суспільства сьогодні вже не носить суто теоретичний характер, а має прикладне значення, практично, у всіх галузях суспільного життя.

Сьогодні, в умовах розвитку інформаційного суспільства, необхідним є визначення державами свого рівня готовності до впровадження ІКТ у політичний процес. Кожна з політичних систем потребує окремого аналізу необхідних кроків для формування електронної демократії. Ця необхідність, в першу чергу, зумовлена різним політичним, технологічним та культурним підґрунтям функціонування різних політичних систем. У цій частині дисертаційного дослідження перед нами стоїть завдання визначити підґрунтя готовності до впровадження концепції електронної демократії в систему політичних комунікацій України.

Основними стратегічними цілями розвитку інформаційного суспільства в Україні сьогодні визнано впровадження інформаційно-комунікативних технологій в економіку країни, діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування. В рамках стратегічного розвитку інформаційного суспільства передбачена державна підтримка створення національної інформаційно-комунікаційної інфраструктури, створення загальнодержавних інформаційних систем, в першу чергу в сферах охорони здоров'я, освіти, науки, культури, охорони навколишнього середовища. Пріоритетним визнано широке використання інформаційно-комунікативних технологій для вдосконалення державного управління, відносин між державою і громадянами.

У попередньому розділі дисертаційного дослідження нами було визначено основні чинники реалізації концепції електронної демократії як системи політичних комунікацій. Проаналізуємо тепер ці чинники в контексті політичних реалій України.

Одним з важливих чинників впровадження механізмів е-демократії в політичний процес було визначено політичну волю представників влади до зміни форми взаємодії державного та громадського сектору на основі активного залучення громадян до політичного процесу за допомогою використання засобів ІКТ. Розгляд розвитку державної політики України у сфері формування електронної демократії, в першу чергу, варто почати з аналізу державної політики інформатизації України.

До 2008 року державна політика у сфері інформатизації реалізовувалася Державним департаментом з питань зв'язку та інформатизації Міністерства транспорту та зв'язку України як Генеральним замовником Національної програми інформатизації. До основних завдань Департаменту входило:

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері інформатизації;
- підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства, розробка та організація виконання актів законодавства з питань, які відносяться до сфери інформатизації;

- участь у формуванні Національної програми інформатизації та забезпечення її виконання;
- сприяння розвитку підприємництва на конкурентних засадах у сфері інформатизації;
- проведення державної антимонопольної політики у сфері інформатизації.

26-го березня 2008 року Кабінетом Міністрів України був утворений Державний комітет інформатизації України, на базі ліквідованого управління інформатизації Державного департаменту з питань зв'язку та інформатизації [120]. Діяльність цього Комітету координувалась Кабінетом Міністрів України через Міністра транспорту та зв'язку. Постановою затверджено, що Держкомінформатизації мав забезпечувати реалізацію державної політики у сфері інформатизації, формування та використання національних інформаційних ресурсів, створення умов для розвитку інформаційного суспільства.

Важливо звернути увагу на деякі із завдань Держкомінформатизації, а саме на такі як:

- розробити єдині норми, стандарти і технічні регламенти програмного забезпечення, структуру інформаційних ресурсів та обміну інформацією (єдині формати обміну даними) для органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- координувати діяльність центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо надання ними послуг з використанням електронних засобів, встановити вимоги до якості цих послуг;
- встановити порядок проведення моніторингу стану інформатизації в Україні та за кордоном;
- забезпечити координацію діяльності з питань створення та інтеграції інформаційних систем і ресурсів у Єдиний веб-портал органів виконавчої влади і надання інформаційних та інших послуг через електронну інформаційну систему „Електронний Уряд”;

- здійснювати організаційні заходи щодо запровадження електронного документообігу та застосування електронного цифрового підпису.

У літку 2010 року відбулися організаційні зміни в системі управління сферою інформатизації. На базі Державного комітету з питань науки та Державного комітету інформатизації було створено Державний комітет України з питань науки, інновацій та інформатизації, який восени реорганізувався у Державне агентство з питань науки, інновацій та інформації. Тепер це Державне агентство безпосередньо підпорядковане Прем'єр-міністру України. Досвід провідних країн світу підтверджує відому закономірність: успіх у сфері розвитку інформаційного суспільства може бути отриманий тільки за умов безпосереднього піклування про його проблеми з боку вищого керівництва держави [41]. Враховуючи високу наукоємність проектів інформатизації, об'єднання сфер науки, інновацій та інформатизації в межах одного комітету може дати значні позитивні результати.

Зважаючи на досить активний процес підготовки програм розвитку інформаційного суспільства на вищому державному рівні, варто проводити постійний аналіз ефективності їх (програм) реалізації. Наявність політичної волі на вищому державному рівні до утворення спеціальних установ, яким належить координуюча роль у сфері зміни форми взаємодії державного та громадського сектору, не завжди означає автоматичну наявність політичної волі до розвитку процесів е-урядування у державних установах на всіх рівнях влади. Більшість моніторингових досліджень свідчить про часте недобросовісне ставлення органів влади до виконання законів України у сфері е-урядування, особливо що стосується аспектів інформування громадян та їх доступу до інформації [69], [59].

Для ілюстрації рівня політичної волі до розвитку інформаційного суспільства в Україні, наведемо приклад. У 2005 році була створена Громадська рада з питань ІКТ. Ця Рада являє собою об'єднання громадських організацій та підприємницьких асоціацій, які поставили собі за мету формувати узгоджену громадську позицію щодо розбудови інформаційного суспільства в Україні.

Завдяки спільним зусиллям представників громадянського суспільства, 16 жовтня 2009 року вийшли з друку Настанови кандидатам у Президенти України „Про невідкладні заходи щодо розвитку інформаційного суспільства в Україні”. Цей документ містить результати проведеного аналізу реалізації стратегії побудови інформаційного суспільства — закону України „Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки”. Результати дослідження пояснюють, що незважаючи на наявність документів вищого державного рівня, стан розбудови інформаційного суспільства в Україні не відповідає її потенціалу та можливостям. Також Документ розкриває основні проблемні групи питань, вирішення яких є впливовим на становлення електронної демократії в українському суспільстві.

На початку виборчої кампанії у 2010-му році всі зареєстровані претенденти на посаду Президента України, керівники політичних партій України, керівники парламентських фракцій отримали примірник Настанов з переліком нагальних завдань розбудови інформаційного суспільства в Україні. Документ пропонував використати фаховий досвід організацій, викладений в цій колективній праці, а кандидатам на посаду Президента України задекларувати тези документу у своїх програмах та взяти участь у публічному обговоренні з громадськістю. Всіх кандидатів на посаду Президента України запросили взяти участь у Форумі „Про невідкладні заходи щодо розвитку інформаційного суспільства в Україні”.

Аналізуючи зміст програм кандидатів у Президенти щодо відповідності Настановам, член Консультативної ради з питань інформатизації при Верховній Раді України Олександр Баранов відмітив, що ступінь відображення проблематики інформаційного суспільства в програмах кандидатів у Президенти України в цілому не відповідає нагальним потребам суспільства і держави та світовим тенденціям щодо широкого впровадження ІКТ [55]. Програми кандидатів у Президенти України з огляду на ступінь відображення в них проблематики інформаційного суспільства поділяються на три категорії. У

дев'яти претендентів на найвищу посаду в країні - М.Бродського, О.Мороза, О.Пабата, В.Противсіх, С.Ратушняка, О.Рябоконея та П.Симоненко програми взагалі не містять положень, пов'язаних з ІКТ. У А.Гриценко, О.Костенка, В.Литвина, С.Тігіпка, О.Тягнибока, В.Ющенко, В.Януковича та А.Яценюка програми мають положення, опосередковано пов'язані з ІКТ (застосовуються терміни сучасні технології, високі технології, інформаційний простір тощо). І лише у трьох кандидатів – І.Богословської, Л.Супрун та Ю.Тимошенко програми мають положення з прямим посиланням на ІКТ, інформаційне суспільство тощо.

Також зазначимо, що на запрошення ІКТ-громадськості до участі у Форумі відгукнулись лише два кандидати у Президенти України з вісімнадцяти зареєстрованих.

Наступною важливою проблемою становлення е-демократії в Україні є рівень електронної готовності громадян, що включає в себе рівень доступу громадян до ІКТ та рівень використання ІКТ як засобу політичних відносин. Розглянемо спершу питання доступу українців до ІКТ.

Ступінь проникнення Інтернету (число користувачів на 100 жителів) на початок 2010 р. в середньому по всьому світу, за даними звіту Міжнародного Інституту Електрозв'язку, складає 26,76 [41]. Україна протягом 2009 р. вперше перевищила цей показник, досягнувши ступені проникнення Інтернету 33,47 (на початок 2009 р. середньосвітовий показник інтернет-проникнення складав 23,77, український - 22,51). Необхідно зазначити, що за показником проникнення Інтернету Україна відстає від більшості пострадянських країн – Казахстану (проникнення складає 33,89), Молдови (35,94), Киргизстану (40,03), Азербайджану (41,77), Росії (42,38) Білорусі (46,06), Литви (59,76), Латвії (66,84), Естонії (72,35) та випереджає лише Таджикистан, Вірменію, Туркменістан, Узбекистан та незначно Грузію. Разом з тим прослідковуються і негативні тенденції. Так, наприклад, за минулий рік за двома інтегральними показниками Україна значно погіршила свій стан: за рівнем мережевої готовності (Networked Readiness Index 2009- 2010, NRI) вона змістилась з 70-го місця на 82-е серед 134

країн світу, при тому що в позаминулий рік вона посідала 62-е місце [41]. За індексом розвитку ІКТ (IDI) Україна змінила стан з 51 місця на 58 серед 154 країн світу. Україна значно відстає від середньосвітового рівня з показників розвитку та доступності для населення широкосмугових мереж доступу до Інтернету, а також помітно відстає від розвинених країн світу по ступеню інтегрованості у глобальний веб-простір.

За результатами дослідження аудиторії інтернет-користувачів України, яке починаючи з липня 2010 р. на постійній основі на замовлення Інтернет Асоціації України (ІнаУ) проводиться дослідницькою компанією InMind (Центрально-Європейська дослідницька мережа Factum Group), станом на 1 липня 2010 р. в Україні було 12,6 млн інтернет-користувачів віком від 15 років [41].

Виходячи з даних дослідження компанії InMind, розподіл інтернет-користувачів в Україні є нерівномірний. Лише 36 % користувачів старше 15 років зосереджено у селах та невеликих містах (до 50 тис жителів), хоча у цій категорії населених пунктів проживає близько 50 % громадян України. При цьому 3,2 млн. користувачів (понад 25 %) зосереджено в шести найбільших містах України. В західному регіоні України проживає 18 % користувачів, в центральному (столиця включно) – 31 %, на сході – 34 %, в південних областях (АР Крим включно) – 17%.

Віковий розподіл користувачів виглядає таким чином: доля інтернет-користувачів серед жителів України віком 15-29 років – 59 %, 30-34 років – 36 %, 45-59 років – 15 %, старших 60 років – 3 %. При цьому чоловіки складають 55 % вітчизняної інтернет-аудиторії, жінки – 45 % [41].

В середньому по Україні 1 комп'ютер використовують 2,6 інтернет-користувача. Найменше „навантаження” на один ПК – в Києві (2,4 користувача), найбільше – у Західному регіоні (2,9 користувача).

Основні прикметні характеристики української Інтернет-аудиторії визначив вітчизняний дослідник О.Маліс, висловивши думку, що значимість Інтернету як соціального явища визначається сьогодні в Україні не рівнем його поширення, а

якістю залученої аудиторії [94,с.97]. Мережею користуються найбільш забезпечені, освічені й активні громадяни. Перше, що варто відзначити – це молодість інтернет-аудиторії. На думку О.Маліса, у найближчі роки можна чекати подальшого „омолодження” інтернет-аудиторії.

Друге, що було визначено дослідником - освіченість інтернет-аудиторії: більше 60 % українських користувачів навчається у вищих навчальних закладах або закінчили їх. Частка осіб з вищою освітою серед Інтернет-користувачів як мінімум у чотири рази вища, ніж серед населення в цілому [94, с. 97].

Визначивши орієнтовний портрет української Інтернет-аудиторії, також важливою є відповідь на питання про рівень використання Інтернету у своїй діяльності неурядовими організаціями. Саме громадські організації, аналітичні центри та науково-дослідні інститути є основною цільовою аудиторією для проведення електронних консультацій органів влади.

В аналітичних матеріалах Доповіді Кабінету Міністрів України до Верховної Ради України „Про стан та перспективи розвитку інформатизації та інформаційного суспільства в Україні у 2009-2010 роках” повідомлено, що зросла кількість організацій, які мають доступ до Інтернет-ресурсів, як зросла і кількість Інтернет-ресурсів, що підтримуються неурядовими організаціями. „Аналіз Інтернет-ресурсів, що створюються та підтримуються НУО, виявив зростання кількості організацій, які використовують у своїй діяльності всесвітню електронну мережу. У 2002 році лише 12% НУО вказали адреси своїх веб-сайтів, у 2006 році таких організацій було 25 %, у 2007-32%, а станом на 2009 рік 33% НУО мають в власний веб-сайт” [41, с.73].

Чітко простежується тенденція до концентрації та використання ІКТ у великих містах України. Електронна готовність громадян є нерівномірною в залежності від регіону України, віку населення та професійного роду діяльності. Сьогодні, вирішення питання електронної готовності громадян у сфері доступу до ІКТ, потребує відкриття великої кількості колективних точок доступу до Інтернету, особливо у містах з низьким рівнем інформатизації.

В свою чергу, вирішення питання електронної готовності громадян у сфері розвитку навичок роботи з ІКТ, потребує створення середовища електронного навчання - стимулювання розвитку освітнього простору, в якому відбувається формування у школярів (майбутньої основи продуктивних сил української держави) якостей і вмінь ХХІ століття, таких, як медіа-грамотність, критичне мислення, здатність до вирішення творчих завдань, вміння мислити глобально, готовність працювати в команді. Це потребує внесення змін у навчальні програми, підручники та посібники з інформаційних технологій у відповідності до міжнародних принципів і стандартів. Також вирішення цього питання потребуватиме внесення необхідних змін до системи підготовки та післядипломної освіти кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів. Для цього необхідно буде внести відповідні зміни та доповнення до Закону України „Про Національну програму інформатизації” та галузеву Державну програму „Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці”. Тільки після цього ми зможемо очікувати на набуття знань та вмінь ХХІ століття, що сприятимуть формуванню в учнів самостійності та розвитку у них громадянських, професійних і лідерських якостей, що призведуть до якісної зміни структури продуктивних сил в економіці та політичній свідомості суспільства.

Проблема електронної готовності громадян, низького рівня комп'ютерної грамотності населення також підсилюється у зв'язку з відсутністю державних стандартів комп'ютерної грамотності. Навчальні програми та підручники з інформаційних технологій не відповідають сучасним вимогам та міжнародним принципам та програмам. У значної частини населення відсутні навички та вміння, необхідні для роботи з комп'ютерним обладнанням, для користування можливостями сучасних ІКТ, у сфері е-урядування у тому числі. На основі цього посилюється „цифровий розрив”, який існує між різними верствами населення та робить неможливим вступ України до глобального інформаційного простору. Недостатня увага приділяється комп'ютерній грамотності при підвищенні кваліфікації та перепідготовці кадрів у центрах зайнятості. У більшості країн

світу, в якості державного стандарту комп'ютерної грамотності населення, використовується міжнародний стандарт комп'ютерної грамотності ECDL/ICDL. Адаптація стандарту ECDL/ICDL до норм чинного законодавства сприятиме підвищенню рівня електронної готовності громадян. Тільки підвищення уваги до проблеми електронної готовності громадян забезпечить належну соціалізацію населення у кіберпросторі.

Наступним важливим чинником становлення електронної демократії є проведення професійної та соціально-психологічної адаптації державних службовців до роботи з ІКТ.

Програма розвитку державної служби України на 2005 – 2010 роки [118] передбачає суттєве підвищення ефективності виконання державною службою завдань та функцій держави. Передбачено вдосконалення аналітично-прогностичної, інформаційної та координаційної діяльності, шляхом формування відповідного інституціонального забезпечення на центральному і місцевому рівні доступу до інформації про відповідальність державних органів та їх працівників, які надають адміністративні послуги. Крім того, необхідно приділяти увагу об'єктивності інформування громадян про діяльність державних органів і державних службовців, ресурсному, інформаційному та кадровому забезпеченню діяльності конкретного державного органу, створенню інформаційної бази даних персоналу, електронному документообігу, на базі спеціальної інформаційно-телекомунікаційної системи (СІТС) органів виконавчої влади, безперервному дистанційному навчанню державних службовців, забезпеченню умов комп'ютерного тестування.

Постановою КМУ від 11 травня 2006 року № 614 затверджено Програму запровадження системи управління якістю в органах виконавчої влади. Завданням побудови системи управління якістю в органах виконавчої влади є створення умов, які гарантували б належну якість послуг, що надаються різним категоріям споживачів. Оскільки якість послуг, які надають органи виконавчої влади, формується в рамках їх внутрішніх процесів, то для забезпечення відповідних

умов необхідно створити ефективну систему управління цими процесами, яка відповідає міжнародним стандартам.

Відповідно до зазначеного необхідно вдосконалити інформаційно-аналітичну складову системи функціонального управління державною службою та адаптувати її до стандартів ЄС, а саме: забезпечити впровадження сучасних інформаційних технологій для організації діловодства та створення програмно-технологічного комплексу для впровадження інформаційних технологій в процеси управління персоналом державної служби, розробки та вдосконалення форми і змісту навчання з урахуванням досвіду країн – членів ЄС.

Реалізація зазначеного потребує:

- усвідомлення необхідності застосування певних стандартів та інноваційних ІКТ;
- переходу на сучасні методи підтримки процедур вироблення та реалізації управлінських рішень в основі яких закладені принципи децентралізації інформаційних потоків;
- використання сучасного технічного обладнання та програмного забезпечення в межах СІТС;
- вдосконалення перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів на основі сучасних тенденцій розвитку інформаційних технологій, засобів телекомунікацій і технологій навчання;
- підготовки значної кількості фахівців та безперервного підвищення кваліфікації працівників органів державної влади щодо використання комп'ютерних технологій;

Виходячи з вищенаведеного: необхідні базові знання та системне підвищення кваліфікації державних службовців на основі безперервної фахової і, в тому числі, інформаційної освіти.

При цьому вивчення змісту та можливостей ІКТ є визначальною умовою успішного вирішення завдань державного і регіонального управління розвитком

територій і потребує пріоритетного забезпечення ресурсами для створення якісних інформаційних мереж.

Наступним важливим чинником реалізації концепції е-демократії в Україні є становлення культури інформаційної відкритості суспільства.

Якою мірою реалізується свобода доступу до інформації в Україні є досить складним питанням. Основою формування культури інформаційної відкритості є законодавче закріплення права громадян на доступ до інформації. На законодавчому рівні досить чітко врегульована можливість доступу до інформації громадян, однак в процесі реалізації державної політики це право часто порушується. Однією з найпотужніших програм відстеження порушень права громадян на доступ до інформації є проект „Право знати”, який реалізує ВГО „Альянс Майдан”.

Можна стверджувати, що на законодавчому та нормативному рівнях українська держава витримала всі вимоги в сфері інформаційної відкритості своєї діяльності. В Указі Президента України „Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади” від 1 серпня 2002 року чітко прописано: „Визначити забезпечення відкритості формування та реалізації стабільної та зрозумілої громадянам економічної та соціальної політики держави є пріоритетним завданням Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади” [158].

В Указі Президента України „Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 31 липня 2004 року ще раз підтверджено саме такий підхід: „Визнати створення ефективних організаційних та правових умов для всебічної реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами, забезпечення відкритості діяльності органів виконавчої влади, врахування громадської думки у процесі підготовки та організації виконання їх рішень, підтримання постійного діалогу з усіма соціальними групами громадян, створення можливостей для вільного та об'єктивного висвітлення усіх процесів у

цій сфері засобами масової інформації є пріоритетними завданнями Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади” [159].

У 2002 році Кабінет Міністрів України своєю постановою № 3 „Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади” від 4 січня 2002 р. [119] затвердив відповідний порядок. Постановою було встановлено перелік обов’язкової інформації, що її повинні розміщувати центральні органи виконавчої влади та обласні державні адміністрації на своїх веб-сайтах та визначено порядок оновлення цієї інформації. Також у постанові було обумовлено: „Оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади здійснюється з метою підвищення ефективності та прозорості діяльності цих органів шляхом впровадження та використання сучасних інформаційних технологій для надання інформаційних та інших послуг громадськості, забезпечення її впливу на процеси, що відбуваються у державі”.

Одним з пріоритетних напрямків державної політики у сфері інформатизації та розвитку інформаційного суспільства є створення та розвиток національної системи електронних інформаційних ресурсів та одним з її центральних елементів - Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів. Не обліковані інформаційні ресурси створюють певну загрозу інформаційній безпеці держави внаслідок можливого їх спотворення, несанкціонованого розповсюдження або знищення та неможливості ефективного використання. Інформаційні ресурси є одним з стратегічних ресурсів країни, значення якого динамічно зростає в процесах розвитку інформаційного суспільства та побудови „економіки на базі знань”. В основі прийняття важливих урядових рішень повинна бути повна та достовірна інформація з усіх питань життєдіяльності країни. На жаль, до сьогоднішнього дня, не вдалося змінити хибну практику відомчого підходу до впровадження галузевих інформаційних систем, виправити ситуацію щодо обліку та єдиного порядку створення і

використання інформаційних ресурсів та розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Важливим кроком на шляху розбудови інформаційного суспільства, забезпечення інформаційної відкритості органів державної влади є наявність веб-сайтів органів влади, які містять всю необхідну інформацію, що ілюструє призначення, компетенцію того чи іншого органу. Сьогодні всі органи державної влади мають власні веб-сайти. Це стосується центральних та місцевих органів виконавчої влади, Верховної Ради України та ін. Проте, існують проблеми не стільки в наявності веб-сайтів, скільки в якості інформації, яка на них розміщена. Позитивним кроком на шляху організації забезпечення інформування громадян є створення і функціонування веб-порталу органів виконавчої влади, призначеного для інтеграції веб-сайтів органів виконавчої влади та розміщення інформаційних ресурсів відповідно до потреб громадян (введений в дію у 2002 році). Основною метою функціонування цього порталу є лише можливість пошуку певної інформації.

За даними, отриманими від органів державної влади можна зробити висновок, що загальна кількість веб-сайтів центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ) та місцевого самоврядування складає 145, з них: в ЦОВВ – 40, в органах місцевого самоврядування – 105 [41, с.73].

Вагомою подією на шляху до розбудови електронної демократії в Україні стало прийняття 13-го січня 2011 року закону „Про доступ до публічної інформації”, який набув чинності 9 травня 2011 року. Згідно цього документу інформація може бути засекречена лише за сукупності зазначених вимог:

1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;

2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам;

3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні.

При цьому не може бути обмежено доступ до інформації про розпорядження бюджетними коштами, володіння, користування чи розпорядження державним, комунальним майном, у тому числі до копій відповідних документів, умов отримання коштів чи майна, прізвища фізичних осіб та найменування юридичних осіб, які отримали ці кошти або майно. Відповідно до цього закону, тепер будь-який громадянин може затребувати потрібну йому інформацію від органів влади, монополій та бізнесу, які отримують фінансування з бюджету. Вони мають надати відповідь на запит не пізніше п'яти робочих днів з дня його отримання. А якщо запит стосується інформації, необхідної для захисту життя чи свободи особи, щодо стану довкілля, якості харчових продуктів і предметів побуту, аварій, катастроф, небезпечних природних явищ та інших надзвичайних подій, що сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян, відповідь має бути надана не пізніше 48 годин.

Особливо важливим є проведення навчань державних службовців щодо введених законом змін у роботі з інформацією. В кожному органі публічної влади мають бути визначені структурні підрозділи та особи, відповідальні за надання інформації. Необхідно створити публічні реєстри інформації, яка знаходиться в органах виконавчої влади. Без цього надати певну інформацію на запит громадянина протягом п'яти днів, як вимагає ухвалений Закон, орган публічної влади не зможе.

Наступним чинником становлення електронної демократії є сприятливе законодавство до впровадження механізмів е-демократії у політичний процес. Розвиток електронного урядування в Україні та становлення електронної демократії спирається на певну нормативно-правову базу. Зазначимо основне законодавство у цій сфері:

- ЗУ „Про Національну програму інформатизації” [56];

- ЗУ „Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки” [57];
- ЗУ „Про електронний цифровий підпис” [53];
- ЗУ „Про електронні документи та електронний документообіг” [217];
- ЗУ „Про захист персональних даних” [54];
- ЗУ „Про доступ до публічної інформації” [52].

Також зазначимо постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, що врегульовують сферу функціонування електронного урядування:

- ПКМУ від 17.07.2009 № 733 „Про електронний обмін службовими документами в органах виконавчої влади”;
- ПКМУ від 28.10.2004 № 1452 „Про затвердження Порядку застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності”;
- ПКМУ від 28.10.2004 № 1453 „Про затвердження Типового порядку здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади”;
- РКМУ від 09.09.2009 № 1087р „Деякі питання організації електронного документообігу та звітності”.

Розкриємо деякі важливі питання законодавства України, що стосуються побудови інформаційного суспільства.

В Україні була розроблена та прийнята національна стратегія побудови інформаційного суспільства — закон України „Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки”. Цим Законом встановлені основні стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні:

1. Прискорення розробки та впровадження новітніх конкурентоспроможних ІКТ в усі сфери суспільного життя, зокрема в економіку України і в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

2. Забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності населення, насамперед шляхом створення системи освіти, орієнтованої на використання новітніх ІКТ у формуванні всебічно розвиненої особистості.
3. Розвиток національної інформаційної інфраструктури та її інтеграція зі світовою інфраструктурою.
4. Державна підтримка нових „електронних” секторів економіки (торгівлі, фінансових і банківських послуг тощо).
5. Створення загальнодержавних інформаційних систем, насамперед у сферах охорони здоров'я, освіти, науки, культури, охорони довкілля.
6. Збереження культурної спадщини України шляхом її електронного документування; державна підтримка використання новітніх ІКТ засобами масової інформації.
7. Використання ІКТ для вдосконалення державного управління, відносин між державою і громадянами, становлення електронних форм взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування і фізичними та юридичними особами.
8. Досягнення ефективної участі всіх регіонів у процесах становлення інформаційного суспільства шляхом децентралізації та підтримки регіональних і місцевих ініціатив.
9. Захист інформаційних прав громадян, насамперед щодо доступності інформації, захисту інформації про особу, підтримки демократичних інститутів та мінімізації ризику „інформаційної нерівності”.
10. Удосконалення законодавства з регулювання інформаційних відносин.
11. Покращення стану інформаційної безпеки в умовах використання новітніх ІКТ.

З метою створення організаційно-правових, науково-технічних та фінансово-економічних умов для розвитку інформаційного суспільства Держкомінформатизації вніс пропозицію провести у 2010 році пілотний проект впровадження технологій електронного урядування в органах державної влади та

органах місцевого самоврядування. Кабінет Міністрів України схвалив даний проект, і від 1-го березня 2010 року видав розпорядження №360-р „Питання реалізації пілотного проекту впровадження технологій електронного урядування”.

В рамках Пілотного проекту впровадження технологій електронного урядування, розпорядженням Кабінету Міністрів України N 2250-р від 13 грудня 2010 року було схвалено Концепцію розвитку електронного урядування в Україні (далі Концепція) [124]. Згідно з документом, Державному агентству з питань науки, інновацій та інформації разом із зацікавленими центральними органами виконавчої влади було доручено розробити та подати у місячний термін Кабінету Міністрів України план заходів щодо реалізації Концепції.

Реалізація Концепції передбачена на період до 2015 року та складається з трьох основних етапів.

На першому етапі (2011-2012 роки) передбачається розроблення необхідної нормативно-правової та нормативно-технічної бази, зокрема щодо надання адміністративних послуг в електронній формі, а також єдиних стандартів, протоколів і регламентів взаємодії суб'єктів електронного урядування, їх гармонізація з міжнародними стандартами; створення єдиної загальнодержавної системи електронного документообігу та Національного реєстру електронних інформаційних ресурсів та веб-сайтів органів державної влади та органів місцевого самоврядування на усіх рівнях; забезпечення надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування послуг в електронній формі громадянам та суб'єктам господарювання з використанням Інтернету.

На другому етапі (2013-2014 роки) планується: забезпечити організацію надання послуг в електронній формі в усіх сферах суспільного життя; створення сприятливих умов для залучення громадських організацій до управління державними справами; освоєння технологій інтерактивної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування з громадянами та суб'єктами господарювання; впровадження в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування типових організаційно-технологічних

рішень у сфері електронного урядування; забезпечення передачі електронних документів у державні архіви, музеї, бібліотеки, їх довгострокове зберігання, підтримка в актуалізованому стані та надання доступу до них.

На третьому етапі (2014-2015 роки) передбачається створити: об'єднані веб-портали органів виконавчої влади, призначені для проведення відповідних трансакцій; єдину інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру органів державної влади та органів місцевого самоврядування; спеціальні центри (пункти) надання послуг, центри обслуговування населення (кол-центри), веб-портали надання послуг; єдиний веб-портал електронного урядування як єдине місце доступу до всіх видів електронних послуг для громадян та суб'єктів господарювання з урахуванням потреб громадян і функціональних аспектів; національний депозитарій електронних інформаційних ресурсів.

Згідно прийнятого документу, електронне урядування розуміється як форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян. Головною складовою електронного урядування визначено електронний уряд як єдину інфраструктуру міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами і суб'єктами господарювання.

Незважаючи на стрімкий розвиток протягом останнього десятиліття інформаційно-комунікативних технологій та широке застосування їх у державному управлінні, Документ визначив проблеми, що залишились нерозв'язаними на шляху до формування ефективного електронного урядування. До невирішених завдань, закріплених Концепцією, увійшли:

- відсутність національної системи індикаторів (параметрів) оцінювання стану електронного урядування;

- відсутність єдиних стандартів та регламентів функціонування системи електронного документообігу з використанням електронного цифрового підпису, а також ведення державних інформаційних ресурсів, адаптованих до міжнародних;

- недосконалість нормативно-правової і методологічної бази, що дає змогу органам державної влади та органам місцевого самоврядування, громадянам і суб'єктам господарювання функціонувати в умовах інформаційного суспільства;

- неврегульованість на законодавчому рівні питання надання адміністративних послуг та звернення громадян до органів державної влади та органів місцевого самоврядування через Інтернет;

- відсутність інтегрованої системи національних інформаційних ресурсів та інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- обмеженість доступу громадян та суб'єктів господарювання до інформаційних ресурсів органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- низька якість та недостатня кількість адміністративних послуг, що надаються громадянам і суб'єктам господарювання із застосуванням електронних засобів;

- недосконалість діючих веб-сайтів Урядового порталу, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що не забезпечують інтерактивний режим функціонування та надання адміністративних послуг у режимі "єдиного вікна";

- обмеженість можливостей систем електронного документообігу органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- відсутність єдиних форматів та протоколів електронного цифрового підпису;

- низький рівень обізнаності державних службовців, представників місцевого самоврядування та громадян щодо суті та переваг електронного урядування;

- повільність процесів інформатизації бібліотек, архівів, музеїв, що може призвести до поглиблення „інформаційної нерівності”;

- недостатність необхідних фінансових та матеріально-технічних ресурсів і неефективне їх використання.

Звернемо увагу на те, що серед зазначених невирішених проблем на шляху до формування ефективного електронного урядування не згадано питання залучення громадян до процесу вироблення, прийняття та реалізації політико-управлінських рішень. Згідно схваленої Концепції, основний акцент впровадження електронного урядування в Україні зроблено на створення якісно нових форм організації діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх взаємодію з громадянами та суб'єктами господарювання шляхом надання доступу до державних інформаційних ресурсів, можливості отримувати електронні адміністративні послуги, звертатися до органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням Інтернету. Сьогодні на вищому державному рівні поставлена ціль розвитку модулів електронного урядування „уряд для уряду” та „уряд для громадян”. Очікувані результати реалізації Концепції передбачають підвищення ефективності державного управління, і одним з шляхів досягнення належного рівня цієї ефективності визначено надання можливості громадянам та громадським організаціям безпосередньо брати участь у процесах підготовки проектів рішень, що приймаються на всіх рівнях державного управління [124].

В Уряді України на порядку денному стоїть розробка та затвердження Програми впровадження технологій е-урядування, як план дій виконання Концепції. Прийнявши на вищому державному рівні Програму розвитку е-урядування Україна матиме загальнонаціональну державну стратегію з впровадження технологій е-урядування та становлення е-демократії.

Що стосується питань кодифікації інформаційного законодавства України, на думку експертів Громадської ради з питань ІКТ, доцільно розробити Інформаційний кодекс, який би являв собою кодекс законів про інформаційне суспільство, та визначав правове регулювання суспільних відносин у процесі здійснення електронної торгівлі, дистанційного навчання, надання послуг телемедицини, надання адміністративних послуг з використанням мережі Інтернет, тощо. Такий Документ міг би встановити правовий режим захисту комерційної таємниці, персональних даних, баз даних, тощо, вдосконалити захист прав інтелектуальної власності, в тому числі авторського права при розміщенні та використанні творів у мережі Інтернет.

Визначальним чинником у становленні електронної демократії, є дотримання в процесі політичного управління основних демократичних принципів. Розгляд проблеми дотримання основних демократичних принципів правління є особливо актуальним для України, як держави з перехідною політичною системою. Перед перехідними політичними системами з представницькою формою демократії стоять, в першу чергу завдання, пов'язані зі зміцненням представницької демократії, поступовим переходом до демократії участі. Покращення функціональності представницької демократії необхідне для того, щоб розвиток демократії участі не набув „бутафорного” „сфальшованого” характеру. Головним ризиком становлення е-демократії у перехідних політичних системах і в Україні у тому числі, є можлива імітація залучення громадян до політичного процесу, на основі старого авторитарного підходу до організації системи політичного управління.

Згідно звіту міжнародної організації „Freedom House”, в Україні досі не вирішено ряд проблем у сфері дотримання демократичних принципів правління. До основних з них відносяться:

- проблеми можливого тиску на журналістів з боку представників політичної влади;

- слабкість загальнонаціонального та місцевого урядування, у зв'язку з незбалансованістю системи стримувань і противаг;
- відсутність гарантії рівності усіх перед законом;
- високий рівень корумпованості влади та неефективність антикорупційних заходів [208].

Підводячи підсумок, можемо стверджувати, що, з урахуванням загальносвітових тенденцій, Україна взяла курс на розбудову інформаційного суспільства, що знайшло підтвердження в низці законодавчих актів та концептуально-стратегічних документів. В той же час залишається цілий комплекс невирішених проблем нормативно-правового, організаційно-технічного, науково-методичного, інформаційно-аналітичного характеру. Значна кількість рішень з цих питань має декларативний характер, ресурсно не підтримана. Сфера інформатизації та розбудови інформаційного суспільства, в останні роки розвивається досить повільно, без належного державного управління і, як наслідок, відбулася втрата позицій України в світових рейтингах. Це вимагає формування та реалізації науково обґрунтованої та ресурсно забезпеченої відповідної державної політики.

Основним, що необхідно врахувати при розробці стратегії впровадження механізмів е-демократії у політичний процес, є визначення адекватності того чи іншого механізму е-демократії до поточної політичної ситуації в державі. Варто погодитись зі слушними висновками дослідниці П.Норріс, що не всі механізми е-демократії, які мають „демократизуючий ефект” в політичній системі однієї держави, матимуть аналогічний ефект в політичній системі іншої держави [209]. Так, наприклад: не вірно визнавати е-голосування (механізм прийняття політичних рішень) як засіб демократизації у всіх без винятку політичних системах. Для цього є як мінімум дві причини: відсутність довіри до технологій, і/або відсутність довіри до влади. Відповідно, якщо у певній державі були прецеденти фальшування підрахунку голосів на виборах, то громадяни сприйматимуть нову технологію електронного голосування як ще одну спробу

маніпуляцій з боку влади. Перед перехідними політичними системами з представницькою формою демократії стоять зовсім інші завдання. Основною метою таких політичних систем має бути не комп'ютеризація процесів попереднього авторитарного політичного режиму, а зміна самих методів організації системи політичного управління суспільством.

З огляду на це вважаємо, що перехідним політичним системам для початку варто встановити ефективну партійну конкуренцію, яка укріпить обіг участі у політичному процесі між провладними і опозиційними партіями, групами інтересів і новими громадськими організаціями, які будуть здатні до мобілізації і артикуляції громадської думки через різні канали комунікації. Тобто, завданням цих політичних систем є: не встановити прямий спосіб прийняття політичних рішень громадянами, а навпаки, посилити функціональність представницьких інститутів влади, які встановлюють взаємозв'язок між державою та громадянами. Можливість розвитку залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень нами не виключається, але в першу чергу, вагомим є використання ІКТ, яке сприятиме прозорості, відкритості і відповідальності інститутів влади, та посилення функціонування каналів інтерактивного зв'язку між громадянами та представницькими органами влади. Покращення функціональності представницької демократії необхідне власне для того, щоб розвиток демократії участі не набув „сфальшованого” характеру. Головним ризиком становлення е-демократії у перехідних політичних системах, і в Україні у тому числі, є можлива імітація залучення громадян до політичного процесу, на основі старого авторитарного підходу до організації системи політичного управління. Таким чином, розвиток демократії участі, а відтак і становлення електронної демократії в Україні, як державі з перехідною політичною системою, має відбуватись через розширення функціональності представницької демократії.

Основним завданням цієї частини дослідження є теоретичний аналіз впровадження у політичний процес України основних механізмів е-демократії та визначення основних ризиків використання ІКТ у політичному процесі. Даний

аналіз необхідно провести відповідно до виведеної нами структури електронної демократії як системи політичних комунікацій.

Нагадаємо, що до першого рівня політичних відносин входять політичні взаємодії між органами державної влади та громадянами. На цьому рівні політичних відносин можуть бути використані два основні механізми електронної демократії – це електронна участь громадян у процесі прийняття політичних рішень та електронні вибори громадян до органів державної влади. Спершу розглянемо, наскільки механізм електронних виборів доцільно використовувати в Україні, як державі з перехідною політичною системою.

Електронні вибори здійснюються за допомогою електронного голосування. Цей механізм являє собою автоматизацію процесу отримання та підрахунку голосів виборців. Для того, щоб виборець був готовий використовувати певні технічні засоби для голосування, він повинен бути впевнений цьому механізмі. З однієї сторони – це питання довіри до технологій, з іншої сторони – це питання довіри до влади. Вибори, що відбуваються в Україні, постійно супроводжуються рядом порушень під час ходу голосування та процесі підрахунку голосів. Під час останніх виборів кандидатів на посаду Президента України навіть була відкрита „Гаряча телефонна лінія” при Кабінеті міністрів України, що приймала заяви громадян про виявлені ними факти фальсифікацій виборчого процесу. Атмосфера застереження, щодо фальсифікацій на виборах, панує в Україні вже десятиліттями. Постійні порушення на виборах нівелюють громадську довіру до виборчого процесу. Введення механізму електронного голосування, при такій ситуації на виборах, може тільки загострити ситуацію проблеми фальсифікацій. Хоча електронне голосування позбавить країну необхідності витрачати час і гроші на друк паперових бюлетенів, спростить обробку отриманих даних та підрахунок голосів, однак, на думку дисертанта, запровадження електронних виборів в Україні є передчасним.

В той же час, інший механізм політичної взаємодії між органами влади та громадянами - електронна участь громадян у процесі прийняття політичних

рішень, вже частково застосовується в Україні. Для того, щоб визначити доцільність впровадження цього механізму в політико-управлінський процес, необхідно визначити рівень попиту громадян України на пропозицію влади залучити громадськість до політичного процесу. Наведемо деякі результати соціологічних опитувань Центру Разумкова:

1) На питання: „Чи можна про Вас сказати, що Ви цікавитеся політикою?” 55% громадян відповіло „так”, 40 % - „ні”, 5% громадян обрали відповідь “важко сказати”. (червень 2008 р.) [143].

2) На питання: „Якою мірою Ви впливаєте на владу? ” Що стосувалось центральної влади, то 72% громадян відповіли „зовсім не впливаю” і 62% громадян відповіли „зовсім не впливаю” на місцеву владу. 0,3 % громадян вважають, що вони сильно впливають як на центральну, так і на місцеву владу. (березень 2009 р.) [145].

3) На питання: „Якою мірою дії влади повинні бути підконтрольні громадськості, суспільству?” 35% громадян відповіли, що всі дії влади повинні бути підконтрольні громадськості, крім тих, що стосуються сфери безпеки і становлять державну таємницю. 23% громадян обрали варіант „Всі без винятку дії влади повинні бути підконтрольні суспільству”. Тільки 2,8 % вважають, що дії влади не мають бути підконтрольними громадянам. (червень 2008 р.) [146].

4) На питання: „Чи повинні прості громадяни мати реальний вплив на прийняття державних рішень?”. 41% громадян відповіли, що повинні мати вплив всі громадяни, яких це стосується. 37% - відповіли, що повинні мати вплив лише ті громадяни, що є компетентними у питаннях, які вирішуються. Тільки 9% громадян обрали варіант: “Ні, не повинні — це справа державних управлінців і політиків”. (червень 2008 р.) [144].

Зважаючи на результати досліджень, сьогодні є доцільним використовувати механізми електронної політичної участі в Україні. Нагадаємо, що однією із складових частин е-залучення громадян є електронне інформування,

основними інструментами якого можуть бути он-лайнні бази даних, веб-сайти органів влади та місцевого самоврядування, Інтернет-трансляції та он-лайнні протести.

Відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України Порядку оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади, електронне інформування в Україні передбачає наявність веб-сайтів у кожного органу влади, де повинна міститися вся необхідна інформація, що ілюструє призначення, компетенцію того чи іншого органу, а також створення урядового веб-порталу, призначеного для інтеграції веб-сайтів органів виконавчої влади та розміщення інформаційних ресурсів відповідно до потреб громадян.

У квітні-серпні 2009 року коаліція громадських організацій з шести міст України вивчала стан інформування громадськості органами місцевого самоврядування про свою діяльність через мережу Інтернет. Рейтингування було здійснене за підтримки проекту „Сприяння активній участі громадян у протидії корупції в Україні „Гідна Україна” [68].

Завданнями рейтингування офіційних веб-сайтів міст стали оцінка реального стану речей щодо інформування про діяльність органів місцевого самоврядування через мережу Інтернет, виявлення кращих практик та проблем у сфері інформування про діяльність органів місцевого самоврядування в Інтернеті. Для проведення оцінки веб-сайтів використовувались 73 показники, згруповані у чотири категорії, а саме: змістовне наповнення офіційних сайтів, практичність їх використання, забезпечення участі громадян у місцевому самоврядування та електронні послуги, що надаються на сайтах.

За результатами проведеного аналізу підготовано спеціальний звіт, в якому представлений рейтинг офіційних веб-сайтів міст України. Переможцями в загальному рейтингу стали офіційні сайти Сум, Херсона, Хмельницького, Вінниці та Донецька. Офіційний сайт міста Суми було визнано лідером у розрізі змістовного наповнення. У плані практичності використання ,першість поділили сайти Борисполя (Київська область) та Дніпропетровська. В категорії електронних

послуг лідером став офіційний сайт Херсона. А офіційні сайти Донецька і Стаханова (Луганська область), на думку експертів, стали кращими у забезпеченні участі громадян у місцевому самоврядуванні. За період реалізації, проекту аналізу були піддані офіційні веб-сайти 176 міст обласного і республіканського значення, 24 областей України та Автономної Республіки Крим. У ході цього моніторингу вивчалися кращі практики, а також виявлялися проблеми у сфері інформаційної відкритості органів місцевого самоврядування. Для проведення оцінки веб-сайтів, використовувалася система з використанням 73-х показників, згрупованих у чотири групи: змістовне наповнення офіційних сайтів, практичність їх використання, забезпечення участі користувачів у місцевому самоврядуванні, а також електронні послуги, які надаються на сайтах. За результатами проведеного аналізу підготовлено спеціальний звіт, в якому представлений рейтинг офіційних веб-сайтів міст України. Переможцями в загальному рейтингу стали офіційні сайти Сум, Херсона, Хмельницького, Вінниці та Донецька. Офіційний сайт міста Суми було визнано також лідером у розрізі змістовного наповнення. У плані практичності використання першість поділили сайти Борисполя (Київська область) та Дніпропетровська. В категорії електронних послуг лідером став офіційний веб-сайт Херсона. А офіційні веб-сайти Донецька і Стаханова (Луганська область), на думку експертів, стали кращими у забезпеченні участі громадян у місцевому самоврядуванні.

У жовтні 2010 року були презентовані результати моніторингу веб-сайтів обласних рад протягом 2008 року „Інформаційна відкритість Інтернет-представництв обласних рад”. Робота проведена Інститутом громадянського суспільства в рамках проекту „Інституційна підтримка організації 2008-2010 рр. проект № 2003-01057.02 за сприяння фонду Чарльза Стюарта Мота”. Результати дослідження продемонстрували суттєву нестачу інформації, яка повинна бути розміщена на цих веб-сайтах, згідно законодавства. Звернемо увагу на те, що більшість веб-сайтів обласних рад не містить адреси для листування та телефони депутатів, членів президії та виконавчого апарату, державних та комунальних

підприємств, правоохоронних органів, лікувальних та оздоровчих установ. На цих веб-сайтах не оприлюднюється (або складно знайти) інформація про показники виплати заробітної плати, грошового забезпечення, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат, показники про діючі тарифи та пільги на житлово-комунальні послуги, відомості про проведення закупівель товарів за бюджетні кошти. Відсоток розміщення на веб-сайтах обов'язкової документації дуже низький. Типовим є розміщення десяти із тридцяти двох, зазначених у Методиці документів. Особливістю є те, що веб-сайти обласних рад більш охоче розміщують додаткову інформацію, аніж обов'язкову. Більшість веб-сайтів не мають коректно працюючої пошукової системи для пошуку саме документів, які відображають діяльність ради.

Підсумовуючи результати досліджень, бачимо, що більшість веб-сайтів обласних рад не відповідають вимогам рівня інформування громадян.

Розглянемо також можливість використання Інтернет-трансляцій, як інструменту підтримки механізму електронного інформування. Сьогодні, досить часто, органами влади використовується цей інструмент, однак не на постійній основі. Сьогодні веб-сайти органів державної влади не пропонують розділи з графіками Інтернет-трансляцій засідань, чи круглих столів, чи форумів. Найбільш популярними залишаються теле- та радіотрансляції.

Розглянемо використання механізму електронних консультацій органів влади з громадськістю в Україні.

За останні декілька років спостерігається позитивна динаміка розвитку консультування органів влади з громадськістю. Так, наприклад, провівши наукове дослідження О. Ємельяненко у 2008-му році підсумувала: „Український проект побудови електронного уряду в більшій мірі орієнтований на надання інформаційних послуг: бази даних, довідкової інформації, новин і т.д., а не активне спілкування з громадянами і надання їм різних інтерактивних послуг” [51, с. 162]. Аналогічний висновок зробив О.В. Маліс у 2009 році, який стверджував, що: „Незважаючи на появу досконаліших технологій, що

полегшують включення громадян у політику, ні пряме мережеве представництво інтересів, ні кібердемократія так і не одержали в українському суспільстві помітного розвитку. Елементи он-лайнової демократії й електронного уряду використовуються сьогодні, головним чином, для створення рекламного вигляду окремих структур влади. У даний момент немає підстав говорити не тільки про який-небудь політичний вплив українських користувачів Мережі, як особливої соціальної групи, але навіть про значний інтерес до політики з їх боку” [94, с. 117]

Сьогодні ми можемо спостерігати абсолютно іншу ситуацію, стосовно політичного впливу українських користувачів Інтернет-Мережі. З метою надання громадськості інформаційно-аналітичних матеріалів про громадянське суспільство в Україні та дії Уряду, управлінням у зв'язках з громадськістю Секретаріату КМУ був створений веб-сайт „Громадянське суспільство і влада” (режим доступу: <http://civic.kmu.gov.ua>). На виконання розпорядження Кабінету Міністрів від 28 травня 2008 року N 784 на сторінках веб-сайту „Громадянське суспільство і влада” було утворено рубрику „Консультації з громадськістю”. Зазначена рубрика була створена з метою запровадження на цьому веб-сайті електронної форми консультацій з громадянами з питань формування та реалізації державної політики. Українським законодавством визначено, що консультації з громадськістю проводяться у формі публічного громадського обговорення (безпосередня форма) та вивчення громадської думки (опосередкована форма). Найголовніше те, що передбачена можливість проведення консультацій як за допомогою позамережєвих заходів таких як: конференції, форуми, громадські слухання, засідання за круглим столом, збори, зустрічі з громадськістю; так і за допомогою мережєвих: теле- або радіодебатів, Інтернет-конференцій, електронних консультацій.

Законодавством передбачено, що в обов'язковому порядку проводяться консультації з громадськістю у формі публічного громадського обговорення щодо:

- проектів нормативно-правових актів, що мають важливе суспільне значення і стосуються конституційних прав, свобод, інтересів і обов'язків громадян, а також актів, якими передбачається надання пільг чи встановлення обмежень для суб'єктів господарювання та інститутів громадянського суспільства, здійснення повноважень місцевого самоврядування, делегованих органам виконавчої влади відповідними радами;
- проектів регуляторних актів;
- проектів державних і регіональних програм економічного, соціального і культурного розвитку, рішень стосовно стану їх виконання;
- звітів головних розпорядників бюджетних коштів про їх витрати за минулий рік.

Урядовий веб-сайт „Громадянське суспільство і влада” передбачає інтерактивні форми взаємодії як з окремими громадянами, так і з представниками громадських організацій. Зокрема, взяти участь в обговоренні проектів нормативно-правових актів можна, увійшовши до рубрики „Консультації з громадськістю”. Головною перевагою цієї рубрики є те, що в ній в „єдиному інформаційному вікні” зібрані проекти нормативно-правових актів, винесені на обговорення центральними органами виконавчої влади. До кожного проекту можна подати пропозиції та зауваження, ознайомитися з різними точками зору щодо них, дізнатися про проекти, що пройшли обговорення.

За рік, починаючи з 1 квітня 2009 року, центральними органами виконавчої влади на веб-сайті „Громадянське суспільство і влада” було винесено на громадське обговорення понад 700 проектів нормативно-правових актів, до яких подано майже 70 пропозицій громадян та їх об'єднань.

Про роботу Уряду щодо взаємодії з громадськістю відвідувачі веб-сайту довідаються з рубрики „Взаємодія з громадськістю”. Підрубрика „Громадські ради при органах виконавчої влади” висвітлює діяльність громадських рад, представники яких матимуть змогу надсилати матеріали про свою діяльність на веб-сайт. Крім того, кожен може висловити пропозиції щодо удосконалення

роботи громадських рад. На сторінках сайту тривають дискусії про технології демократії, відкрито відеоблог про актуальні проблеми взаємодії органів виконавчої влади та громадськості.

Щодо організаційної складової проведення електронних консультацій з громадськістю на веб-сайті „Громадянське суспільство та влада”, то тут, на жаль, можна простежити ряд прогалин. Головний недолік полягає в недотриманні основного правила передачі повідомлення: хто повідомляє, що повідомляє, кому, коли, як і з яким ефектом. Проведемо короткий аналіз структурованості тексту на урядовому веб-сайті рубрики „Консультації з громадськістю”.

У рубриці електронних консультацій з громадськістю чітко визначено і прописано назву державної установи, яка проводить консультацію з громадськістю. Тобто питання „хто повідомляє” прописано коректно. Що стосується питання „що повідомляє”, то тут варто звернути увагу на те, що всі документи виставлені на обговорення зберігають свою офіційну юридичну назву, і до них не надається жодної анотації. Наприклад, назва документу винесеного на обговорення має зазвичай такий вигляд „Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів від 17 квітня 2009р. №530”. Рекомендаційні „інструкції” країн, які вже впровадили у себе електронне залучення громадян, завжди наголошують на тому, що недостатньо просто виставити на веб-сайт документ юридичною мовою і попросити громадськість його обговорити. Варто завжди проводити коротку анотацію до нормативно-правового проекту простою, адекватною спілкуванню мовою, щоб уникнути необхідності для громадян додаткового пошуку інформації по веб-сайту. Власне у короткій анотації можна вказати „про що постанова” і „про які саме зміни ідеться”.

Ще один важливий момент стосується юридичної мови самого проекту нормативно-правового акту. Досить складно обговорювати „сухий” варіант документу, написаний мовою термінів. Звісно, певна вузькопрофільна організація внесе свою поправку/пропозицію. Але це все одно залишиться форматом лише поправки/пропозиції. А у випадку електронних консультацій необхідно розвинути

діалог. При чому не лише між конкретним громадянином/громадською організацією, яка внесла пропозицію, і владним органом. Діалог потрібно розвивати між усіма, хто вносить пропозиції. Документ повинен бути обговорений цільовою аудиторією. І тільки тоді органам влади вдасться оцінити масштабніше результати обговорення.

Що стосується питання „кому повідомляємо” - цільова аудиторія консультацій. Краще чітко вказати цільову аудиторію консультацій, з якою є необхідність у державної установи проконсультуватись. Також, цільова аудиторія має бути визначена до кожного конкретного проекту закону окремо. Звісно, це не виключатиме можливість всіх інших громадян долучитись до обговорення.

Що стосується питання „Коли” - на урядовому веб-сайті взагалі не визначені терміни проведення консультацій. Варто вказати дату початку консультацій, термін консультаційного періоду, і дату зворотного зв'язку від органу державної влади. Відсутність часових рамок обговорення проектів позбавляє можливості людей розрахувати свій час до внесення пропозицій, особливо, якщо це вимагає від громадян додаткового опрацювання законодавства чи вивчення проблеми.

Що стосується питання „з яким ефектом” відбулась електронна консультація, то тут завжди варто передбачати на веб-сайті окремий розділ висвітлення результатів консультацій. Такий розділ на українському урядовому веб-сайті є. Викладаються звіти щодо розгляду запропонованих поправок. Однак, часто цифри, що відображають кількість внесених пропозицій та зарахованих пропозицій суперечать одні одним. Також, відсутня можливість перегляду деяких звітів проведених консультацій. Ще одним недоліком є відсутність архіву проведених консультацій, що утруднює простеження історії обговорення проектів законів.

Завершуючи аналіз проведення електронних консультацій на веб-сайті „Громадянське суспільство і влада”, хотілося б зауважити про необхідність популяризації консультацій з громадськістю серед громадських організацій,

аналітичних центрів, науково-дослідних інститутів та звичайних громадян. Для цього можна було б відзняти короткий відеоурок щодо користування рубрикою „Консультації з громадськістю”.

Ще одним із механізмів е-залучення громадян є он-лайнний діалог органів державної влади та громадян. Тут основними інструментами підтримки цього механізму зазвичай є відео-конференції, блоги та мікроблоги, персональні сторінки державних діячів у соціальних мережах.

Перший досвід проведення відео-конференції (Інтернет-конференції) представниками української влади відбувся 13 вересня 2002 р. Президент України Л. Кучма провів Інтернет-конференцію, що мала успіх у користувачів: за її ходом спостерігало 788 відвідувачів. На ім'я Л. Кучми надійшло 731 запитання: 270 із них – до початку конференції, а 461 – під час неї. З них 329 запитань задали чоловіки, 62 – жінки, решту – особи, які не вказали своєї статі. Найбільша кількість запитань (86) задали особи у віці від 30 до 40 років. Проте подібні конференції не ввійшли в практику адміністрації Президента й українських політичних лідерів, незважаючи на те, що Президент видав Укази „Про розвиток національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет і забезпечення широкого доступу до цієї Мережі в Україні” (2000 р.) та „Про додаткові заходи по забезпеченню відкритості в діяльності органів державної влади” (2002 р.). Вочевидь, після видання другого Указу Президент вирішив продемонструвати можливості реалізації Закону й провів Інтернет-конференцію [94, с. 138]. Сьогодні Інтернет-конференції стали більш частими у використанні їх органами влади. Особливо активно використовується цей інструмент для оперативного зв'язку між різними органами влади різних рівнів, якщо установи, що їх представляють знаходяться у різних містах.

Сьогодні все більше політиків починають освоювати блогосферу та утворювати власні блоги і мікроблоги. Якщо ознайомитись детально з блогами українських політиків, то чітко простежується тенденція дещо „викривленого” розуміння ними справжнього змісту ведення такого он-лайнного щоденника.

Утворюючи блог, зазвичай політики хочуть досягнути декількох цілей: показати свою „просту смертність”, створити міраж зворотного зв’язку та переконати Інтернет-спільноту у правильності своєї політичної ідеології та практики. Блогери – зазвичай люди з активною громадською позицією, певним рівнем впливу в суспільстві. Це досить скептична, підозріла і цинічна публіка. Політик-блогер, входячи до блогосфери повинен усвідомлювати, що електронні комунікації можуть легко знівелювати його минулий, позамержевий статус. Особливо, це стосується тих випадків, коли Інтернет-спільноті стає відомо, що он-лайнний щоденник політика писався зовсім іншою людиною (помічником), в результаті чого Інтернет-аудиторія була введена в оману. Одними з найактивніших політиків-блогерів можна назвати Інну Богословську, Михайла Бродського, Сергія Тігіпка, Юлію Тимошенко, Арсенія Яценюка.

Не меншою популярністю сьогодні серед політиків користуються і мікроблоги. Компанією „ElectionMall Україна” організовано проект „ПолітТвіт” (“PolitTweet”), що являє собою певний інформаційний ресурс. За допомогою веб-сайту „ПолітТвіт” можна відстежувати всі повідомлення у мікроблозі „Твіттер”, які залишають там зареєстровані українські політики, представництва політичних партій, представництва органів державної влади, представники громадських організацій. Одним з яскравих прикладів використання мікроблогу не тільки для інформування, а й для мобілізації громадськості до дій, стала розгорнута ситуація довкола підприємства зі спалювання сміття - МПК-400, на території депо ст. „Київ-пасажирський”. Активний інформаційний супровід перебігу ситуації зі встановлення сміттєспалювального заводу вела народний депутат України Леся Оробець за допомогою своїх он-лайнних щоденників. Завдяки активній організаційній та інформаційній роботі вдалось мобілізувати значну кількість громадськості, що відвідала громадські слухання з цього питання та переважною кількістю голосів протистояла встановленню даного сміттєспалювального заводу.

Ще одним з механізмів політичного е-залучення громадян є партнерство органів державної влади та громадян. Постанова Кабінету Міністрів України від

03.11.2010 року за № 996 дає реальну можливість усім громадським активістам долучитись сьогодні до управління державою. До 11 лютого 2011 року по всій Україні мають бути сформовані громадські ради, члени яких матимуть можливість:

- надавати пропозиції щодо нормативно-правових актів та змісту роботи посадовців;
- проводити громадську експертизу;
- проводити громадську антикорупційну експертизу та вимагати виконання посадовцями антикорупційного законодавства;
- здійснювати громадський контроль за врахуванням владою пропозицій та зауважень громадськості.

Рішення громадської ради будуть обов'язковими для розгляду органами влади. Органи влади відтепер будуть зобов'язані регулярно інформувати про громадські ради на своїх офіційних веб-сайтах. Такий крок свідчить про поступове формування в Україні демократії участі як політичної організації суспільства, яка передбачає можливість використання засобів ІКТ у політичному процесі.

Ще одним механізмом політичного електронного залучення громадян є система „електронний парламент”, яка передбачає зазвичай використання двох основних інструментів е-демократії: парламентські веб-сайти та е-звернення.

Основою системи „електронний парламент” в Україні є діючі автоматизовані системи Верховної Ради України, перелік яких визначено Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 1 липня 2003 р. № 663 „Про перелік автоматизованих систем інформаційно-технологічного забезпечення діяльності Верховної Ради України”, а також автоматизовані системи, програмно-технічні комплекси і парламентські веб-ресурси, розробка та впровадження яких передбачені у 2007-2015 роках: „Електронний документообіг і контроль виконання доручень Верховної Ради України”, „Система електронного цифрового підпису”, „Комплексна система захисту інформації в автоматизованих системах

Верховної Ради України”, єдиний веб-портал Верховної Ради України та інтегровані до нього веб-сайти Голови Верховної Ради України, комітетів Верховної Ради України, депутатських фракцій, структурних підрозділів Апарату Верховної Ради України.

У липні 2010 року на розгляд у Верховній Раді України було внесено на розгляд проекти двох Програм інформатизації законотворчого процесу у Верховній Раді України на 2010 - 2015 роки (№6633 та №6633-1). Метою запропонованих Програм визначено досягнення максимально можливої автоматизації інформаційно-організаційних процесів у діяльності депутатського корпусу загалом, у тому числі комітетів Верховної Ради України, депутатських фракцій а також Апарату Верховної Ради України шляхом створення сучасних систем управління законотворчим процесом та документообігом у парламенті. Пріоритетним завданням Програми є створення інтегрованої електронної інформаційно-аналітичної системи „Електронний парламент” та її центральних підсистем:

- „Електронний офіс народного депутата України”;
- „Електронний Комітет”;
- „Електронна погоджувальна рада”;
- „Електронна бібліотека і архів”;
- „Система електронного голосування та підрахунку голосів”.

У сфері впровадження парламентських веб-технологій і створення систем підтримки взаємодії Верховної Ради України з громадянами Програмою передбачені наступні заходи:

- створення парламентського веб-порталу „Інтернет-мовлення”;
- розробка методичних рекомендацій щодо використання Інтернету під час проведення опитувань населення;
- розробка підсистеми комунікації між громадянами та парламентом у вигляді форумів, дискусійних он-лайн груп, інтернет-опитування та голосування і т.п.;

- розробка системи оперативного ознайомлення з нормативними актами України через веб-портал Верховної Ради України (передбачено Проектом Постанови №6633-1) // розробка системи оперативного ознайомлення з нормативними актами України через супутниковий канал „Рада” обласних, міських, районних та сільських органів місцевого самоврядування (передбачено Проектом Постанови №6633).

Зазначені Програми інформатизації законодавчого процесу ще не були розглянуті Верховною Радою України. Політичні комунікації між Парламентом та громадянами ще не носять інтерактивного характеру. Сьогодні існує можливість звернутись до народних депутатів України, надіславши листа на електронну пошту, однак це звернення не буде зареєстроване та розглянуте у законом визначеному порядку. Щоб система електронних звернень ефективно діяла, необхідно створити таке програмне забезпечення, яке б дозволяло прослідкувати рух звернення з моменту його надходження до моменту його виконання; визначення типу (переліку) звернень, які підпадають чи не підпадають під такі, що потребують чи не потребують розгляду і виконання (є чи не є юридично значимі). До того ж необхідно внести зміни до Закону України „Про звернення громадян” у частині регламентації процедури звернення громадян через Інтернет (порядок подачі такого звернення, строки розгляду тощо).

Цікавою є історія розвитку залучення громадян України до розробки проектів законів. Один з реальних кроків перетворення цих ідей у життя зробила Ю.Тимошенко на посаді Прем'єр-міністра України. 7 грудня 2005 року на міжпартійному з'їзді свого блоку Ю.Тимошенко проанонсувала початок роботи Інтернет-проекту „Ідеальна країна”. Проект мав на меті об'єднання інтелекту народу і влади. Це мав бути інтерактивний майданчик для формування бази концепцій політико-економічних реформ в Україні. Веб-сайт проекту мав стати інструментом обліку пропозицій громадян у виробленні стратегії розвитку України. Однак, ця ідея не була до кінця втілена у життя, а у січні 2010-го року домен „Ідеальної Країни” купила „Інтернет партія України”. В свою чергу, цією

партією було передано право володіння на інтернет-проект „Ідеальна країна” всеукраїнській молодіжній громадській організації „Молоді регіони”. В той же час лідер партії „Батьківщина” Юлія Тимошенко презентувала новий аналогічний опозиційний проект „Україна третього тисячоліття”. Успіх цих проектів, на нашу думку, буде залежати від вірного способу обробки інформації. Веб-сайти таких проектів мають являти собою своєрідний „банк ідей”, на основі яких юристи писатимуть законопроекти, які передаватимуться до вищого законодавчого органу країни. У випадку відсутності ресурсів, які повинні забезпечити переформатування ідеї у законопроекти, проекти такі як „Ідеальна країна”, на жаль, зазнаватимуть невдачі.

На рівні політичних відносин, які містять у собі комунікації між органами влади використовується такий механізм як електронний документообіг.

Електронний документообіг з використанням електронного цифрового підпису (ЕДО з ЕЦП) є базовою інформаційною технологією електронного урядування, яка сьогодні в Україні інтенсивно впроваджується в органах влади. Так, наприклад, тільки в центральних органах виконавчої влади впроваджено та експлуатується понад 50 таких систем, які на сьогодні є несумісними між собою як за форматами електронного документу, так і за форматами і протоколами електронного цифрового підпису. Така ситуація склалась в результаті хаотичного, несистемного, некоординованого розвитку національної системи ЕЦП та впровадження систем ЕДО в органах влади, відсутності уніфікованих форматів, протоколів та регламентів в цій сфері, що не тільки унеможлиблює електронну взаємодію органів влади між собою при наданні ними інтегрованих електронних державних послуг в режимі „єдиного вікна” і є загрозою національній безпеці державі, але й створює значні труднощі для бізнесу, особливо в процесі надання електронної звітності контролюючим органам.

Так на сьогодні в Україні акредитованими центрами сертифікації ключів видано понад 500 000 посилених сертифікатів ключів, електронну звітність збирають 11 державних органів, тільки Податкова державна адміністрація

отримує електронну звітність більше ніж від 80 тис. суб'єктів господарювання [41].

З метою вирішення вищевказаної проблеми Державним комітетом інформатизації спільно з розробниками систем електронного документообігу (СЕД) та представниками майже всіх акредитованих центрів сертифікації ключів розроблено та затверджено вимоги до форматів даних електронного документообігу в органах виконавчої влади, формати та протоколи ЕЦП, які максимально адаптовані до відповідних стандартів країн ЄС.

Наступним рівнем політичних відносин є політичні взаємодії між соціальними спільнотами, які характеризуються утворенням віртуальних спільнот з метою представлення своїх інтересів та досягнення їх реалізації на державному рівні. Утворення віртуальних спільнот може досягти цієї мети за допомогою великих можливостей соціальних медіа у сфері обміну інформацією, мобілізації нових віртуальних спільнот та їх ресурсів, а також зміцнення вже існуючих спільнот та мобілізації їх ресурсів.

Утворення віртуальних спільнот легко забезпечує можливість організації громадських кампаній за допомогою соціальних медіа, які дозволяють:

- покращити доступ до інформації;
- привернути суспільну увагу до проблеми;
- мобілізувати волонтерів;
- налагодити контакт з політиками;
- налагодити регулярні зв'язки з громадськістю, залучити нових прихильників;
- мобілізувати колективні дії;
- здійснювати ефективний обмін інформацією.

Сьогодні в Україні громадський сектор демонструє свою готовність використовувати соціальні медіа для захисту своїх інтересів. Вже зараз можна навести ряд прикладів успішних громадських проектів, які були реалізовані за допомогою мобілізації ресурсів віртуальних спільнот.

У вересні 2007 року була створена ініціативна група „Збережи Старий Київ” (<http://saveoldkyiv.org>) як реакція на плани київської влади збудувати на розі Десятинного провулку і Пейзажної алеї, на території Державного історико-архитектурного заповідника „Стародавній Київ”, багатопверховий будинок. З часом діяльність цієї групи розширилась, і зараз вона позиціонує себе як ініціативна група по боротьбі з протиправними забудовами у місті Києві. Громадські активісти цього проекту ефективно діють, успішно реалізуюючи свої акції протесту, завдяки використанню інструментів соціальних медіа.

Ще одним прикладом мобілізації віртуальних спільнот є проект „Кіно-переклад”. Серед Інтернет-сервісів існує така платформа „Pledgebank”, що дає можливість, завдяки залишеним публічним обіцянкам, гуртувати довкола себе однодумців (<http://www.uk.pledgebank.com>). На цій платформі українським користувачем було залишено публічну обіцянку наступного змісту: „Я обіцяю не ходити на сеанси іноземних фільмів з російським перекладом за умови, що 1 000 інших людей погодяться робити так само” [215]. З цієї публічної обіцянки розпочався у 2007 році масштабний український проект протесту проти російського перекладу іноземних фільмів. Посилання на веб-сторінку з можливістю підтримати цю публічну обіцянку було поширене через усі канали соціальних медіа. Інтернет-користувачі передавали лінк своїм знайомим, а ті у свою чергу – своїм знайомим в результаті кампанія набула широкого розголосу. За два місяці публічну обіцянку підписали 5 302 особи. Мобілізація такої віртуальної потужної спільноти стала основою для подальших організованих дій щодо впровадження обов’язкового українського перекладу іноземних фільмів. Проект досягнув поставленої мети. 18 січня 2008 року вийшов наказ Міністерства культури і туризму України „Про дублювання або озвучення чи субтитрування державною мовою іноземних фільмів”. У зв’язку з призупиненням зазначеного Наказу у листопаді 2010 року, громадські активісти проекту „Кіно-переклад” знову мобілізують свої сили.

Ще однією потужною ідеєю в Україні став проект „Нові медіа та вибори в регіонах: всеукраїнська Twitter-трансляція фінальної стадії президентських виборів в регіонах України”. Проект розпочався у березні 2009 року. В рамках проекту було проведено по всій Україні для журналістів та громадських активістів ряд навчальних занять з використання мікроблогу „Твіттер” для трансляції перебігу виборчого процесу. Основною метою навчань став розвиток навичок у користувачів мікроблогу по інформуванню громадськості про важливі події та порушення як під час агітаційного періоду, так і в день голосування і підрахунку голосів. Результатом роботи стала новинна лента мікроблогу, яка досягала 90 тисяч записів про вибори за один день. Це був інформаційний зміст створений самими користувачами мікроблогу для всіх користувачів Інтернет-мережі.

Одним з наймасштабніших проектів об'єднаних зусиль неурядового сектору стала всеукраїнська кампанія „Новий громадянин”. Метою цієї кампанії стало посилення впливу громадян на суспільні й політичні процеси в Україні. Ініціаторами проекту стали близько півсотні незалежних громадських організацій, що об'єднались для захисту прав громадян, відстоювання свободи слова, моніторингу виборів, дослідження актуальних питань державної політики, вирішення проблем місцевого самоврядування. Одним з показових моментів взаємодії громадянського суспільства та влади став проект „Спитай Президента”, який організувала коаліція громадських організацій у співпраці з Інтернет-виданням „Українська Правда” . Метою проекту стало створення суспільного порядку денного для майбутнього Президента України й змусити його відповісти на найактуальніші проблеми українців. Для цього українське суспільство запросило новообраного Президента на Громадський Форум, щоб відповісти на найважливіші питання, поставлені суспільством за допомогою соціальних медіа. Громадський Форум відбувся 19 березня 2010 року, однак новообраний Президент України не відгукнувся на запрошення української громадськості. Після Форуму кількасот громадських діячів, експертів, журналістів та студентів

організували протестний похід від Українського Дому до Адміністрації Президента.

Цей приклад налагодження політичного діалогу між громадськістю та владою демонструє готовність неурядових організацій брати активну участь у політичному процесі та впливати на процес прийняття політичних рішень, використовуючи для цього засоби ІКТ. В той же час, широка українська громадськість, більшість населення в Україні, в основному не готові до використання ІКТ у своєму повсякденному та політичному житті. Однією з основних причин такої неготовності є цифровий розрив між регіонами України та відсутність у громадян належних навичок і, відповідно, бажання використовувати засоби ІКТ для взаємодії з державою.

Аналізуючи передумови становлення е-демократії, ми дійшли висновку, що технології е-урядування можуть бути своєрідним „містком”, завдяки якому у громадян виробляється довіра до технологій та готовність до їх використання в повсякденному та політичному житті. В той же час, в українському суспільстві існує його складова інституційно-оформлена частина – неурядові організації, які вже сьогодні опанували основні інструменти е-демократії, і готові використовувати засоби ІКТ не тільки для отримання державних послуг, але й для того, щоб брати активну участь у процесі вироблення державної політики. З огляду на ситуацію дворівневої готовності громадян використовувати засоби ІКТ для взаємодії з державним сектором, необхідний інтегрований підхід впровадження у політичний процес технологій е-урядування та е-демократії. Впровадження технологій е-урядування забезпечить поступовий розвиток електронної готовності широкої громадськості, а впровадження механізмів е-демократії забезпечить можливість реалізовувати електронну готовність неурядових організацій до участі у політичному житті суспільства.

Вдалі громадські ініціативи стали поштовхом для проведення постійних навчань одними громадськими активістами для інших у сфері використання соціальних медіа для ефективного обміну інформацією, мобілізації нових

спільнот та їх ресурсів, а також зміцнення вже існуючих спільнот та мобілізації їх ресурсів.

На основі розглянутих аспектів впровадження механізмів е-демократії на кожному з рівнів політичних відносин, підсумуємо які основні ризики цього процесу варто врахувати. Враховуючи те, що становлення е-демократії має відбуватись в умовах активного розвитку електронного урядування спробуємо розділити ризики впровадження технологій е-урядування та е-демократії.

Проаналізувавши теперішній стан розвитку електронного урядування, зазначимо, що впровадження електронного урядування в Україні і в цілому розвиток інформаційного суспільства стримує:

- відсутність єдиних, адаптованих до міжнародних стандартів та регламентів функціонування, систем електронного документообігу з використанням електронного цифрового підпису, а також ведення державних інформаційних ресурсів;
- відсутність інтегрованої системи інформаційних ресурсів та інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- обмежений або відсутній доступ юридичним та фізичним особам до державних інформаційних ресурсів;
- недосконалість діючих веб-сайтів органів державної влади Урядового порталу, що не забезпечують інтерактивний режим функціонування та надання адміністративних послуг в режимі “єдиного вікна”;
- недостатня якість та кількість послуг, що надаються із застосуванням електронних засобів;
- недостатній рівень підготовки державних службовців та громадян;
- системи електронного документообігу органів державної влади та органів місцевого самоврядування мають вкрай обмежену функціональність;
- відсутність системи індикаторів (параметрів) оцінювання е-урядування;
- ненадійність, негнучкість, вразливість національної системи електронного цифрового підпису особливо в її сучасному стані.

Основними проблемами розвитку електронного урядування в Україні та пов'язаними з ними ризиками можна визначити:

- відсутність точної та достовірної інформації про стан, тенденції розвитку е-урядування та відповідних прогнозів;
- недостатність необхідних ресурсів, насамперед фінансових;
- недостатній рівень координації та організації процесу розвитку е-урядування;
- корупція в органах влади;
- несформованість системи стратегічних документів е-урядування;
- перманентні кадрові та структурні зміни в органах влади;
- відсутність необхідної підтримки з боку вищого керівництва держави.

Системний підхід до вирішення цих проблем забезпечить поступовий ефективний розвиток е-урядування.

Крім основної проблеми впровадження ІКТ у політичний процес - цифрового розриву, можна виокремити ще два визначальні ризики, які безпосередньо стосуються механізмів електронної демократії:

1. Недобросовісне використання механізмів та інструментів формування електронної демократії.

2. Використання технологій політичного маніпулювання з використанням засобів ІКТ.

Питання довіри громадян до влади і до технологій є визначальним при виборі того чи іншого механізму становлення та функціонування е-демократії в Україні. Зважаючи на часте та постійне порушення прав громадян з боку влади, потрібно враховувати аспект втрати широкою громадськістю довіри до влади, віри у свій вплив на владу та, на цій підставі, зниження цікавості до політики. Якщо використання механізмів та інструментів електронної демократії відбуватиметься на недобросовісній основі, то це тільки збільшить прірву між громадянами та владою.

Висновки:

1. Вивчено ряд причин, які в певній мірі гальмують процеси впровадження електронного урядування і електронної демократії систему політичних комунікацій України. До них в першу чергу відносяться:

- незадовільний рівень комп'ютерної грамотності населення;
- невміння та небажання громадянами вчитись використовувати ІКТ у процесі взаємодії з урядовими структурами;
- повільні темпи реорганізації адміністративного апарату;
- проблеми фінансування державних програм інформатизації;
- цифрова нерівність регіонів України.

2. Основним чинником реалізації концепції е-демократії в системі політичних комунікацій України має стати дотримання основних демократичних принципів політичного правління. Ряд проблем, пов'язаних з прогалинами у функціонуванні демократичного політичного режиму України, гальмують позитивні практики у сфері розвитку інформаційного суспільства, а відтак електронного урядування та електронної демократії.

3. Питання електронної готовності громадян є визначальним при виборі того чи іншого механізму становлення та функціонування е-демократії в Україні. З огляду на ситуацію дворівневої готовності громадян використовувати засоби ІКТ для взаємодії з державним сектором, визначено необхідність інтегрованого підходу впровадження у політичний процес технологій е-урядування та е-демократії. Впровадження технологій е-урядування забезпечить поступовий розвиток електронної готовності широкої громадськості, а впровадження механізмів е-демократії забезпечить можливість реалізовувати електронну готовність неурядових організацій до участі у політичному житті суспільства.

4. В основу вибору того чи іншого механізму е-демократії варто закладати питання рівня довіри громадян до влади та до технологій. Розповсюдження в ЗМІ значних обсягів інформації про реально існуючі факти кіберзлочинності,

розповсюдження електронних вірусів в телекомунікаційних і інформаційних мережах створює умови недовіри громадян до можливостей використання ІКТ. Зважаючи на часте та постійне порушення прав громадян з боку влади, потрібно враховувати аспект втрати широкою громадськістю довіри до влади, а не тільки до технологій. Зниження цікавості до політики часто пов'язане з відсутністю віри у свій вплив на владу. На основі аналізу рівня довіри громадян України до влади та технологій, такий механізм е-демократії як електронні вибори визначено неадекватним до поточної політичної ситуації. Відповідно одним з найважливіших механізмів е-демократії визначено електронне інформування на основі вільного та рівного доступу до інформації.

5. Ґрунтуючись на проведеному аналізі законодавства України в інформаційній сфері можна стверджувати, що сьогодні в Україні поступово формується демократія участі та визнаються механізми е-демократії на загальнодержавному рівні.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні вирішено актуальне наукове завдання, що полягало в теоретичному аналізі розвитку концепцій електронної демократії та визначенні основних чинників їх реалізації в сучасному інформаційному суспільстві. За результатами дослідження можна зробити наступні висновки, що мають теоретичне й практичне значення:

1. Теорія інформаційного суспільства послужила теоретичною основою для постановки проблеми електронної демократії.

Ряд концепцій зарубіжних вчених продемонстрували непридатність представницької демократії та необхідність розвитку демократії участі в умовах розвитку інформаційного суспільства. Методологічну основу формування концепцій електронної демократії склали теорія постіндустріалізму Д.Белла, концепція „демократії участі” Й. Масуди, концепція „напівпрямої демократії” Е.Тоффлера та концепції „кризи представницької демократії” і становлення „інформаціональної демократії” М.Кастельса.

Теорія постіндустріалізму американського вченого Д.Белла заклала теоретико-методологічний фундамент формування концепцій електронної демократії в наступних аспектах:

- 1) передбачення перерозподілу владних повноважень між різними гілками влади, з переходом акценту до виконавчої;
- 2) констатація кризи представницької демократії та визнання тенденції формування демократії участі;
- 3) визначення доступу до інформації як умови свободи;
- 4) припущення того, що саме сучасні засоби масової інформації стають основним інструментом розширення демократії співучасті.

Основними принципами побудови демократії участі Й.Масуди, які вплинули на подальше визначення принципів електронної демократії, стали:

1. Можливість громадян брати участь у прийнятті рішень.
2. Необхідність співпраці громадян на основі „духу синергії” та взаємодопомоги. Готовність добровільно пожертвувати своїми власними інтересами заради спільного добра.
3. Доступ громадян до суспільно важливої інформації.
4. Всі отримані громадянами здобутки і понесені ними жертви мають бути рівномірно розподілені між ними.
5. Вирішення питань шляхом переконання та узгодження.
6. Спільне прийняття рішення передбачає можливість спільного його втілення в життя. Цей обов’язок є результатом права брати пряму участь у виробленні політики.

В свою чергу, американський дослідник Е.Тоффлер зазначив, що формування національного та глобального інформаційного суспільства здійснює величезний вплив не тільки на трансформацію політичної влади, а й на процес розвитку демократії. Визнаючи можливість впливу громадян на владу, Е.Тоффлер розробляє концепції демократії участі. У цьому напрямку його погляди еволюціонують від нищівної критики представницької демократії і опису необхідних прямих механізмів представлення громадянами своїх інтересів до аргументів на користь поєднання механізмів представницької та прямої демократії. Концепція „напівпрямої демократії” стала поєднанням принципів системи представництва та прямих механізмів впливу на владу. Обґрунтовуючи доцільність запровадження напівпрямої демократії, Е.Тоффлер у якості засобів реалізації цієї концепції вбачає використання нових інформаційних технологій для надання можливості громадянам вперше в історії почати приймати власні політичні рішення.

Концепції „кризи представницької демократії” та „інформаційної демократії” іспанського дослідника М.Кастельса фактично стали основою для подальшого формування концепцій електронної демократії. В умовах формування мережевого суспільства дослідник визнає посилення двох взаємопов’язаних

об'єктивних глобальних тенденцій, а саме: кризи представницької демократії та становлення інформаціональної демократії.

Основними причинами кризи представницької демократії вченим визначено: вплив нових телекомунікаційних технологій, падіння авторитету політичних партій, падіння легітимності політичної влади, зростання кризи довіри громадян, збільшення кількості гучних політичних скандалів, поширення політичної корупції.

В свою чергу, становлення інформаціональної демократії характеризує основні тенденції суспільних змін таких як:

- відтворення локальних держав, що призведуть до регіоналізації і децентралізації влади;
- зростання можливості участі громадян у прийнятті політичних рішень;
- розвиток електронних комунікацій як невідконтрольних владі горизонтальних зв'язків між громадянами;
- розвиток „політики символів” та
- зосередження навколо „неполітичних”, тобто гуманітарних справ.

Крім того, з'ясовано, що завдяки розвитку інформаційно-комунікативних технологій реалізація концепцій демократії участі стала можлива як така. Поява сучасних технологій трансформувала основу комунікативного процесу, а саме змінила лінійність комунікацій на їх багатовекторність, що в результаті здійснило великий вплив на розвиток демократії як форми політичної організації суспільства: від представницької до учасницької. У зв'язку з цим вивчено системно-кібернетичну макрорівневу теорію політичної комунікації для обґрунтування розробки концепції е-демократії як системи політичних комунікацій.

2. На основі вивчення еволюції концепцій е-демократії, встановлена можливість підтримки інформаційно-комунікативними технологіями всіх форм

демократичної організації суспільства: прямої демократії, представницької демократії та демократії участі.

З'ясовано, що найпершим виявом ідеї електронної демократії стала концепція „теледемократії”, яку розвивали Т.Беккер, К.Слейтон та Х.Артертон. Основні положення теледемократії заклали фундамент для подальшої розробки концепції „електронної республіки” Л.Гроссманом. В основі цих концепцій лежить ідея прямої демократії.

Ідея технологічної підтримки представницької форми демократії лежить в основі концепції „електронної демократизації”, основні положення якої систематизував німецький дослідник М.Хаген. Електронна демократизація не має на меті запровадження прямих форм правління. В основі цієї концепції лежить прагнення забезпечення можливості більш вільного доступу громадян до інформації.

Більшість концепцій електронної демократії передбачають технологічну підтримку функціонування демократії участі. Таку форму демократичної організації суспільства описують концепції „кібердемократії”, „віртуальних спільнот”, „деліберативної демократії” та „електронного залучення”.

На початку 90-х років ХХ століття наукове товариство почало розвивати дослідження, що були направлені на вивчення взаємозв'язку розвитку Інтернету та практик демократії.

Концепції „кібердемократії” та „віртуальних спільнот” тісно пов'язані між собою. Їх авторами були Марк Постер, Говард Рейнгольд, Діана Сейко, Роза Цагароусіану, Даміан Тамбіні, Кеті Брайєн. Головною метою розробників цих концепцій було створити чи відновити віртуальні та невіртуальні спільноти як основу плацдарму для створення системи правління. В першу чергу віртуальні спільноти розглядались як 1) можливість створення альтернативних (до засобів масової інформації) інформаційних потоків; 2) засіб політичного тиску на владу; 3) засіб політичної мобілізації.

Концепція „деліберативної демократії” зосереджена на використанні технологій для залучення громадян до обговорення політичних питань. Розробниками цієї концепції можна назвати Д.Фішкіна, С.Лондона та ін. Дана концепція передбачає попереднє громадське „обмірковане обговорення” (від англ. „deliberate discussion”) політичних питань в процесі здійснення електронних опитувань громадян.

Розробниками концепції „електронного залучення” значною мірою стали експерти впливових міжнародних організацій, зокрема Організації Об’єднаних Націй, Європейської Комісії, Ради Європи, Організації економічного співробітництва та розвитку. Концепція „електронного залучення” ґрунтується на трьох основних механізмах функціонування демократії участі: електронне інформування громадян, проведення електронних консультацій влади з громадськістю та залучення громадян до активної політичної участі на основі партнерських відносин державного та громадського сектору.

На основі аналізу історії розвитку концепцій е-демократії, у дисертаційному дослідженні виокремлено три концептуально обґрунтовані наукові моделі е-демократії: модель підтримки прямої демократії, модель підтримки представницької демократії, модель підтримки демократії участі.

3. Серед зарубіжних та вітчизняних дослідників не існує єдиного розуміння поняття „електронна демократія”. Систематизуючи існуючі позиції науковців щодо визначення цього терміну, можна виокремити чотири основні підходи: електронна демократія як політична система; електронна демократія як механізм забезпечення політичної комунікації; електронна демократія як форма політичної організації суспільства; електронна демократія як інструмент зміцнення демократії. У сукупності всі вони виражають авторське бачення сутності е-демократії.

За допомогою системного, структурно-функціонального та комунікативного підходів було розроблено концепцію електронної демократії як

системи політичних комунікацій. В межах цієї концепції визначено сутність та структуру електронної демократії

Запропоновано визначення електронної демократії як форми політичної організації суспільства, що ґрунтується на основних принципах демократії та передбачає активне залучення громадян до політичного процесу за допомогою засобів інформаційно-комунікативних технологій. Залежно від суб'єктного складу політичні відносини у системі політичних комунікацій здійснюються на трьох основних рівнях: політичні взаємодії між органами державної влади та громадянами (чи об'єднаннями громадян); політичні взаємодії між соціальними спільнотами; політичні взаємодії між органами державної влади різних рівнів. Оскільки зазначені рівні системи політичних комунікацій являють собою складові елементи цієї системи, то, відповідно, і складають структуру електронної демократії.

4. Визначено основні механізми та інструменти, які підтримують функціонування структури е-демократії. На рівні політичних взаємодій між органами державної влади та громадянами (об'єднаннями громадян) функціонують два основні механізми електронної демократії. До першого механізму належить електронна участь громадян у процесі прийняття політичних рішень. Цей механізм включає п'ять складових: електронне інформування громадян, електронні консультації органів державної влади з громадянами, он-лайнний діалог органів державної влади з громадянами, партнерство органів державної влади та громадян, система „електронний парламент”.

Інформування громадян являє собою односторонній комунікативний процес надання владою різних інформаційних матеріалів громадянам. Інформування насправді є найнижчим рівнем участі громадян. Однак, доступ до інформації є основою всіх наступних кроків на шляху залучення громадян та їх об'єднань до процесу прийняття політичного рішення. Електронні консультації являють собою форму ініціативи, коли органи державної влади просять

громадськість висловити думку стосовно конкретного політичного питання. Наступною складовою частиною е-залучення громадян є он-лайнний діалог. Діалог між громадським та державним сектором може ініціювати будь-яка зі сторін, який (діалог) в свою чергу може бути необмеженим або конкретним. Необмежений діалог являє собою двостороннє спілкування, яке ґрунтується на взаємних інтересах та потенційно спільних цілях, з метою забезпечення регулярного обміну думками. Його межі можуть варіюватися від відкритих громадських слухань до спеціалізованих нарад між неурядовими організаціями та органами влади. Четвертою складовою е-залучення громадян є партнерство органів державної влади та громадян. На цьому рівні визнається можливість громадян пропонувати альтернативні шляхи здійснення політики та ініціювати діалог щодо політичних питань. Водночас, остаточне рішення чи формулювання політики залишається прерогативою влади. Ще однією складовою механізму е-залучення громадян є система „електронний парламент”. Ця технологія забезпечує декілька рівнів взаємодій: між окремими парламентарями та виборцями, між комітетами та громадянами, між інститутом Парламенту та суспільством. Електронний парламент являє собою законодавчий орган, який наділений можливістю стати більш відкритим, прозорим та відповідальним за допомогою використання інформаційно-комунікативних технологій. Водночас електронний парламент наділяє людей можливістю бути більш залученими до громадського життя, забезпечуючи вищий рівень якості інформації та покращуючи доступ до документів діяльності законодавчого корпусу.

До другого механізму належать електронні вибори громадян до органів державної влади, які здійснюються за допомогою електронного голосування. Цей механізм являє собою автоматизацію процесу отримання та підрахунку голосів виборців.

Встановлено, що на рівні політичних взаємодій між соціальними спільнотами використовується механізм утворення віртуальних спільнот. Використання громадянами соціальних медіа для представлення та захисту своїх

інтересів на державному рівні забезпечує три основні можливості: обмін інформацією між учасниками спільнот та можливість зробити цю інформацію доступною для інших спільнот на місцевому, національному та міжнародному рівнях; мобілізацію нових спільнот та їх ресурсів; зміцнення вже існуючих спільнот та мобілізацію їх ресурсів.

На рівні політичних відносин між органами державної влади основним механізмом підтримки цих взаємодій визначено електронний документообіг, основними інструментами якого є система Інтранет та електронний цифровий підпис.

Кожен із зазначених механізмів е-демократії підтримується інструментами, що являють собою певні веб-сайти різного функціонального навантаження.

5. Вивчено основні чинники реалізації концепції електронної демократії як системи політичних комунікацій. Визначено, що сприятливими умовами впровадження механізмів е-демократії у політичний процес є:

- політична воля представників влади до зміни форми взаємодії державного та громадського сектору на основі активного залучення громадян до політичного процесу за допомогою використання засобів ІКТ;
- електронна готовність громадян, що включає в себе доступ громадян до ІКТ та рівень використання ІКТ як засобу політичних відносин;
- професійна та соціально-психологічна адаптація державних службовців до роботи з ІКТ;
- соціалізація громадян та органів влади у кіберпросторі;
- становлення культури інформаційної відкритості суспільства;
- сприятливе законодавство до впровадження механізмів е-демократії у політичний процес;
- дотримання основних демократичних принципів.

Зазначається вагома роль формування культури інформаційної відкритості як чинника впровадження механізмів е-демократії в політичний процес.

Свобода доступу до інформації є не тільки фундаментальним правом людини, а й умовою поінформованої участі громадськості у державному управлінні. Інформаційна відкритість являє собою безпосередній чинник розвитку динамічних та демократичних суспільств та інституцій. Сприяння активізації громадян долучатись до процесу прийняття рішень та усвідомити своє право на інформаційний запит має бути підкріплене на законодавчому рівні. Чим вищий рівень інституалізації такої практики, тим більше створюється каналів для діалогу між органами державного управління та громадянами.

Підкреслюється, що розвиток е-урядування являє собою передумову становлення е-демократії, однак не є безпосереднім чинником її формування. Поява ІКТ та подальше використання їх у політичному процесі, зовсім не гарантує демократизації цього політичного процесу. Так само як використання ІКТ є лише засобом, який забезпечує можливість (якою можна і не скористатись) демократизувати політичний процес, відтак і розвиток е-урядування є лише передумовою розвитку е-демократії, а не безпосереднім чинником її становлення.

6. На основі визначених чинників впровадження механізмів е-демократії у політичний процес, було проаналізовано їх функціональність в системі політичних комунікацій України. Важливим чинником становлення е-демократії в Україні має стати дотримання основних демократичних принципів політичного правління. Перед перехідними політичними системами з представницькою формою демократії стоять в першу чергу завдання, пов'язані зі зміцненням представницької демократії, поступовим переходом до демократії участі. Ряд проблем, пов'язаних з прогалинами у функціонуванні демократичного політичного режиму України, гальмують позитивні практики у сфері розвитку інформаційного суспільства, а відтак електронного урядування та електронної демократії.

На основі проведеного аналізу законодавства України в інформаційній сфері, виявлено, що сьогодні в Україні поступово формується демократія участі та визнаються і застосовуються деякі з механізмів е-демократії на загальнодержавному рівні.

Питання електронної готовності громадян є визначальним при виборі того чи іншого механізму становлення та функціонування е-демократії в Україні. Зроблено висновок про те, що необхідно враховувати при розробці стратегії впровадження механізмів е-демократії у політичний процес адекватність того чи іншого механізму до поточної політичної ситуації в державі. Не всі механізми е-демократії, які мають „демократизуючий ефект” в політичній системі однієї держави, матимуть аналогічний ефект в політичній системі іншої держави. На основі аналізу рівня довіри громадян України до влади та технологій, такий механізм е-демократії як електронні вибори визначено неадекватним до поточної політичної ситуації. Відповідно одним з найважливіших механізмів е-демократії визначено електронне інформування на основі вільного та рівного доступу до інформації.

З огляду на ситуацію дворівневої готовності громадян використовувати засоби ІКТ для взаємодії з державним сектором, необхідно застосувати інтегрований підхід до впровадження у політичний процес технологій е-урядування та е-демократії. Впровадження технологій е-урядування забезпечить поступовий розвиток електронної готовності широкої громадськості, а впровадження механізмів е-демократії забезпечить можливість реалізувати електронну готовність неурядових організацій до участі у політичному житті суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агамирзян, И.Р. Мировой опыт реализации концепции “электронного правительства” / И.Р. Агамирзян // Информационное общество. — 2002. — Вып.1. — С. 56-62.
2. Алмонд Г. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций / Г. Алмонд // Политология: [хрестоматия / Сост. проф. М.А.Василик, доц. М.С.Вершинин]. — М.: Гардарики, 2000. — С. 559-576.
3. Аршинов В.И. Методология сетевого мышления. Феномен сетевой самоорганизации [Электронный ресурс] / В.И. Аршинов, Ю.А. Данилов, В.В. Тарасенко // Онтология и эпистемология синергетики / под ред. В.И. Аршинова, Л.П. Киященко. — М.: ИФ РАН, 1997. — Режим доступа: <http://www.synergetic.ru/society/metodologia-setevogo-myshlenia-fenomen-samoorganizacii.html>
4. Бабінова О.О. Розвиток місцевого самоврядування у контексті вдосконалення форм співпраці місцевої влади з населенням: світовий досвід / О.О. Бабінова // Стратегічні пріоритети. — 2007. — №4 (5). — С. 150-156.
5. Баранов О. Порівняльний аналіз змісту програм кандидатів у Президенти щодо відповідності Настановам. Доповідь [Електронний ресурс] / О. Баранов // матеріали Форуму „Про невідкладні заходи щодо розвитку інформаційного суспільства в Україні”, 2009 рік. — Режим доступа: <http://www.inau.org.ua/reports.phtml>
6. Бард А. НЕТократия: новая правящая элита и жизнь после капитализма. / Александр Бард, Ян Зодерквист. [Пер. с англ. В. Мишучкова]. — СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. — 252 с.
7. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Дэниел Белл. [Пер. с англ.] / Под ред. В. Л. Иноземцева. Изд. 2-ое, испр. и доп. — М.: Academia, 2004. — CLXX, 788 с.
8. Белл Д. Предисловие к изданию 1976 года / Дэниел Белл. [Пер. с англ.] / Под ред. В. Л. Иноземцева. Изд. 2-ое, испр. и доп. — М.: Academia, 2004. — С. CXLY-CLXIII.
9. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Дэниел Белл // Новая технократическая волна на Западе / [ред. П. Гуревич]. — М.: Akademia, 1986. — С. 330-340.
10. Бжежинський Збигнев Между двумя эпохами: Роль Америки в технотронную эру [Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era] / Zbigniew Brzezinski. — N.Y.: Viking Press, 1970. — 123 p.
11. Быков И. А. Интернет-сайт как инструмент политической коммуникации [Электронный ресурс] / И. А. Быков // Коммуникация и конструирование

социальных реальностей: Сб. науч. статей / Отв. ред. О.Г. Филатова. – 2006 р. – Режим доступа: bykov.socionet.ru/public/Bykov_SitePolitPart.html

12. Бондаренко С. В. Социальная структура виртуальных сетевых сообществ : автореферат дис. на соискание учен. степени докт. соц. наук : спец. 22.00.04 „Социальная структура, социальные институты и процессы” / С. В. Бондаренко. – Ростов-на-Дону, 2004. – 38 с.

13. Бортніков В.І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту: автореферат дис. на здобуття наук, ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / В.І. Бортніков. — К., 2008. — 35с.

14. Вайнштейн Г. Информационная революция и демократия: ожидания, реальность, перспективы / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 7. – С. 13–21.

15. Вельцель Х. Человеческое развитие и взрыв демократии: вариации изменений режимов среди 60 обществ / Х. Вельцель, Р. Инглхарт // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 1. — С. 85—118

16. Вершинин М.С. Электронная демократия как компьютеро-опосредованная форма политической коммуникации / М.С. Вершинин // Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах : междунар. науч.-практ. конф., 2002 г. : тезисы докл. — Ч.1, 2007. — С. 153-155.

17. Вершинин М.С. Политическая коммуникация в информационном обществе: перспективные направления исследований / М.С. Вершинин // Актуальные проблемы теории коммуникации. — СПб.: СПбГПУ. — 2004. — С. 253-270.

18. Винер Н. Человеческое использование человеческих существ: кибернетика и общество / Н. Винер // Человек управляющий. — СПб.: Питер. —2001. — С. 54-61.

19. Висоцький О. Комунікація як компонента легітимаційної політики / О.Висоцький // Політичний менеджмент. – К. — 2008. — N1. — С. 77-86.

20. Вітчизняний і зарубіжний досвід впровадження електронного урядування. Збірник матеріалів науково-практичної конференції / [за заг. ред. С.А. Чукут, О.В. Загвойської]. – К., 2008. – 128 с.

21. Вступ до відкритості та доступу до інформації / [авт. тексту Louise Krabbe Boserup]. – Копенгаген. : Датський інститут прав людини, 2005. – 98 с.

22. Ганжуров Ю. Політична комунікація: проблеми структуризації / Ю.Ганжуров // Політичний менеджмент. — 2004. — № 2. — С. 121-129.

23. Голычев А.А. Электронная демократия как фактор повышения политического участия граждан современной России: дис. ... канд. полит, наук : 23.00.02 / Голычев Андрей Андреевич. — М., 2006. — 238 с.

24. Голобуцький О.П. Електронний уряд [Електронний ресурс] / О.П. Голобуцький, О.Б. Шевчук. — К.: ЗАТ „Атлант UMS”, 2002. — 173с. — Режим доступу: <http://golob.narod.ru/egov.html>

25. Гондюл В.П. Системний аналіз. / В. П. Гондюл. // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін.; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнародних відносин. — К.: Знання України, 2004. — Т. 2. — С. 475-476.

26. Готовність Автономної Республіки Крим до впровадження е-урядування: аналіз та рекомендації / За ред. І.Г. Малукової. — К. — 2008. — 168 с.

27. Готун А. Еволюція процесу виборчих кампаній в мережі Інтернет : досвід США і Великої Британії / А. Готун // Політичний менеджмент. — 2007. — №3. — С. 113-127.

28. Грачев М. Н. Демократия: методологические исследования, анализ перспектив : монография / М. Н. Грачев, А. С. Мадатов — М. : АЛКИГАММА, 2004. — 128 с.

29. Грачев М.Н. Политическая коммуникация / М. Н. Грачев // Вестник Российского университета дружбы народов. — Серия: Политология. — 1999. — № 1. — С. 24–39.

30. Грачев М.Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития / М. Н. Грачев. — М.: Прометей, 2004. — 328 с.

31. Грозіцька Т.Ю. Теорії демократії в сучасній американській політичній науці: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 „Теорія та історія політичної науки” / Т.Ю. Грозіцька. — О., 2000. — 19с.

32. ГУ-ВШЭ и Grand Prix создали группу по прогнозированию развития новых медиа [Електронний ресурс] // Агентство „Grand Prix”. — 2010. — Режим доступу: <http://takegrandprix.ru/news/doc110.html>

33. Гуггенбергер Б. Теория демократии / Б. Гуггенбергер // Полис. — 1991. — №4. 136-148.

34. Гуманитарные технологии и политический процесс в России: [Сб. статей / под ред. Л.В.Сморгунова]. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. — 224 с.

35. Даль Р. Демократія та її критики / Р. Даль. — Харків: Каравела, 2002. — 440 с.

36. Даль Р. О демократии / Р. Даль. — М.: Аспект-пресс, 2000. — 204 с.

37. Демкова М. Електронне урядування - запорука прозорості та ефективності влади / М. Демкова // Юридичний журнал. — 2007. — №3 (57). — С.124-126.

38. Демкова М. Електронне урядування: світовий досвід та українські реалії / М. Демкова, І. Коліушко // Електронне урядування: окремі аспекти становлення. Вісник Програми сприяння Парламенту України. — К. — 2002. — С. 33-57.

39. Демкова М. Інформація як основа інформаційного суспільства: визначення поняття та правове регулювання / М. Демкова, М. Фігель // Інформаційне суспільство. Шлях України. — К.: Бібліотека інформаційного суспільства. — 2004. — С. 150-164.

40. Джига Т.В. Сучасний стан та основні проблеми взаємодії органів державної влади України із засобами масової інформації / Т.В. Джига // Електронне урядування. — 2010. — №1. — С. 97-103.

41. Доповідь про стан та перспективи розвитку інформатизації та інформаційного суспільства в Україні за 2010 рік [Електронний ресурс] / Щорічна Доповідь Кабінету Міністрів України до Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://www.dkni.gov.ua/index.php/uk/2010-09-14-09-33-59/2010-09-14-09-36-42>

42. Досвід впровадження е-демократії та е-урядування в Україні / [за ред. С.В. Дзюби]. — К., 2010. — 90 с.

43. Доступ до інформації та електронне урядування / [авт. упоряд. М.С. Демкова, М.В. Фігель]. — К.: Факт, 2004. — 343 с.

44. Дрожжинов В.И. Электронное правительство / В.И. Дрожжинов // Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации. Мировой опыт . — М.: Эко-Трендз, 2002. — С. 11–88.

45. Дрожжинов В.И. Электронная демократия и поддерживающие ее технологии [Електронний ресурс] / В.И. Дрожжинов, А.Л. Штрик // Технологии информационного общества - Интернет и современное общество : междунар. науч.-практ. конф., 2003 г. : тезисы докл. — СПб. — 2003. — Режим доступу: http://www.ict.edu.ru/vconf/index.php?a=vconf&c=getForm&d=light&id_sec=179&id_thesis=6992&r=thesisDesc

46. Дубас О.П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: політологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / О.П. Дубас. — К., 2004. — 20с.

47. Дубов Д.В. Засоби масової інформації як якісно нові суб'єкти політичних комунікацій / Д.В. Дубов // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 57–65.

48. Електронна демократія: сподівання та проблеми / [Джоан Кедді, Крістіан Вергез, Енн Макінтош, Стівен Коулмен]; [пер. з англ. С.Соколик, О.Оржель, К.Гомма]. — К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. — 164 с.

49. Електронне керування: Трансформація уряду [Електронний ресурс].: United Nations Public Administration Network. –Режим доступу: http://www.google.com.ua/url?sa=t&source=web&cd=1&ved=0CBcQFjAA&url=http%3A%2F%2Funpan1.un.org%2Fintradoc%2Fgroups%2Fpublic%2Fdocuments%2Fundpadm%2Funpan041390.pdf&ei=NjRPTa3zKsTEswatoo2SDQ&usg=AFQjCNGtOn8ZQUz5BLdC1QvIum8pjFA00A&sig2=nTiLbre4_czPHoJOZ0IMHw

50. Електронне урядування в Україні: аналіз та рекомендації. Результати дослідження / О.А. Баранов, І.Б. Жиліяєв, М.С. Демкова, І.Г. Малюкова / [ра ред. І.Г. Малюкової]. – К.: ООО „Поліграф-Плюс”, 2007 с. –254 с.

51. Ємельяненко О. М. Електронний уряд: інноваційні підходи до політики і управління в інформаційному суспільстві : дис. ... канд. політ. Наук : 23.00.02 / Ємельяненко Олена Максимівна. — 2008. — 219 с.

52. Закон України „Про доступ до публічної інформації” // Голос України. — 09.02.2011. — № 24.

53. Закон України „Про електронний цифровий підпис”// Голос України. — 27.06.2003. — № 119.

54. Закон України „Про електронні документи та електронний документообіг” // Голос України. — 27.06.2003. — № 119.

55. Закон України „Про захист персональних даних” // Голос України. — 16.09.2010. — № 172.

56. Закон України „Про Національну програму інформатизації” // Відомості Верховної Ради України (ВВР) . — 1998. — N 27-28. — С.181.

57. Закон України „Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки” // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2007. — № 12. — С.102.

58. Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування / [Т.Камінська, А. Камінський, М. Пасічник та ін.]; за заг. ред. С.А. Чукут. – К., 2008. – 200 с.

59. Звіт за результатами проведеного моніторингу офіційних представництв обласних рад в мережі Інтернет / [Ін-т громадян. сусп-ва.; упоряд.: С.М.Корчинський]. – К., 2009. – 44 с.

60. Зернецька О. В. Глобальна політична блогосфера – нова арена політичної комунікації / О. В. Зернецька // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 13-26.

61. Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О.В. Зернецька. – К.: Освіта, 1999. – 352 с.

62. Зернецька О.В. Глобальні трансформації систем масової комунікації: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня докт. політ. наук : спец. 23.00.04 „Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку” / О.В.Зернецька. – К., 2000. – 34 с.

- 63.** Зернецька О.В. Трансформації віртуального простору та парадигми впливу мас-медійних дискурсів / О. В. Зернецька, П. В. Зернецький // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 100-107.
- 64.** Ильин М.В. Слова и смыслы: Опыт описания ключевых политических понятий. – М.: РОССПЭН, 1997. – 432 с.
- 65.** Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис (Политические исследования). – 1997. – №4 С.6-32.
- 66.** Иноземцев В. Л. Постиндустриальный мир Д. Белла. // Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. [Пер. с англ.] / Под ред. В. Л. Иноземцева. Изд. 2-ое. – М.: Academia, 2004. – С. IX-LXXXIU
- 67.** Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // Антология мировой политической мысли. – М., 1997. – Т. 2. – С. 319 — 331.
- 68.** Інформаційна відкритість органів місцевого самоврядування: рейтинг офіційних веб-сайтів обласного (республіканського) значення України / Проект USAID „Гідна Україна” / [за ред. О.Федорович, К.Рубановський]. – Івано-Франківськ: ГО „Агентство з приватної ініціативи”, 2009. – 78с.
- 69.** Інформаційна відкритість сайтів органів державної влади України / М. Лациба. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2007. – 48 с.
- 70.** Каращук М.Г. Інформаційна влада як чинник демократизації сучасного суспільства: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / М.Г. Каращук. – К., 2006. – 19 с.
- 71.** Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс [пер. с англ.]. / под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 606, [1] с.
- 72.** Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту: Фінська модель / Мануель Кастельс, Пекка Хіманен [пер. с англ.]. / за заг. ред. С.Л. Удовік. – К.: „Ваклер”, 2006. – 256 с.
- 73.** Кастельс М. Становление общества сетевых структур / Мануэль Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. / под ред. В.Л.Иноземцева / Центр исследований постиндустр. общ-ва. – М.: Academia, 1999. – С. 492-505.
- 74.** Ковалевський В.О. Інформаційні інтеракції у політико-владному полі великого міста: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Ковалевський Владислав Олегович. — К., 2007. — 251с.
- 75.** Ковлер А. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / Анатолий Ковлер // Серия „Новое в юридической науке и практике” / [отв. ред. Б. Н. Топорнинъ]. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1997. – 101, [1] с.

76. Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень [Електронний ресурс] : матеріали Конференції міжнародних неурядових організацій Ради Європи, 2009. - Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/civic/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=115339

77. Колодюк А. В. Інформаційне суспільство: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 „Політична культура та ідеологія” / А.В. Колодюк. – К., 2005. – 20с.

78. Колодюк А. В. Проблематика переходу до інформаційного суспільства / А.В. Колодюк // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6 (9). – С. 129-137.

79. Коломиец В.Ф. Информациологическая эволюция и безопасность цивилизации: Монография / Валерий Коломиец. – К.: А-Центр, 2005. – 184 с.

80. Коляденко В. А. Информационное общество и тенденции его развития. / В. А. Коляденко // Наукове пізнання: методологія та технології. – 2002. – № 10. (спецвипуск). – С. 28-30.

81. Коляденко В. А. Інфокомунікаційні технології як засіб взаємодії органів влади і суспільства / В. А. Коляденко // Держава і право: [зб. наук. праць]. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – 2002. – Вип. 17 – С. 494-498.

82. Коляденко В.А. Інфокомунікаційні технології як чинник політичної модернізації: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / В. А. Коляденко. – О., 2002. – 16 с.

83. Коротникова Н.В. Влияние социально-политических факторов на формирование электронного правительства в Украине / Н.В. Коротникова // Интернет и современное общество: X Всерос. объедин. конф., 23 – 25 окт. 2007 г.: тезисы докл. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2007. – С. 203 – 206.

84. Коротникова Н.В. Интернет-представительство как коммуникативный ресурс государственного управления: дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / Коротникова Надежда Владимировна. — 2008. — 186с.

85. Коротникова Н.В. Интернет как средство производства сетевых коммуникаций в условиях виртуализации общества / Н.В. Коротникова // Социологические исследования (СОЦИС): Ежемесячный научно-политический журнал РАН. – М.: Наука, 2007. – № 2. – С. 85 – 93.

86. Коротникова Н.В. Перспективы воздействия современных информационных технологий на развитие демократии / Н.В. Коротникова // : междунар. студ. науч.-практ. конф., 8 – 9 дек. 2006 г.: тезисы доклада. VIII., 2006. – С. 38 – 40.

87. Кращі практики впровадження електронного урядування: зарубіжний досвід. Методичні матеріали до навчальної дисципліни: „Теоретико-методологічні, організаційні та інституційні основи електронного урядування” /

[К.Синицький, Я. Олійник, М. Міхальова та ін.]; за заг. ред. С.А. Чукут, О.В. Загвойсько. – К., 2010. – 144с.

88. Кулик А.Н. Электронное государство в „суверенной демократии”/ А.Н.Кулик // Интернет и современное общество: X Всерос. объедин. конф., 23 – 25 окт. 2007 г. : тезисы докл. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2007. – С. 212 – 216.

89. Лосенков О.И. Политические Интернет-технологии в деятельности политических партий современной России: дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Лосенков Олег Игоревич. – Черкесск, 2006. – 190 с.

90. Луцан Т.В. Индекс електронної участі як спосіб вимірювання рівня залучення громадян до участі в прийнятті управлінських рішень / Т.В. Луцан // Електронне урядування. – 2010. – №1. – 124-130.

91. Макаренко Є.А. Європейська інформаційна політика: Монографія. / Євгенія Макаренко. – К.: Наша культура і наука, 2000. – 368 с.

92. Маклюэн М. Галактика Гуттенберга: Становление человека печатающего Текст / Маршал Маклюэн. — М. : Академический проект, 2005. — 496 с.

93. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / Маршал Маклюэн; [пер. с англ. В. Николаева]. — М.: „КАНОН-пресс-Ц”, „Кучково поле”, 2003. — 464 с.

94. Маліс О. В. Розвиток Інтернету як комунікативного засобу та його вплив на діяльність суб'єктів політичного процесу в Україні: дис. ... канд. наук : 23.00.02 / Маліс Олександр Владиславович. — О., 2009. — 213 с.

95. Маруховський О.О. Сутність концепції демократичної участі (за Йонезі Масудою) / О.О. Маруховський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С. 73-84.

96. Маруховський О.О. Політичні аспекти зарубіжних концепцій інформаційного суспільства. : дис. ... канд. наук : 23.00.01 / Маруховський Олег Олександрович. — К., — 2008. — 239 с.

97. Маруховський О.О. Політичні аспекти зарубіжних концепцій інформаційного суспільства: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 „Теорія та історія політичної науки” / О.О. Маруховський. — К., 2008. — 20с.

98. Можливості Twitter для журналістів. Case ElectUa: посібник [Електронний ресурс], 2009. — 32 с. - Режим доступу: <http://medianext.com.ua/biblio/learn/88--twitter-case-electua>

99. Наказ Держкомінформатизації №22 від 31.03.2010 року „Про затвердження Плану заходів з реалізації пілотного проекту впровадження технологій електронного урядування” [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.dki.gov.ua/article/show/alias/OZ/article_id/260

- 100.** Науменко Т.В. Социология массовых коммуникаций в структуре социологического знания / Т.В. Науменко // Социологические исследования. – 2003. – 10. – С.39-46.
- 101.** Недбай В.В. Блог як феномен політичної комунікації / Недбай В.В. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: „Питання політології”. – 2009. – №839. – С.156-162.
- 102.** Недбай В.В. Соціально-політичні особливості інформаційного суспільства: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / В.В. Недбай. — О., 2004. — 15 с.
- 103.** Нейсбит Д. Мегатренды / Джон Нейсбит; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М.: ООО „Изд-во АСТ”: ЗАО НПП „Ермак”, 2003. – 380, [4] с.
- 104.** Неліпа Д. Системний аналіз в політології: [навч. посіб.] / Д. Неліпа. — К.: ФОП Колісник К. І., 2009. — 144 с.
- 105.** Нисневич Ю. А. Информационная политика России: проблемы и перспективы / Ю. А. Нисневич. — М.: Ноосфера, 1999. – 176 с.
- 106.** Нисневич Ю. А. Информационно-коммуникационная стабилизация политической системы / Ю. А. Нисневич // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. — 2006. — № 1 (6) — С. 68-80.
- 107.** Нисневич Ю. А. Информация и власть / Ю. А. Нисневич. — М., —2000. —175с.
- 108.** Обрывкова Н.О. Электронная демократия в современном постиндустриальном обществе. дис. ... канд. полит, наук : 23.00.02 / Обрывкова Наталия Олеговна. — СПб., 2006. — 194 с.
- 109.** Обушний М. Політологія: Довідник / М.Обушний, А.Коваленко, О.Ткач / [за ред. М.Обушного]. – К.: Довіра, 2004. – 599 с.
- 110.** Окинавская Хартия глобального информационного общества // Дипломатический вестник. — 2000. — № 8. — С. 51 - 56.
- 111.** Олещук П. Ефективність інтернет-блогу як засобу політичної комунікації / П. Олещук // Політичний менеджмент. – 2010. – № 3. – С. 106-115.
- 112.** Он-лайн уряд та електронне керування [Електронний ресурс].: United Nations Public Administration Network. – Режим доступу: http://www.google.com.ua/url?sa=t&source=web&cd=1&ved=0CB0QFjAA&url=http%3A%2F%2Funpan1.un.org%2Fintradoc%2Fgroups%2Fpublic%2Fdocuments%2Fundpadm%2Funpan041368.pdf&ei=tTtPTb62J8f4sgal8aWRDQ&usg=AFQjCNEysq_k0GkTdwNiNvHRI3fL2ZHjRA&sig2=SNt6ZDzJnsWYIKySK0hbNQ
- 113.** Павлютенкова М.Ю. Электронная демократия и Электронное правительство – предпосылка эффективного государства XXI века / М.Ю. Павлютенкова // Технологии информационного общества — Интернет и

современное общество: VIII Всерос. объедин. конф., 8 – 11 ноября 2005 г. : тезисы докл. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – С. 152-154.

114. Перфильева О.В. Проблема цифрового разрыва и международные инициативы по ее преодолению / О.В. Перфильева // Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика. – 2007. – №2 (10). – С. 34-49.

115. Песков Д. Интернет-пространство – состояние преמודерна / Д. Песков // Полис. – 2003. – № 5. – С.46-56.

116. Пипенко М. Особенности репрезентации субкультурных идентичностей в Интернете [Электронный ресурс] / М. Пипенко // Social Identities in Transforming Societies. – 2005-2007. – Режим доступа: http://identities.org.ru/essays/?q=e_pipenko

117. План заходів з реалізації пілотного проекту впровадження технологій електронного урядування [Електронний ресурс] : Наказ Держкомінформатизації №22 від 31 березня 2010 року. – Режим доступу: http://www.dki.gov.ua/article/show/alias/OZ/article_id/260
http://www.dki.gov.ua/article/show/alias/potoch_diyal

118. Постанова Кабінету Міністрів України №746 від 08.06.2004р. „Про затвердження Програми розвитку державної служби на 2005-2010 роки” // Офіційний вісник України. — 25.06.2004. — № 23. — С . 43.

119. Постанова КМУ № 3 від 4.01.2002р. „Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади” // Урядовий кур'єр. — 18.01.2002. - № 11.

120. Постанова КМУ №272 від 26.03.2008 року „Про утворення Державного комітету інформатизації України” // Офіційний вісник України. —11.04.2008. — № 25. — С.71.

121. Почепцов Г.Г. Інформаційне суспільство, інформаційний простір, інформаційна політика: чи існують вони в Україні? / Г.Г. Почепцов // День. — 2001. — 13 квіт. — С. 6—7.

122. Раскладкина М.К. Интернет как средство организации информационно-политического пространства России : автореф. дис. на соискание наук, ступеня канд. полит. наук : спец. 23.00.02 „Политические процессы” / М.К. Раскладкина. – СПб., 2006. – 30 с.

123. Ржевська Н. Вплив інформаційного суспільства на формування категоріального апарату політичної науки: інформаційна демократія як політична категорія / Н. Іжевська // Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії. – 2010. – Вип. 1. – С. 229-237. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/visnyk_fil_pol_1.doc

124. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 2250-р від 13.12.10 „Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні” // Урядовий кур'єр. – 05.01.2011. - № 1.

125. Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації / Ротар Н. // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С.78-92.

126. Рубановський К. Інформаційна відкритість органів місцевого самоврядування. Посібник для муніципальних посадовців / К.Рубановський, Федорович О. Дуда А.; за заг. ред. О. Щерб'юк. – Івано-Франківськ: ГО „Агентство з розвитку приватної ініціативи”, 2009. – 96 с.

127. Руденко В. Н. Новые Афины или Электронная республика. О перспективах развития прямой демократии в современном обществе / В. Н. Руденко // Полис. – 2006. – № 4. – С. 7–16.

128. Рудніченко Н.М. Дискурс електронних засобів масової комунікації в інформаційному суспільстві : дис. ... канд. філол, наук : 10.02.15 / Рудніченко Наталія Миколаївна. – К., 2009. – 227 с.

129. Самарцев О.Р. Современный коммуникативный процес. Ч.1. Основы теории коммуникации: [учебное пособие] / О.Р. Самарцев. – Ульяновск: УлГТУ, 2001. – 180с.

130. Семенов Е. Е. Инновационное Интернет-технологическое обеспечение процесса становления Российского гражданского общества : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 „Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / Е. Е. Семенов. – Нижний Новгород, 2006. – 24 с.

131. Семенченко А.І. Електронне урядування в Україні: проблеми та шляхи вирішення / А.І. Семенченко // Електронне урядування. – 2010. – №1. – С. 6-16.

132. Система електронного документообігу. Електронний цифровий підпис [Електронний ресурс] / [авт. курсу М.С Демкова]. – 2009. – Режим доступу: <http://www.znannya.org/?view=e-government-documents>

133. Сіленко А. Розвиток інформаційного суспільства в Україні: позитиви та ризики / А. Сіленко // Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї. – К., 2007. – Вип.10. – С.197-207.

134. Сіленко А. Цифрова нерівність як глобальна соціально-політична проблема / А. Сіленко // Політичний менеджмент. — 2006. — № 3. — С. 51-61.

135. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О.В. Скрипнюк. — К. : Логос, 2006. — 368 с.

136. Сморгунов Л.В. От электронного государства к электронному правлению: смена парадигмы / Л.В. Сморгунов // Политическая наука: [сб. науч.тр.]. — М.: ИНИОН, 2007. — №4. — С. 20-49.

137. Сморгунов Л.В. Сетевой подход к политике и управлению / Л.В. Сморгунов // Полис. — 2001. — № 3. — С.21-26.

138. Соколова М. А. Электронное правительство и электронное правление: к вопросу об иерархии понятий / М. А. Соколова // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество: VIII Всерос. объедин. конф., 8–11 ноября 2005 г. : тезисы докл. – СПб., 2005. – С. 162–163.

139. Соленикова Н. В. Политический Интернет в Российских избирательных кампаниях: тенденции и проблемы развития : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 „Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / Н.В. Соленикова. – Уфа, 2007. – 27 с.

140. Соловьёв А.И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации / А.И. Соловьёв // ПОЛИС. – 2002. - №3. – С.5-18.

141. Солодов В.В. Электронная бюрократия: постбюрократия или сверхбюрократия? / В.В. Солодов // Власть. – 2007. - № 4. – С.41-46.

142. Солодов В.В. Электронное правительство как инструмент трансформации государственного управления. – автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 „Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / В.В. Солодов. – М., 2007. – 26 с.

143. Соціологічне опитування „Чи можна про Вас сказати, що Ви цікавитесь політикою?” [Електронний ресурс] / Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2008. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=344

144. Соціологічне опитування „Чи повинні прості громадяни мати реальний вплив на прийняття державних рішень?” [Електронний ресурс] / Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2008. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=360

145. Соціологічне опитування „Якою мірою Ви впливаєте на владу?” [Електронний ресурс] / Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2009. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=441

146. Соціологічне опитування „Якою мірою дії влади повинні бути підконтрольні громадськості, суспільству?” [Електронний ресурс] / Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2008. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=361

- 147.** Стан та проблеми впровадження електронного урядування в центральних і місцевих органах виконавчої влади України / Інформаційно-аналітичні матеріали до „Дня електронного урядування – 2010”. – К., 2010. – 75 с.
- 148.** Стандарты электронного правительства // Информационное общество. – М. : ИРИО. – 2009. – выпуск 2. – С. 64-66.
- 149.** Табакова М. Тенденції політичної Інтернет-комунікації в період світової фінансової кризи / М. Табакова // Політичний менеджмент. – 2009. – № 6. – С. 135 - 142.
- 150.** Терещук В. Використання Інтернет-технологій під час президентських виборів 2004 року // Політичний менеджмент. – 2009. – № 5. – С. 96-108.
- 151.** Токвіль А. Про демократію в Америці / А.Токвіль; [пер. з фр.]. — К.: Всесвіт, 1999. — 587 с.
- 152.** Топчеев В.Ю. N.Ornshtein, A. Shenkenberg. The promise and perils of cyberdemocracy / В.Ю. Топчеев // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 8: науковедение. Реферативный журнал. – М.: Ин-т научной информации по общественным наукам РАН. – 1997. – с. 28-31.
- 153.** Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер; [пер. с англ.]. – М.: ООО „Изд-во АСТ”, 2004. – 781 с.
- 154.** Тоффлер Е. Футурошок / Элвин Тоффлер; [пер. с англ.]. – СПб.: Лань, 1997. – 464 с.
- 155.** Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Элвин Тоффлер; [пер. с англ. В. В. Белокосков и др.] / [науч. ред., авт. предисл. П. С.Гуревич].– М.: ООО „Издательство АСТ”, 2004. – 669 с.
- 156.** Трухачов О.І. Принцип „зворотнього зв’язку” в українській політичній комунікації / О.І. Трухачов // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5 (26). – С. 69–75.
- 157.** Трухачов О.І. Формування політичного середовища в умовах інформаційного суспільства / О.І. Трухачов // Національні економіки в глобальному економічному просторі: Міжнар. наук.-практ. конф., 16–27 квітня 2008 року. : матеріали доповідей. – К.: Університет економіки та права "КРОК", 2008. – С. 236–237.
- 158.** Указ Президента України №683/2002 від 1 серпня 2002 року „Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади” // Урядовий кур'єр. – 02.08.2002. – № 140.
- 159.** Указ Президента України №854/2004 від 31 липня 2004 року „Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” // Урядовий кур'єр. – 05.08.2004. – № 146.

- 160.** Українців на Facebook вже більше мільйона [Електронний ресурс] // Інтернет-видання „Watcher”. – 2011. – Режим доступу: http://watcher.com.ua/2011/01/08/ukrayintsiv-na-facebook-vzhe-bilshe-milyona/?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+watcherua+%28Watcher.com.ua%29&utm_content=Google+Reader
- 161.** Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер ; [пер. с англ.]. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
- 162.** Фарукшин М. Политическая система общества / М. Фарукшин // Социально-политические науки. – 1991. – № 5. – С.68.
- 163.** Фомичева И. Д. Социология Интернет-СМИ / И. Д. Фомичева. – М. : Факультет журналистики МГУ им. М.В. Ломоносова, 2005. – 79 с.
- 164.** Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе / Э. Фромм. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 425 с.
- 165.** Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас— М: Academia, 1995. — 450 с.
- 166.** Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас; [пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева, послесл. Б. В. Маркова]. — СПб.: Наука, 2000. — 380 с.
- 167.** Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. — М.: РОССПЭН, 2003. — 386 с.
- 168.** Цветков В.В. Демократія — Управління — Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: монографія / В.В. Цветков, В.П. Горбатенко. — К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. — 248 с.
- 169.** Черешкин Д.С. Сетевая информационная революция / Д.С. Черешкин, Г. Л. Смолян // Информационные ресурсы России. — 1997. — № 4. — С. 15–18.
- 170.** Чугунов А.В. Востребованность общественных пунктов доступа в Интернет: сравнительный анализ данных исследовательских агентств / А.В. Чугунов // Интернет и современное общество: X Всерос. объедин. конф., 23 – 25 окт. 2007 г. : тезисы докл. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2007. – С. 249 – 253.
- 171.** Чугунов А.В. Политика и Интернет: политическая коммуникация в условиях развития современных информационных технологий : автореф. дис. на здобуття наук, степені канд. політ. наук : спец. 23.00.01 „Теорія і історія політичної науки” / А.В. Чугунов. – СПб, 2000. – 13с.
- 172.** Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология: В 3 ч. / Р.-Ж. Шварценберг. – М.: [Российская академия управления], 1992. – Ч.1. – 180 с.
- 173.** Шевчук О.Б. E-Ukraine. Інформаційне суспільство: бути чи не бути. / О. Б. Шевчук, О. П. Голобуцький. – К.: ЗАТ „Атлант UMS”, 2001. – 102 с.

- 174.** Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике / К. Шеннон; [пер. с англ. / под ред. Р.Л. Добрушина, О.Б. Лупанова]. – М.: ИЛ, 1963. – 223 с.
- 175.** Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): [підручник] / П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.
- 176.** Яковлев Д.В. Політична інтеракція у сучасній Україні: особливості та складові : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / Д.В. Яковлев. — О., 2009. — 30 с.
- 177.** Яковлев Д.В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація: монографія / Д.В. Яковлев. – О.: Астропринт, 2009. – 288с.
- 178.** Яковлева Е.А. Электронное правительство: теоретические модели и политическая стратегия Российского государства : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 „Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / Е.А. Яковлева. – М., 2006. – 22 с.
- 179.** Abramson J. The Electronic Commonwealth / Jeffrey B. Abramson, F.Christopher Arterton, Gary R. Orren. – New York : Basic Books, 1988. – 331 p.
- 180.** Barber B. Three Scenarios for the Future of Technology and Strong Democracy / B. Barber // Political Science Quarterly. – 1998/1999. – Vol. 113(4). – PP. 537-589.
- 181.** Becker T. The Future of Teledemocracy [Електронний документ] / T.Becker, C.Slaton. – Westport, CT, 2000. – 231 p. – Режим доступу: <http://www.questia.com/read/24427427>
- 182.** Bennett L. Mediated Politics: Communication in the Future of Democracy. / [ed. by L. Bennett, R. Entman].– Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – xxvii, 485 p.
- 183.** Bimber B. The Internet and Political Transformation: Populism, Community, and Accelerated Pluralism / Bruce Bimber // Polity. – 1998. – Vol. XXXI. № . – PP. 133 160.
- 184.** Budge I. The New Challenge of Direct Democracy / Budge I. – Cambridge: Polity Press, 1996. – 203 p.
- 185.** Caddy J. Focusing on citizens [Електронний ресурс] / Joane Caddy // State of the E-Union: Government 2.0 and Onwards. – 2009. – PP. 207-216. – Режим доступу: <http://21gov.net/wp-content/uploads/e-book.pdf>
- 186.** Carrizales T. Critical Factors in an Electronic Democracy: a Study of Municipal Managers [Електронний ресурс] / Tony Carrizales // The Electronic Journal of e-Government. – 2008. – Volume 6 Issue 1. – PP. 23 - 30. – Режим доступу: www.ejeg.com
- 187.** Castells M. The Power of Identity. [2nd ed.] / Manuel Castells // The

Information Age: Economy, Society and Culture. – Oxford: Blackwell Publishers, 2004. – Vol. 2. – xxii, 537 p.

188. Clift S. E-Democracy, E-Governance and Public Net-Work (Government 2.0) [Электронный ресурс] / Steven Clift, 2003. – Режим доступа: <http://stevenclift.com/?p=104>

189. Clift S. E-government and Democracy. Representation and citizen engagement in the information-age [Электронный ресурс] / Steven Clift, 2004. – Режим доступа: <http://www.publicus.net/e-government/>

190. E-governance to E-democracy: examining the evolution / Thomas B. Riley and Cathia Gilbert Riley. – Ottawa: Commonwealth Centre for E-Governance, 2003. 31 p.

191. Facebook vs Twitter: a breakdown of 2010 social demographics [Электронный ресурс] // Digital Surgeons. – Режим доступа: <http://www.digitalsurgeons.com/facebook-vs-twitter-infographic/>

192. Friis M. Democracy 2.0 [Электронный ресурс] / Michael Friis // State of the E-Union: Government 2.0 and Onwards. – 2009. – P. 196-206. – Режим доступа: <http://21gov.net/wp-content/uploads/e-book.pdf>

193. From e-Government to Connected Governance [Электронный ресурс] / Global E-Government Survey 2008. – New York: United Nations, 2008. – 225 p. – Режим доступа: http://www2.unpan.org/egovkb/global_reports/08report.htm

194. From E-Government to E-Inclusion [Электронный ресурс] / Global E-Government Development Report 2005. – New York: United Nations, 2005. – Режим доступа: http://www2.unpan.org/egovkb/global_reports/05report.htm

195. Grossman L.K. The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age / L.K. Grossman. – New York: Viking, 1995. – 304 p.

196. Hacker K. Virtual Democracy at the Clinton White House: An Experiment in Electronic Democratisation / Hacker Kenneth L, Michael A. Todino // Javnost - The Public. – 1996. – 3(1). – P. 71-86.

197. Hagen M. A Typology of Electronic Democracy [Электронный ресурс] / Martin Hagen. – Режим доступа: http://www.uni-giessen.de/fb03/vinci/labore/netz/hag_en.htm

198. Internet World Stats [Электронный ресурс] / [інформаційний веб-ресурс з Інтернет статистики]. – Режим доступа: <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm>

199. Kaufmann B. Guidebook to Direct Democracy in Switzerland and Beyond / Bruno Kaufmann, Rolf Buchi, Nadja Braun. – Switzerland: Benteli Hallwag Druck AG, Bern, 2008. – 256 p.

- 200.** Kaufmann B. Direct democracy in Europe: a comprehensive reference guide to the initiative and referendum process in Europe / B. Kaufmann, M. Dane Waters. – Carolina Academic Press, 2004. – 185 p.
- 201.** Kotsiopoulos I. Bringing Together and Accelerating eGovernment Research in the EU – eDemocracy report / I. Kotsiopoulos. – Brussels: European Commission, 2009. – 72 p.
- 202.** Leveraging E-government at a Time of Financial and Economic Crisis [Электронный ресурс] / United Nations E-Government Survey 2010. – New York: United Nations, 2010. – Режим доступа: http://www2.unpan.org/egovkb/global_reports/10report.htm
- 203.** London S. Electronic Democracy [Электронный ресурс] / Scott London, 1993. – Режим доступа: <http://www.scottlondon.com/reports/ed.html>
- 204.** London S. Electronic Democracy: An Annotated Bibliography [Электронный ресурс] / Scott London, 1994. – Режим доступа: <http://www.scottlondon.com/reports/bibl.html>
- 205.** London S. Teledemocracy vs. Deliberative Democracy: A Comparative Look at Two Models of Public Talk / Scott London // Journal of Interpersonal Computing and Technology. – 1995. – Vol 3, No 2. – P. 33-55. – Режим доступа: <http://www.scottlondon.com/reports/tele.html>
- 206.** Luhrs R.E. Participatory Planning: Necessity and Advantage [Электронный ресурс] / Luhrs Rolf, Feil Bengt, Rathmann Harald // State of the E-Union: Government 2.0 and Onwards. – 2009. – P. 217-231. – Режим доступа: <http://21gov.net/wp-content/uploads/e-book.pdf>
- 207.** Masuda Y. The Information Society: as Post-Industrial Society [Электронный ресурс] / Yoneji Masuda. – Washington, D.C., U.S.A: World Future Society, 1981. – P. 101- 108. – Режим доступа: http://www.friends-partners.org/GLOSAS/GPA-Taipei_8-15-01/References/Masuda/Masuda_1981.html
- 208.** Nations in transit 2009 [Электронный ресурс]. — Washington: Freedom House, 2009. — Режим доступа: <http://www.freedomhouse.hu/images/nit2009/methodology.pdf>
- 209.** Norris P. Digital divide: civic engagement, information poverty, and the Internet worldwide / Pippa Norris. – New York : Cambridge University Press, 2001. – 303 p. – Режим доступа: <http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Books/Digital%20Divide.htm>
- 210.** Macintosh A. Electronic democracy and young people / A. Macintosh, E.Smith, A. Whyte // Social Science Computer Review. – 2003. – 21(1). – P. 43 – 54.
- 211.** Margetts H. Cultural barriers to e-government [Электронный ресурс] / Helen Margetts, Patrick Dunleavy. — London: The Stationery Office, — 2002. – 21 p. — Режим доступа:

<http://web.nao.org.uk/search/search.aspx?Schema=&terms=Cultural+barriers+to+e-government+2002+>

212. Ogden M.R. Politics in a Parallel Universe. Is there a future for Cyberdemocracy? / M.R. Ogden // *Futures*. — 1994. — vol. 26. — №7. — PP. 713-729.

213. O'Reilly T. What Is Web 2.0 [Электронный ресурс] / Tim O'Reilly // *Web 2.0 Summit* (San Francisco, 20-22 october 2005). — Режим доступа: <http://oreilly.com/web2/archive/what-is-web-20.html>

214. Pateman C. Participation and Democratic Theory / C. Pateman. — Cambridge: University Press, 1976. — 132 p.

215. Pledge „kino-pereklad” [Электронный ресурс] // Pledge Bank, 2007. — Режим доступа: <http://www.uk.pledgebank.com/kino-pereklad>

216. Poster M. CyberDemocracy: Internet and the Public Sphere [Электронный ресурс] / M. Poster— Irvine: University of California, 1995. - Режим доступа: <http://www.hnet.uci.edu/mposter/writings/democ.html>

217. Rheingold H. The Virtual Community [Электронный ресурс] / Howard Rheingold. – Cambridge, Mass.: MIT University Press, 2000. – Режим доступа: <http://www.rheingold.com/vc/book/>

218. Saco D. Cybering Democracy: Public Space and the Internet [Электронный ресурс] / Diana Saco. — Minneapolis: University of Minnesota Press – 2002. — 296 p. —Режим доступа: http://ebookey.org/Cybering-Democracy-Public-Space-and-the-Internet_565895.html

219. Shannon C.E. The mathematical theory of communication [Электронный ресурс] / C. Shannon, W.Weave // Urbana: University of Illinois Press. - 1949. – Режим доступа: <http://www.mast.queensu.ca/~math474/shannon1948.pdf>

220. Thornton A. Does Internet Create Democracy [Электронный ресурс] / Alinta Thornton. – 2002. – Режим доступа: <http://www.zipworld.com.au/~athornto/intro.htm>

221. Tsagarousianou R. Cyberdemocracy: Technology, cities and civic networks / Roza Tsagarousianou, Damian Tambini, Cathy Bryan. – New York, 1998. – 185 p.

222. Verba S. Participation in America: Political Democracy and Social Equality / S. Verba, N. Nie. – N.Y.: Harper & Row, 1972. – 408 p.

223. What is the E-Index [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eindex.ca/cim/320C1_3T677.dhtm

224. World e-Parliament Report 2010 [Электронный ресурс] / Global Centre for ICT in Parliament, 2010. – Режим доступа: <http://www.ictparliament.org/wepr2010>

225. 66% of Government Agencies Use Social Networking [Электронный ресурс] // WebProNews. – Режим доступа:

<http://www.webpronews.com/topnews/2010/01/15/66-of-government-agencies-use-social-networking>